BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 190.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं।

कृष्णयजुर्वेदीयं।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMAṈA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XIV.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

No. of Mantras. *Page*

Section II.

Dark Constellations.—The Yama Nakshatras.

Section III.

Invocatory and oblative Mantras for Sacrifices to the Moon (Chándramasa ishṭi) &c. &c.

No. of Mantras. *Page*

SECTION IV.

Sacrifices to the Light Constellations.—Deva Nakshatras.

SECTION V.

Sacrifices to the Dark Constellations—Yama Nakshetras.

Section II.

Collection of the Kus'a Grass.

Section VIII.

Baking of the Rice Cake on the pans.

Section V.

On looking at and taking the clarified Butter.

Section VII.

Offering of the first two sticks of wood (called Ághára) to the fire.

Section IX.

Lifting of the Srug, &c.

SECTION X.

Mantras relating to the wife of the Yajamána.

Section XI.

Throwing away of the Paláś'a wood called Upavesha.

Page

CHAPTER FOURTH.

On Human Sacrifices.*

* Each section enumerates several different kinds of divinities and the human sacrifices most appropriate for them; the above Index gives only the first two items of each section.

No. of Mantras. *Page*

SECTION III.

Nivid and Pravara Mantras.

SECTION IV.

Mantra for taking up the Sruk.

SECTION V.

Prayája Mantras.

SECTION VI.

Mantras for offering clarified butter, Ájya.

SECTION VII.

Mantras for offering the rice cake.

* In the mantras of this section the invocatory and oblative parts are included in one mantra, the first half being invocatory, and the second oblative.

CHAPTER SIXTH.

PA'SHUKA HOTRA.

Page

CHAPTER SEVENTH.

Expiations for defects in the performance of ceremonies.

Section I.

Expiations in connexion with the Dars'apáurṇamása ceremony.

Section II.

Expiations in connexion with the oblatory articles of the Agnihotra or fire sacrifice.

Section V.

Mantras to be recited by the Yajámána in the Ishṭi rites—Continued.

No. of Mantras. *Page*

Section VI.

Mantras regarding the Ishṭi rites not given in the two preceding sections.

SECTION VII.

Mantras for obviating defects in the ceremonial for the initiation of a neophyte (Dhikshá) in connexion with the Soma sacrifices.

Section VIII.

Mantras for obviating accidents in regard to Sacrificial animals.

SECTION IX.

Mantras relating to yeast or ferment, &c.

No. of Mantras. *Page*

Section X.

Expiatory Mantras.

Section XI.

Expiatory mantras for irregularities in connexion with the new and full moon sacrifices.

No. of Mantras. *Page*

SECTION XII.

Mantras to be repeated by the Yajamána in sanctifying twenty-one bundles of kus'a grass.

SECTION XIII.

Mantras for sprinkling curds or milk mixed with honey on the frying pan at the concluding ceremony—Avabhṛitha.

SECTION XIV.

Sprinkling, &c., at the Avabhṛitha.

No. of Mantras. *Page*

EIGHTH BOOK.

On the operations of the first day of the Asvamedha sacrifice.

Section I.

Preparations for the Asvamedha—the duties of the Yajamána.

Section II.

The Sacred Rice.

* The aratni measures from the point of the elbow to the tip of the little finger.

SECTION VIII.

Oblations (Homas) with reference to the conduct and colour of the horse.

SECTION IX.

Repeating the several epithets of the Horse over his ears, &c., and consecrating him.

Section XV.

Particulars regarding the aforesaid Homa.

Section XVI.

Explanation of the Mantras used in the above homa.

Section XVII.

Explanation of certain mantras of the 7th Káṇḍa of the Sañhitá, relating to the rice homa.

* The second is omitted here, having been noticed in a preceding section.

Section V.

On the Recitation of the Brahmodya Samvád.

Section X.

On the Grahas called Mahimána.

Section XI.

Offering homa with parts of the body of the slaughtered horse, and those called Svishṭakṛit.

No. of Mantras. *Page*

SECTION III.

Invitation to the Adhvaryus.

SECTION IV.

Invitation to the Yajamána.

SECTION V.

Praise of the fire by the Hotá.

SECTION VI.

The anointing of the face of the Yajamána with clarified butter.

SECTION VII.

Offerings after the anointment.

SECTION VIII.

Offerings to Mṛityu (Death).

SECTION IX.

The philosophy of the Sávitra Agni explained.

Section X.

Advantages of knowing the different mantras of the Sávitrágni.

Section XI.

The advantages of knowing and the disadvantages of not knowing the purport of the Sávitrágni.

SECTION VIII.

Anecdote from the Katha Upanished on the advantage of knowing and of collecting the Náchiketa fire.

SECTION IX.

Method of collecting the Náchiketa fire.

Section X.

Praise of Náchiketa rite.

TWELFTH BOOK.

Cha'tur-hotra and Vaisvasrij ceremonies.

Section I.

Divahs'yeni and Apádya rites, (Ishṭis) being parts of one form of the Chátur-hotra ceremonies.

Section II.

The Divahs'yeni rites described.

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति। प्रियꣳ राजन् प्रियतमं प्रियाणां। तस्मै ते सोम हविषा विधेम। शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे। आर्द्रया रुद्रः प्रथमा न एति। श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियानां। नक्षत्रमस्य हविषा विधेम। मा नः प्रजाꣳ रीरिषन्मोत वीरान्। हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु। आर्द्रा नक्षत्रं जुषताꣳ हविर्नः॥ ३॥

प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा। अपाघशꣳसन्नुदतामरातिं। पुनर्नो देव्यदितिः स्पृणोतु। पुनर्वसू नः पुनरेतां यज्ञं। पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्वे। पुनः पुनर्वो हविषा यजामः। एवा न देव्यदितिरनर्वा। विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा। पुनर्वसू हविषा वर्द्धयन्ती। प्रियं देवानामप्येतु पाथः॥ ४॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः। तिष्यं नक्षत्रमभि सम्बभूव। श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः। दिशोऽनु सर्वा अभयन्नो अस्तु। तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः। बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चात्। बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुतां। सुवीर्यस्य पतयः स्याम। इदꣳ सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टं। आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः॥ ५॥

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति। ते नः सर्पासो हव-

अनुयन्ति सर्वे याजकश्चौ समुक्तौ देवाश्चौषधि च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अंशु-
माप्याययन्ति । ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं
तन्तुं परितातनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते
नो नक्षत्रे हवमागमेतं । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः ।
सुरत्नासो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा व-
र्धयन्तः । अतिपाप्मानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युव दृश्या-
यती ॥ १ ॥

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षुषा ।
तमोज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुस्रियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यं नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च ।
संभक्तेम गमेन हि । तं नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुम-
तेज उच्चरत् । उपयज्ञमिहागमत् ॥ २ ॥

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दुं हवामहे । स नः
सविता सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं । उदुत्यं चित्रं ।
अदितिर्न उरुष्यतु महीमूषु मातरं । इदं विष्णुः प्रत-

द्विष्णुः। अग्निर्मूर्धा भुवः। अनु नोद्यानुमतिरन्विदनु-
मते त्वं। हव्यवाहꣳ स्विष्टं ॥ ३ ॥

आयत्यगमत्स्विष्टं ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः।

अग्निर्वा अकामयत। अन्नादो देवानाꣳ स्यामिति।
सएतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत्। ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत्। अग्निर्वै देवा-
नामन्नादः। यथा ह वाअग्निर्देवानामन्नादः। एवꣳ
ह वाएष मनुष्याणां भवति। यएतेन हविषा यजते।
यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा। नितत्न्यै
स्वाहा ध्रयन्त्यै स्वाहा। मेघयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै
स्वाहा। चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजाअसृजत। ताअस्मात् सृष्टाः परा-
चीरायन्। तासाꣳ रोहिणीमभ्यध्यायत्। सोऽकाम-
यत। उपमावर्त्तेत। समेनया गच्छेयेति। सएतं प्रजा-
पतये रोहिण्यै चरुं निरवपत्। ततो वै सा तमुपाव-
र्त्तत। समेनया गच्छत। उपह्वाएनं प्रियमावर्त्तते।

भ्यां चरुं निरवपत्। ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पति-
भिः प्राजायत। प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिः। यएतेन
हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति।
अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्यां स्वाहा। भूत्यै स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेति ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्वा अकामयत। ब्रह्मवर्चसी स्यामिति। स
एतं बृहस्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पयसि निरवपत्।
ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत्। ब्रह्मवर्चसी ह वै भवति।
यएतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जु-
होति। बृहस्पतये स्वाहा तिष्याय स्वाहा। ब्रह्मवर्च-
साय स्वाहेति ॥ ६ ॥

देवासुराः संयत्ता आसन्। ते देवाः सर्पेभ्य आश्रे-
षाभ्य आज्ये करम्भं निरवपन्। तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन्। एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विषन्तं भ्रातृव्य-
मुपनयति। यएतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद।
सोऽत्र जुहोति। सर्पेभ्यः स्वाहाश्रेषाभ्यः स्वाहा। दंद-
शूकेभ्यः स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितरो वा अकामयन्त। पितृलोक ऋध्नुयामेति। त-
एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशꣳ षट्कपालं निरव-

वाअदधत। सविताभवत्। अद्ध वाअस्मै मनुष्यादधते। सविता समानानां भवति। यएतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽच जुहोति। सवित्रे स्वाहा हस्ताय स्वाहा। ददते स्वाहा पृणते स्वाहा। प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति॥ ११॥

त्वष्टा वाअकामयत। चित्रं प्रजां विन्देयेति। सएतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत। चित्रꣳ ह वै प्रजां विन्दते। यएतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽच जुहोति। त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा। चैत्राय स्वाहा प्रजायै स्वाहेति॥ १२॥

वायुर्वा अकामयत। कामचारमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति। सएतद्वायवे निष्ट्यायै गृष्ट्यै दुग्धं पयो निरवपत्। ततो वै सकामचारमेषु लोकेष्वभ्यजयत्। कामचारꣳ ह वाएषु लोकेष्वभिजयति। यएतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽच जुहोति। वायवे स्वाहा निष्ट्यायै स्वाहा। कामचाराय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति॥ १३॥

इन्द्राग्नी वाअकामयेतां। श्रैष्ठ्यं देवानामभिजयेव-

ति। तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेका-
दशकपालं निरवपतां। ततो वै तौ श्रैष्ठ्यं देवानामभ्य-
जयतां। श्रैष्ठ्यꣳ हवै समानानामभिजयति। यएतेन
हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। इ-
न्द्राग्निभ्याꣳ स्वाहा विशाखाभ्याꣳ स्वाहा। श्रैष्ठ्याय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति॥ १४॥

अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति। कामो वै पौ-
र्णमासी। कामश्चाज्यं। कामेनैव कामꣳ समर्धयति।
क्षिप्रमेनꣳ सकाम उपनमति। येन कामेन यजते।
सोऽत्र जुहोति। पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै
स्वाहेति॥ १५॥*

अनु० ४॥

पञ्चमोऽनुवाकः।

मित्रो वाऽअकामयत। मित्रधेयमेषु लोकेष्वभिजये-

---

* D पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्त्तते।

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिः षोडश सोम एकादश
रुद्रो दशाष्टकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरानव पितर-
एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश त्वष्टा वायु-
रिन्द्राग्नी दशायैतत् पौर्णमास्या अष्टौ॥ पञ्चदश॥ १५॥

यमिति। सएतं मित्राय॑ानूराधेभ्यश्चरुं निर॑वपत्। ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत्। मित्रधेयꣳ ह्वा एषु लोकेष्वभिजयति। यएतेन॑ हविषा यज॑ते। यउचैनदेवं वेद॑। सोऽत्र॑ जुहोति। मित्राय॑ स्वाहानुराधेभ्यः स्वाहा॑। मित्रधेयाय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति॑ ॥ १ ॥

इन्द्रो वाअकामयत। ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति॑। सएतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं निर॑वपन्महाव्रीहीणां। ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्। ज्यैष्ठ्यꣳ ह वै समानानामभिजयति। यएतेन॑ हविषा यज॑ते। यउचैनदेवं वेद॑। सोऽत्र॑ जुहोति। इन्द्राय स्वाहा॑ ज्येष्ठायै स्वाहा॑। ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति॑ ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वाअकामयत। मूलं प्रजां विन्देयेति॑। सएतं प्रजापतये मूलाय चरुं निर॑वपत्। ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत। मूलꣳ ह वै प्रजां विन्दते। यएतेन॑ हविषा यज॑ते। यउचैनदेवं वेद॑। सोऽत्र॑ जुहोति। प्रजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा॑। प्रजायै स्वाहेति॑ ॥ ३ ॥

आपो वाअकामयन्त। समुद्रं काममभिजयेमेति॑। ता एतमद्भ्योऽषाढाभ्यश्चरुं निर॑वपन्। ततो वै ताः स-

रोडाशं त्रिकपालं निरवपत्। ततो वै स पुण्यꣳ श्लोक-मशृणुत। नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छत्। पुण्यꣳ ह वै श्लोकꣳ शृणुते। नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छति। य एतेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा। श्लोकाय स्वाहा श्रुताय स्वाहेति॥ ७॥

वसवो वा अकामयन्त। अग्रं देवतानां परीयामेति। त एतं वसुभ्यः श्रविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-वपन्। ततो वै तेऽग्रं देवतानां पर्य्यायन्। अग्रꣳ ह वै समानानां पर्येति। य एतेन हविषा यजते। यउचैन-देवं वेद। सोऽत्र जुहोति। वसुभ्यः स्वाहा श्रविष्ठाभ्यः स्वाहा। अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति॥ ८॥

इन्द्रो वा अकामयत। दृढोऽशिथिलः स्यामिति। स-एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशक-पालं निरवपत् कृष्णानां व्रीहीणाम्। ततो वै स दृढो ऽशिथिलोऽभवत्। दृढो ह वा अशिथिलो भवति। य ए-तेन हविषा यजते। यउचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा। भेषजेभ्यः स्वाहे-ति॥ ९॥

भ्यामित्याह हवीꣳषि निर्वपति गत्यै चत्वारि च ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अभ्यम्रियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत् । तदपोदक्रामत् । ते दर्भा अभवन् । यद्दर्भैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति ॥ १ ॥

द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पुनात्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्राणान्त्सम्पृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिषमृद्धत्वाय । आपो देवीरग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ॥ ३ ॥

यावदेका देवता कामयते यावदेका। तावदाहुतिः प्रथते। न हि तदस्ति। यत्तावदेव स्यात्। यावज्जुहोति। प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह। प्राणानेव यजमाने दधाति। दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामित्याह। आयुरेवास्मिन् दधाति। अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति॥ यानि दृषदः। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै। हविषोऽस्कन्दाय। असंवपन्ती पिंषाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वाय॥ ४॥

निलायत विधत्यै वीर्य्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च॥
अनु० ६॥

सप्तमोऽनुवाकः।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै। अपाग्नेऽग्नि मामादं जहि निष्क्रव्यादंसेधा देवयजं वहेत्याह। यएवामात्क्रव्यात्। तमपहत्य। मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति। निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह। रक्षांस्येव निर्दहति। अग्निवत्युपदधाति। अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते। अङ्गारमधिवर्त्तयति॥ १॥

अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते। आदित्यमेवामुष्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्ते। ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति। य एवं वेद। ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳहेत्याह। पृथिवीमेवैतेन दृꣳहति। धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृꣳहेत्याह। अन्तरिक्षमेवैतेन दृꣳहति। धरुणमसि दिवं दृꣳहेत्याह। दिवमेवैतेन दृꣳहति ॥ २ ॥

धर्म्मासि दिशो दृꣳहेत्याह। दिश एवैतेन दृꣳहति। इमानेवैतैर्लोकान् दृꣳहति। दृꣳहन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः। य एवं वेद। चीण्यग्रे कपालान्युपदधाति। चय इमे लोकाः। एषां लोकानामाप्त्यै। एकमग्रे कपालमुपदधाति। एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वे। अथ चीणि। अथ चत्वारि। अथाष्टौ। तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः। यदेवं कपालान्युपदधाति। यज्ञो वै प्रजापतिः। यज्ञमेव प्रजापतिꣳ सꣳस्करोति। आत्मानमेव तत्सꣳस्करोति। तꣳ सꣳस्कृतमात्मानम् ॥ ४ ॥

अमुष्मिँल्लोकेनुपरैति। यदष्टावुपदधाति। गायत्रिया तत्सम्मितम्। यन्नव। चिवृता तत्। यद्दश। वि-

राजा तत्। यदेकादश। त्रिष्टुभा तत्। यद्द्वादश॥ ५ ॥

जगत्या तत्। छन्दःसम्मितानि स उपदधत्कपालानि। इमान् लोकाननु पूर्वं दिशो विधृत्यै हꣳहति। अथायुः प्राणान् प्रजां पशून् यजमाने दधाति। स जातानस्मा अभितो बहुलान् करोति। चितः स्थेत्याह। यथा यजुरेवैतत्। भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह। देवतानामेवैनानि तपसा तपति। तानि ततः सꣳस्थिते॥ यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति। चतुष्पादः पशवः। पशुष्वेवोपरिष्टात् प्रतितिष्ठति॥ ६ ॥

वर्त्तयति दिवमेवैतेन हꣳहति सम्भवति सꣳस्कृतमात्मानं द्वादश सꣳस्थिते चोर्णि च॥ अनु० ७॥

अष्टमोऽनुवाकः।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह प्रसूत्यै। अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह। अश्विनौ हि देवानामध्वर्य्यू आस्ताम्। पूष्णोहस्ताभ्यामित्याह यत्यै। संवपामीत्याह। यथा देवतमेवनानि संवपति। समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेनेत्याह। आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति। ओष-

सूर्य्याभिनिम्रुक्तः कुनखिनि। कुनखी श्यावदति। श्यावदन्नग्रदिधिषौ। अग्रदिधिषुः परिवित्ते। परिवित्तो वीरहणि। वीरहा ब्रह्महणि। तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत। अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै। उल्मुकेनाभिगृह्णाति शृतत्वाय। शृतकामा इव हि देवाः॥ १२॥

अन्याजिन्वन्त्यनुविसृत्यैवमाहाशान्त आह गुप्त्यै छन्नं ब्रह्माब्रवीद् द्वितीयमभ्यपातयत् सूर्य्याभिनिम्रुक्ते देवाः॥ अनु० ८॥

नवमोऽनुवाकः।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसूत्यै। अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्। पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै। आदद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह। इन्द्रियमेव यजमाने दधाति। सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह। रूपमेवास्यै तन्महिमानं व्याचष्टे। वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह। तेजो वै वायुः॥ १॥

तेज एवास्मिन् दधाति। विषाद्वै नामासुर आसीत्। सोऽबिभेत्। यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति। स पृथिवीमभ्यवमीत्। सा मेध्याभवत्। अथो यदिन्द्रो

प्राञ्चौ वेद्यᳪंसावुन्नयति। आहवनीयस्य परिगृहीत्यै। प्रतीची श्रोणी। गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै। अथो मिथुनत्वाय। उद्घ्नन्ति। यदेवास्या अमेध्यम्। तदपहन्ति। उद्घ्नन्ति। तस्मादोषधयः पराभवन्ति॥ ९॥

मूलं छिनत्ति। भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति। मूलं वा अतितिष्ठद्रक्षाᳪंस्यनूत्पिपते। यद्वस्तेन छिन्द्यात्। कुमरिणीः प्रजाः स्युः। स्फ्येन छिनत्ति। वज्रो वै स्फ्यः। वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाᳪंस्यपहन्ति। पितृदेवत्यातिखाता। इयतीं खनति॥ १०॥

प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम्। वेदिर्देवेभ्योऽनिलायत। तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन्। तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया। चतुरङ्गुलं खनति। चतुरङ्गुले ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्ति। आ प्रतिष्ठायै खनति। यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति। दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति। देवयजनस्यैव रूपमकः॥ ११॥

पुरीषवतीं करोति। प्रजा वै पशवः पुरीषम्। प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति। उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति। एतावती वै पृथिवी। यावती वेदिः। तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भज्य। आत्मन उत्तरं प-

आदद्भोरासाद्याः। स्फ्यमुदस्यन्। यं द्विष्यात्तं ध्याये्त्। शुचैवैनमर्पयति ॥ १५ ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयंꣳ हरतीति परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरेतत् कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः।

वज्रो वै स्फ्यः। यदन्वञ्चं धारयेत्। वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वीत। पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति। वज्रो वै स्फ्यः। वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाꣳस्यपहन्ति। अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च। स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च। स्फ्येन वा एष वज्रेणास्मै पाप्मानं भ्रातृव्यमपहत्य। उत्करेऽधिप्रवृश्चति ॥ १ ॥

यथोपधाय वृश्चन्त्येवम्। हस्ताववनेनिक्ते। आत्मानमेव *पवते। स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय। अथो पाप्मन एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति। इध्मा बर्हिरुपसादयति युक्त्यै। यज्ञस्य मिथुनत्वाय। अथो पुरोरुचमेवैतां दधाति। उत्तरस्य कर्मणोऽनुख्यात्यै। न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् ॥ २ ॥

* पवयत इति D, E पुस्तकपाठः।

यत् पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत्। अन्यथाहुतिपथा-दिध्मं प्रतिपादयेत्। प्रजा वै बर्हिः। अपराभुयाद्बर्हिषा प्रजानां प्रजननम्। पश्चात् प्रागुपसादयति। आहुति-पथेनेध्मं प्रतिपादयति। सम्प्रत्येव बर्हिषा प्रजानां प्र-जननमुपैति। दक्षिणमिध्मम्। उत्तरं बर्हिः। आत्मा वा इध्मः॥ प्रजा बर्हिः। प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे। ततो मेधमुपनीयं। यथादेवतमेवैनत् प्रतिष्ठापयति। प्रति-तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ॥ ३ ॥

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ॥ अनु० १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपशुं यो वै पूर्व्वेद्युः कर्म्मणेवा-मिन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽवधूतं दृष्टिर्देवस्येत्याह संवपामि देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दश ॥ १० ॥

तृतीयस्यां यज्ञस्यानतिरेकाय पवित्रवत्यध्वर्युश्चा-धिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै द्वौ वाव पुरुषौ यदश्चन्द्रमसि मेध्यं पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय । स्रुचः सम्मार्ष्टि । स्रुवमग्रे । पुमाꣳसमेवाभ्यः सꣳश्यति मिथुनत्वाय । अथ जुहूम् । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुहूः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः स्रुचः । वृष्टिः सम्मार्जनानि । वृष्टिर्वा इमाँल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति । अग्रतः सम्मृज्यात् ॥ ॥२॥

वृष्टिमेव नियच्छति । अर्वाचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेताऽवर्षुकः स्यादिति । मूलतः सम्मृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्टात् सम्मृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवतीति ॥ ३ ॥

देवानां पत्निया समदं दधीत। देक्षाद्दक्षिणत उदीच्य-
मास्ते। आत्मनो गोपीथाय। आशासानासौ मनस-
मित्याह। मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा। आशिषा सम-
र्धयति। अग्नेरनुव्रता भूत्वा सन्नह्ये सुकृताय कमित्या-
ह। एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम् ॥ २ ॥

तेनैवैनां व्रतमुपनयति। तस्मादाहुः। यश्चैवं वेद
यश्च न। योक्त्रमेव युङ्क्ते। यमन्वास्ते। तस्यामुष्मिंल्लोके
भवतीति योक्त्रेण। यद्योक्त्रम्। स योगः। यदास्ते। स
क्षेमः ॥ ३ ॥

योगक्षेमस्य कॢप्त्यै। युक्तं क्रियाता आशीःकामे यु-
ज्याता इति। आशिषः समृद्ध्यै। ग्रन्थिं ग्रथ्नाति। आ-
शिष एवास्यां परिगृह्णाति। पुमान् वै ग्रन्थिः। स्त्री पत्नी।
तन्मिथुनम्। मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय।
प्रजायते प्रजया पशुभिर्यजमानः ॥ ४ ॥

अथो अर्धो वा एष आत्मनः। यत्पत्नी। यज्ञस्य
धृत्या असंभिलम्भावाय। सुप्रजसस्त्वा वयꣳ सुपत्नी-
रुपसेदिमेत्याह। यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति। ऊनेति-
रिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै। मह्यीनां पयोऽस्योषधीनाꣳ
रस इत्याह। रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे। तस्य

देवेभ्यो यजुषे यजुषे भवेत्याह। आशिषमेवैतामाशा-
स्ते॥ ३॥

तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति। यजमानो वा
आज्यम्। प्राणापानौ पवित्रे। यजमान एव प्राणापा-
नौ दधाति। पुनराहारम्। एवमिव हि प्राणापानौ
सञ्चरतः। शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह। रूप-
मेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे। त्रियजुषा। त्रय इमे
लोकाः॥ ४॥

एषां लोकानामाप्त्यै। त्रिः। व्यावृद्धि यज्ञः। अथो मे-
ध्यत्वाय। अथाज्यवतीभ्यामपः। रूपमेवासामेतद्वर्णं
दधाति। अपि वा उताहुः। यथा ह वै योषा सुवर्णꣳ
हिरण्यं पेशलं बिभ्रती रूपाण्यास्ते। एवमेता एतर्हि
ति। आपो वै सर्वा देवताः॥ ५॥

एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः। यदाज्यम्। तत्रोभ-
यैर्मीमाꣳसा। जामिः स्यात्। यद्यजुषाज्यं यजुषाप उ-
त्पुनीयात्। छन्दसाप उत्पुनात्यजामित्वाय। अथो
मिथुनत्वाय। सावित्रियर्चा। सवितृप्रसूतं मे कर्मा-
सदिति। सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति॥ पच्छो गा-
यत्रिया त्रिःषमृद्धत्वाय। अग्निरेवौषधीः सन्नयति।

मासाः पचन्ति सम॑ष्ट्यै। अप्रतिस्कन्दन् ह प॒र्जन्यो॑ व॒र्षति। यत्रै॒तद्दे॒वं क्रि॒यते॑ ॥ ४ ॥

ऊ॒र्जा पृ॑थि॒वीं गच्छ॒तेत्या॑ह। पृ॒थि॒व्यामे॒वोर्जं॑ दधाति। तस्मा॑त् पृथि॒व्या ऊ॒र्जा भु॑ञ्जते। ग्र॒न्थिं विस्र॑ꣳसयति। प्रज॑नयत्ये॒व तत्। ऊर्ध्वं॒ प्राञ्च॒मुद्गू॑ढं प्र॒त्यञ्च॒माय॑च्छति। तस्मा॑त् प्रा॒चीन॒ꣳ रेतो॑ धीयते। प्र॒तीचीः॑ प्र॒जा जा॑यन्ते। विष्णोः॑ स्तू॒पो॑ऽसीत्या॑ह। य॒ज्ञो वै विष्णुः॑ ॥ ॥ ५ ॥

य॒ज्ञस्य॒ धृत्यै॑। पु॒रस्ता॑त् प्रस्त॒रं गृ॑ह्णाति। मु॒ख्य॑मे॒वैनं॑ करोति। इय॑न्तं गृह्णाति। प्र॒जाप॑तिना यज्ञमु॒खेन॒ सम्मि॑तम्। इय॑न्तं गृह्णाति। य॒ज्ञ॒प॒रु॒षा सम्मि॑तम्। इय॑न्तं गृह्णाति। ए॒ताव॒द्वै पुरु॑षे वी॒र्य॑म्। वी॒र्य॑सम्मितम् ॥ ६ ॥

अप॑रिमितं गृह्णाति। अप॑रिमित॒स्याव॑रुद्ध्यै। तस्मि॑न् प॒वित्रे॒ अपि॑ सृजति। यज॑मानो॒ वै प्र॑स्त॒रः। प्रा॒णा॒पा॒नौ प॒वित्रे॑। यज॑मान ए॒व प्रा॑णापा॒नौ द॑धाति। ऊर्णा॑म्रदसन्त्वा स्तृ॒णामीत्या॑ह। य॒था॒ य॒जु॒रे॒वैतत्। स्वा॒स॒स्थं दे॒वेभ्य॒ इत्या॑ह। दे॒वेभ्य॑ ए॒वैनत्स्वा॑स॒स्थं क॑रोति ॥ ॥ ७ ॥

ब॒र्हिः स्तृ॑णाति। प्र॒जा वै ब॒र्हिः। पृ॒थि॒वी वेदिः॑। प्र॒जा

त्तिंशिनष्टि। षट् सम्पद्यन्ते। षड्वा ऋतवः। ऋतूनेव प्रीणाति। वेदेनोपवाजयति। प्राजापत्यो वै वेदः। प्राजापत्यः प्राणः। यजमान आहवनीयः। यजमान एव प्राणं दधाति॥ २॥

त्रिरुपवाजयति। त्रयो वै प्राणाः। प्राणानेवास्मिन् दधाति। वेदेनोपयत्य स्रुवेण प्राजापत्यमाघारमाघारयति। यज्ञो वै प्रजापतिः। यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते*। अथो प्रजापतिः सर्व्वा देवताः। सर्व्वा एव देवताः प्रीणाति। अग्निमग्नीत्त्रिस्त्रिः सम्मृड्ढीत्याह। त्र्यावृद्धि यज्ञः॥ ३॥

अथो रक्षसामपहत्यै। परिधीन्त्सम्मार्ष्टि। पुनात्येवैनान्। त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि। त्र्यावृद्धि यज्ञः। अथो मेध्यत्वाय। अथो एते वै देवाश्वाः। देवाश्वानेव तत्सम्मार्ष्टि। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। आसीनोऽन्यमाघारमाघारयति॥ ४॥

तिष्ठन्नन्यम्। यथा नो वा रथं वा युञ्ज्यात्। एवमेव तदध्वर्य्युर्यज्ञं† युनक्ति। सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूढ्यै।

---

* आलभते इति D पुस्तकपाठः।

† ऽध्वर्य्युर्युनक्तीति D पुस्तकपाठः।

वहन्त्येनं ग्राम्याः पशवः । य एवं वेद । भुवनमसि विप्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ५ ॥

अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति । जुह्वेह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी वै जुहूः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णू मावामवक्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ६ ॥

ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिहाथां मा मा सन्ताप्तमित्याहाहिंसायै । लोकं मे लोककृतौ कृणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत् खलु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणीत्याह ॥ ७ ॥

इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमित्याह* ऋध्यै । आघारमाघार्यमाणम-

---

* दिविस्पृशम् इत्याहेति D पुस्तकपाठः ।

नवमोऽनुवाकः।

अथ स्रुचावनुष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति। प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक्। अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै। अन्नाद्यस्यावरुध्यै। प्राचीं जुहूमूहति। जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते। प्रतीचीमुपभृतम्। जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते। सर्विषूच एवापोह्य सपत्नान् यजमानः। अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

द्वाभ्यां। द्विप्रतिष्ठो हि। वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्याह। यथा यजुरेवैतत्। स्रुक्षु प्रस्तरमनक्ति। इमे वै लोकाः स्रुचः। यजमानः प्रस्तरः। यजमानमेव तेजसानक्ति। त्रेधानक्ति। त्रय इमे लोकाः ॥ २ ॥

एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति। अभिपूर्व्वमनक्ति। अभिपूर्व्वमेव यजमानं तेजसानक्ति। अक्तꣳ रिहाणा इत्याह। तेजो वा आज्यम्। यजमानः प्रस्तरः। यजमानमेव तेजसानक्ति। वियन्तु वय इत्याह। वय एवैनं कृत्वा। सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ३ ॥

प्रजां योनिं मा निर्म्मृक्षमित्याह। प्रजायै गोपीथाय। आप्यायन्तामाप ओषधय इत्याह। आप एवौषधीराप्याययति। मरुतां पृषतयस्थेत्याह। मरुतो वै

प्रत्युष्टमर्यम्ण एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवीमथो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नवसप्ततिः ॥ ७९ ॥

इति तृतीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ।

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते। क्षत्राय राजन्यम्। मरुद्भ्यो वैश्यम्। तपसे शूद्रम्। तमसे तस्करम्। नारकाय वीरहणम्। पाप्मने क्लीबम्। आक्रमायायोगूम्। कामाय पुꣳश्चलूम्। अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम्। नृत्ताय शैलूषम्। धर्माय सभाचरम्। नर्माय रेभम्। नरिष्ठायै भीमलम्। हसाय कारिम्। आनन्दाय स्त्रीषखम्। प्रमुदे कुमारीपुत्रम्। मेधायै रथकारम्। धैर्याय तक्षाणम् ॥ २ ॥

श्रमाय कौलालम्। मायायै कार्मारम्। रूपाय मणिकारम्। शुभे वपम्। शरव्याया इषुकारम्। हेत्यै

ण। द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि। योऽस्मान् द्वेष्टि। यञ्च वयं द्विष्मः। भूर्भुवः सुवः। हिं॥ १॥

सत्यं दर्श॥ अनु० १॥

द्वितीयोऽनुवाकः।

प्रवो वाजा अभिद्यवः। हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः। अग्न आयाहि वीतये। गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषि। तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः। घृतेन वर्द्धयामसि। बृहच्छोचाय विष्ठ्य। स नः पृथुः श्रवाय्यम्॥ १॥

अच्छादेव विवाससि। बृहदग्ने सुवीर्य्यम्। ईडेन्यो नमस्यस्तिरः। तमाꣳसि दर्शतः। समग्निरिध्यते वृषा। वृषो अग्निः समिध्यते। अश्वो न देववाहनः। तꣳ हविष्मन्त ईडते। वृषणं त्वा वयं वृषन्। वृषाणः समिधीमहि॥ २॥

अग्ने दीद्यतं बृहत्। अग्निं दूतं वृणीमहे। होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्। समिध्यमानो अध्वरे। अग्निः पावक ईड्यः। शोचिष्केशस्तमीमहे। समिद्धो अग्न आहुत। देवान्यक्षि स्वध्वर। त्वꣳ हि

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता वेत्वग्निः । होत्रं वेतु प्रावित्रम् । स्मो व॒यम् । साधु ते यजमानदेवता । घृतवतीमध्वर्यो स्रुच॒मास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै देवाँ ईडे॒न्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ॥ १ ॥

अग्निर्होता नव ॥ अनु॰ ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आ॒ज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्न आ॒ज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ॥ स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाँ आज्य॒पान् । स्वाहाग्निꣳ होत्राज्जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वि॒यन्तु ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ अनु॰ ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया । स॒मिद्धः शुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु । त्वꣳ

ताम्। उप॑हूता धे॒नुः स॒हर्ष॑भा। उप॒मा धे॒नुः स॒हर्ष॑भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उप॑हूतो भ॒क्षः सखा॑। उप॒मा भ॒क्षः सखा॑ह्वयताम्। उप॑हू॒ताँ३ हो। इडोप॑हूता। उप॑हू॒तेडा। उपो॑ अ॒स्माँ इडा॑ह्वयताम्। इडोप॑हूता। उप॑हू॒तेडा। मा॒न॒वी घृ॒तप॑दी मैत्रावरु॒णी। ब्रह्म॑दे॒व कृ॒तमुप॑हूतम् ॥ २ ॥

दैव्या॑ अ॒ध्व॒र्य॑व॒ उप॑हूताः। उप॑हूता मनु॒ष्याः॑। य इ॒मं य॒ज्ञमवा॑न्। ये य॒ज्ञप॑तिं वर्धा॑न्। उप॑हूते॒ द्यावा॑पृथि॒वी। पू॒र्व॒जे ऋ॒तावरी॑। दे॒वी दे॒वपु॑त्रे। उप॑हूतो॒ऽयं यज॑मानः। उत्त॑रस्यां देवय॒ज्याया॒मुप॑हूतः। भूय॑सि हवि॒ष्कर॑ण॒ उप॑हूतः॥ दि॒व्ये धाम॒न्युप॑हूतः। इ॒दं मे॑ दे॒वा ह॒विर्जु॑षन्ता॒मिति॒ तस्मि॒न्नुप॑हूतः। विश्व॑मस्य प्रि॒यमुप॑हूतम्। विश्व॑स्य प्रि॒यस्योप॑हूत॒स्योप॑हूतः॥ ॥ ३ ॥

स॒हर्ष॑भाह्वय॒तामुप॑हूत॒ँ हवि॒ष्कर॑ण॒ उप॑हूतश्च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः।

दे॒वं ब॒र्हिः। व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु। दे॒वो न॒रा॒शँसः॑। व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु। दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्।

सुद्रविणामन्द्रः कविः। सत्यमन्मा यजी होता। होतुर्होतुरायजीयान्। अग्ने यान् देवानयाट्। याँ अपिप्रेः। ये ते होत्रे अमत्सत। ताꣳ ससनुषीꣳ होत्रां देवं गमाम्। दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम्। स्विष्टकृच्चाग्ने होताभूः। वसुवने वसुधेयस्य नमो वाकेवीहि॥ १॥

अपिप्रेः पञ्च च॥ अनु० ९॥

दशमोऽनुवाकः।

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्। आर्ध्म सूक्तवाकम्। उत नमो वाकम्। ऋध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने। त्वꣳ सूक्तवागसि। उपश्रिते दिवः पृथिव्योः। ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम्। शङ्गये जीरदानू। अत्रस्नू अप्रवेदे। उरुगव्यूती अभयं कृतौ॥ १॥

वृष्टिद्यावारीत्यापा। शम्भुवौ मयोभुवौ। ऊर्जस्वती च पयस्वती च। सूपचरणा च स्वधिचरणा च। तयोराविदि। अग्निरिदꣳ हविरजुषत। अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत। सोम इदꣳ हविरजुषत। अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत। अग्निरिदꣳ हविरजुषत॥ २॥

अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत। प्रजापतिरिदꣳ हविरजुषत। अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत। अग्नीषोमावि-

दꣳ हविरजुषेताम्। अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्। इन्द्राग्नी इदꣳ हविरजुषेताम्। अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्। इन्द्र इदꣳ हविरजुषत। अवीवृधत महोज्यायोऽकृत। महेन्द्र इदꣳ हविरजुषत ॥ ३ ॥

अवीवृधत महोज्यायोऽकृत। देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त। अवीवृधन्त महोज्यायोऽक्रत। अग्निर्होत्रेणेदꣳ हविरजुषत। अवीवृधत महोज्यायोऽकृत। अस्यामृधद्धोत्रायां देवं गमायाम्। आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते। सुप्रजास्त्वमाशास्ते। सजातवनस्यामाशास्ते ॥ ४ ॥

उत्तरां देवयज्यामाशास्ते। भूयो हविष्करणमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्ते। विश्वं प्रियमाशास्ते। यदनेन हविषाशास्ते। तदश्यात्तदृध्यात्। तदस्मै देवा रासन्ताम्। तदग्निर्देवो देवेभ्योऽवनते। वयमग्नेर्मानुषाः। इष्टञ्च वीतञ्च॥ उभे च नो द्यावापृथिवी अꣳहसः स्याताम्। इह गतिर्वामस्येदञ्च। नमो देवेभ्यः॥ ५॥

अभयं कृतावकृताग्निरिदꣳ हविरजुषत महेन्द्र इदꣳ हविरजुषत सजातवनस्यामाशास्ते वीतञ्च चीणि च ॥ अनु० १० ॥

BIBLIOTHECA INDICA

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

[illegible] Lalita Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Sakya Sinha. [illegible] by Bábu Rajendralala Mitra. Already published, Fasciculi I. II. [illegible] IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

[illegible] Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu Rájendralála [illegible]

[illegible] Vedánta Su'tras. Commenced by Dr. Röer, and continued by Pandita [illegible] Náráyana Vidyáratna, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and [illegible] Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184 and 186.

[illegible] Taittiríya Sanhitá of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. Röer, [illegible] E. B. Cowell, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. [illegible] XI. XII. XIII. XIV. XV. and XVI. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, [illegible] 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180 and 185.

[illegible] Taittiríya Brahmana of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu [illegible]dralála Mitra. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. [illegible] XI. XII. XIII. and XIV., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, [illegible] 175, 176, 188, 189 and 190.

[illegible] English Translation of the Sáhitya Darpana by Dr. Ballantyne.

[illegible]For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the [illegible]liotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava A'chárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0
The Brihad A'ranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara A'chárya, and the Gloss of A'nanda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara A'chárya, and the Gloss of A'nanda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0
The Taittiríya, Aitaréya and S'wetas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34.	3 0 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Máṇḍukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0
The Taittiríya, Aitareya, S'wetas'watara, Kena, I's'á, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Máṇḍukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Náṭaka of Kavikarṇapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0
The Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúḍhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpaṇa. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjea. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6 0

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRI'YA BRAHMAṈA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṈḌITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Re[illegible] Pr[illegible]
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava A'chárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2
The Brihad A'ranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara A'chárya, and the Gloss of A'nanda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara A'chárya, and the Gloss of A'nanda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0	1
The Taittiríya, Aitaréya and S'wetas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Máṇḍukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3
The Taittiríya, Aitareya, S'wetas'watara, Kena, I's'á, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Máṇḍukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	4
The Chaitanya Chandrodaya Náṭaka of Kavikarṇapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1
The Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by FitzEdward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúḍhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpaṇa. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjea. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4 6 0	0

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 191.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं।

कृष्णयजुर्वेदीयं।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

FASCICULUS XV.

CALCUTTA:
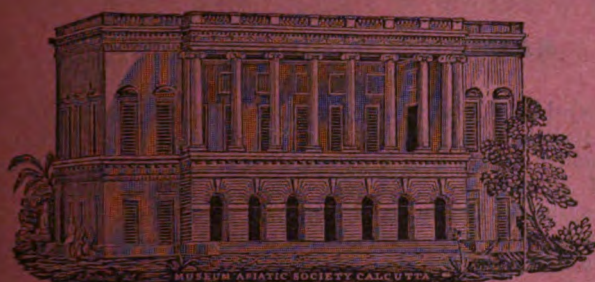
PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उपहूतꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्या । उपमा रथन्तरꣳ सह पृथिव्याह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेण । उपमा वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेणाह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उपमा बृहत्सह दिवाह्वयताम् । उपहूताः सप्तहोत्राः । उपमा सप्तहोत्राह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उपमा धेनुः सहर्षभाह्वयताम् ॥ १ ॥

उपहूतो भक्षः सखा । उपमा भक्षः सखाह्वयताम् । उपहूताꣳ३ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्माꣳ इडाह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहूतम् ॥ ॥ २ ॥

दैव्या अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धान् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवा विधवा । अदितिरिव सुपुत्रा ॥ उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूता । भूयसि हविष्करण उपहूता । दिव्ये धामन्नुपहूता । इदं मे

स्व । देवेभ्यो वनस्पते हवीꣳषि । हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् ॥ २ ॥

प्रदक्षिणिद्रशनयानि यूयं । ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः । होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि । पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाधित । यत्रेन्द्राग्नियोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि । यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् । रभीयाꣳसमिव कृत्वी ॥ ३ ॥

करं देवं देवो वनस्पतिः । जुषताꣳ हविः । होतर्यज । पिप्रीहि देवाꣳ उशतो यविष्ठ । विद्वाꣳ ऋतूꣳ ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वꣳ होतृणामस्या यजिष्ठः । होता यक्षदग्निꣳ स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरिन्द्राग्नियोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि । अयाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि ॥ अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् । आयजतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताꣳ हविः । होतर्यज ॥ ४ ॥

नूनमर्थं कृण्वो प्राणाꣳसि सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

उपोह्यद्भिदश्वं वाजिनो गूः । गीर्भिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठान्नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रशनयाभिधाय । पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वह देवत्रा दिधिषो हवीꣳषि । प्र च दातारममृतेषु वोचः । अग्निꣳ स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरिन्द्राग्नियोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि ॥ १ ॥

अयाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि । अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् । आयजतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताꣳ हविः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावकशोचे वेष्ट्वꣳ हि यज्वा । ऋता यजासि महिना वियद्भूः ॥ हव्या वह यविष्ठया ते अद्य ॥ २ ॥

धामानि भूरेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्ये-

गावोः प्रश्रियेतात्पन्थामृाया बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज। देवीर्द्वारः सङ्घाते विड्वीर्यामञ्छिथिराध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेनास्तरुण आमिमीयात् कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणग्वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज। देवी उषासानक्ताद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टाꣳ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज। देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषाꣳसि युयवदान्या वक्षद्वसुवार्य्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज। देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिꣳसपीतिमन्या नवेन पूर्वं* दयमानास्यामपुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज। देवा दैव्या होतारा नेष्टारा पोतारा हताघशꣳसा वाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज। देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिडा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमꣳ रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेडया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज। देवो नराशꣳसस्त्रिशी-

---

* दयमानेति E. पुस्तकपाठः।

षी षंडक्षः शतमिद्रैनᳫं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणो दस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्र-मश्विनाध्वर्य्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज। देवो व-नस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग्द्यामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणाहᳫं होद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज। देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युती-नामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पार्हं यशस्वदेना बर्हि-षान्या बर्हीᳫंष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज॥ देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मा यजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानया-ड्याᳫं अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सततांᳫं संसनुषीᳫं होत्रां देवङ्गमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमᳫं स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज॥१॥

यजैकञ्च॥ अनु० १३॥

---

*देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उषासानक्ता देवी जोष्ट्री देवी ऊर्जाहुती देवा दैव्या होतारा देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्देवो नराशᳫंसो देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारि-तीनां देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा वीहि यज॥

* देवमित्यादि यजेत्यन्तः पाठः D. E. पुस्तकयोर्नास्ति।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागꣳ सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्षे आर्षेयर्षीणां न पादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसुवार्य्या यक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आचशास्वागुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ १ ॥

अग्निमद्यैकं ॥ अनु० १५ ॥ *

अञ्जन्ति होतायक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्हव्या जुषस्वा त्वचहृणा गीर्भिस्त्वꣳ आभरतमुपोह्यद्देवं बर्हिः सुदेवं देवं बर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ॥

* D. E. पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्त्तते ।

अञ्जन्त्यग्निर्होता नो गीर्भिर्विप्र उपोह्यद्दिद्यवाजिनां सप्तविंशत् ॥ ३७ ॥

अञ्जन्त्युपावसृजन्नान्याकरदेवं देवो वनस्पतिरष्टविंशत् ॥ ३८ ॥

अञ्जन्ति ते सुक्रतवो जुषस्वाभरतं देवो वनस्पतिः पञ्चचत्वारिꣳशत् ॥ ४५ ॥

प्रायश्चित्तिः। यद्ववट्टष्टेन जुहुयात्। अपरूपमस्यात्मं
जायेत। किलासो वास्यादर्शसो वा। यत् प्रत्येयात्।
यज्ञं विच्छिन्द्यात्। स जुहुयात्। मित्रोजनान् कल्प-
यति प्रजानन्॥ ३॥

मित्रो दाधार पृथिवीमुतद्याम्। मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे। सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोति*। मित्रेणैव-
नत्कल्पयति। तत्कृत्वा। अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः। यत् पूर्व्वस्यामाहुत्याꣳ हुता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत्। द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो
व्यृध्येत। यदुत्तरयाभिजुहुयात्॥ ४॥

चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत। यत्र वेत्थ व-
नस्पते देवानां गुह्या नामानि। तत्र हव्यानि गाम-
येति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय। तूष्णीमेव पुनर्जु-
हुयात्। वनस्पतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहुती
विदाधार। तत्कृत्वा। अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः। यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्गारः
स्कन्देत्। अध्वर्य्यवे च यजमानाय चाकꣳ स्यात्॥ ५॥

यद्दक्षिणा। ब्रह्मणे च यजमानाय चाकꣳ स्यात्।

---

* जुहोतेति इति D. E. पुस्तकयोः पाठः।

यत्प्रत्यक्। होतारं च पत्नीयं च यजमानाय चार्कः स्यात्। यदुदङ्। अग्नीधं च पशुभ्यश्च यजमानाय चार्कः स्यात्। यदभिजुहुयात्। रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात्। यन्नाभिजुहुयात्। अशान्तः प्रह्रियेत॥ ६॥

स्रुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात्। मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमत्। नमस्ते अस्त्वायते। नमो रुद्र परायते। नमो यत्र निषीदसि। अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्कन्देत्। तं प्रहरेत्। सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः। स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः। मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्वाजहाम॥ गोपोषञ्चनो वीरपोषञ्च यच्छेति। ब्रह्मणैवैनं प्रहरति। सैव ततः प्रायश्चित्तिः॥ ७॥

वै प्रजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्याद्भ्रियेत जहाम चीणि च॥ अनु० २॥

(यद्धिःपक्षेन यत्कीटा* यदवद्दृष्टेन यत्पूर्व्वस्यां यत्पुरा†‡।)

---

* यत्कीटावपन्नेन मध्यमेन यदवद्दृष्टेनेति E पुस्तकपाठः।
यत्कीटा यन्मध्यमेन यदवद्दृष्टेनेति D पुस्तकपाठः।

† प्रयाजेभ्यः प्राङ्गारो यद्दक्षिणा यत् प्रत्यक् यदुदङ् इति E पुस्तकपाठः।
प्रयाजेभ्यः प्राङ्गारो यद्दक्षिणेति D पुस्तकपाठः।

‡ यदादि यत्पुरापर्य्यन्तः पाठोभाष्यानमनुमतत्वेन मूलान्तर्गतो नानुभूयते किन्तु सर्व्वादर्शेषूद्धृतत्वान्मूलाक्षरेण लिखितः एतत्प्रदर्शनार्थं चिह्नद्वय क्रोडीकृतः।

तामध्यासीत। तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः। यदि दर्भा-न विन्देत्। अप्सु होतव्यम्। आपो वै सर्व्वा देवताः। देवतास्वेवास्याग्निहोत्रꣳ हुतं भवति। आपस्तु न परि-चक्षीत। यदापः परिचक्षीत ॥ ४ ॥

यामेवाप्स्वाहुतिं जुहुयात्। तां परिचक्षीत। तस्मा-दापो न परिचक्ष्याः। मेध्या च वा एतस्या मेध्या च तनुवौ सꣳसृज्येते। यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सꣳसृज्यन्ते। अग्नये विविचये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। मेध्याञ्चैवास्यामेध्याञ्च तनुवौ व्यावर्त्तयति। अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। अ-ग्निमेव व्रतपतिꣳ स्वेन भागधेयेनोपधावति। स एवैनं व्रतमालम्भयति ॥ ५ ॥

गर्भꣳ स्रवन्तमगदमकः। अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्प-तिः। पृथिव्यामवचुश्चोतैतत्। नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैः। रेतो वा एतद्वाजिनमाहिताग्नेः। यदग्निहो-त्रम्। तद्यत् स्रवेत्। रेतोऽस्य वाजिनꣳ स्रवेत्। गर्भꣳ स्रवन्तमगदमकरित्याह। रेत एवास्मिन् वाजिनं द-धाति ॥ ६ ॥

अग्निरित्याह। अग्निर्वै रेतोधाः। रेत एव तद्दधाति।

त्रीन् परिधीꣳस्तिस्रः समिधः। यज्ञायुरनुसञ्च-
रान्। उपवेषं मे क्षुरं धृष्टिम्। सम्भरामि सुसम्भृता।
या जाता ओषधयः। देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। तासां पर्व्व-
राध्यासम्। परिस्तरमाहरन्। अपां मेध्यं यज्ञियम्।
स देवꣳ शिवमस्तु मे ॥ ९ ॥

आच्छेता वो मारिषम्। जीवानि शरदः शतम्।
अपरिमितानां परिमिताः। सन्नह्ये सुकृताय कम्।
एनो मानिगां कतमच्च नाहम्। पुनरुत्थाय बहुला भ-
वन्तु। सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूर्णाम्रदु। स्योनं पितृभ्य-
स्त्वा भराम्यहम्। अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः।
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह ॥ १० ॥

त्रिवृत्पलाशे दर्भः। इयान् प्रादेशसम्मितः। यज्ञे
पवित्रं पोतृतमम्। पयो हव्यं करोतु मे। इमा प्राणा-
पानौ। यज्ञस्याङ्गानि सर्व्वशः। आप्याययन्तौ सञ्चर-
ताम्। पवित्रे हव्यशोधने। पवित्रे स्थो वैष्णवी। वायु-
र्वां मनसा पुनातु ॥ ११ ॥

अयं प्राणश्चापानश्च। यजमानमपि गच्छताम्।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ। पवित्रे हव्यशोधने। त्वया वेदिं
विविदुः पृथिवीम्। त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः।

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम्। इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदम्। तदिन्द्राग्नी जिन्वतं सूनृतावत्। तद्यजमानममृतत्वे दधातु। कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि। इन्द्राय हविरिन्द्रियम्। अमूं यस्यां देवानाम्। मनुष्याणां पयोहितम्। बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः। हव्यमाप्यायतां पुनः॥ १६॥

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः। पुनर्दोहाय कल्पताम्। यज्ञस्य सन्ततिरसि। यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनुसन्तनोमि। अदस्तमसि विष्णवे त्वा। यज्ञायापि दधाम्यहम्। अद्भिररिक्तेन पात्रेण। याः पूताः परिशेरते। अयं पयः सोमं कृत्वा। स्वां योनिमपि गच्छतु॥ १७॥

पर्णवल्कः पवित्रम्। सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः। इमौ पर्णञ्च दर्भञ्च। देवानां हव्यशोधनौ। प्रातर्वेषाय गोपाय। विष्णो हव्यं हि रक्षसि। उभावग्नी उपस्तृणते। देवता उपवसन्तु मे। अहं ग्राम्यानुपवसामि। मह्यं गोपतये पशून्॥ १८॥

आर्द्धत इमं यच्छामि पूर्वस्ताः पूर्वः परियच्छामि सभापाला इन्द्र ज्येष्ठेभ्य आदित्यव्रतपते सुसम्भृता मे सह पुनातु महिमो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून्॥ अनु० ४॥

यान् गच्छ सुवर्विद् यजमानाय मह्यम्। इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत्॥ ३॥

देवाः पितरः पितरो देवाः। योऽहमस्मि स सन् यजे। यस्यास्मि न तमन्तरेमि। स्वम्म इष्टं स्वन्दत्तम्। स्वम्पूर्त्तं स्वं श्रातम्। स्वं हुतम्। तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा। वायुरुपश्रोता। आदित्योऽनुख्याता। द्यौः पिता॥ ॥ ४॥

पृथिवी माता। प्रजापतिर्बन्धुः। य एवास्मि स सन् यजे। मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिंसिषम्। मा ते तेजोऽपक्रमीत्। भरतमुद्धरे मनुषिञ्च। अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि। नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः। यदवदानानि ते वद्यन्। विलोमाकार्षमात्मनः॥ ५॥

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्। तत्त आप्यायतां पुनः। आज्यायो यवमाचात्। आव्याधात् कृत्यतामिदम्। मारूरुपाम यज्ञस्य। शुद्धं स्विष्टमिदं हविः। मनुना दृष्टां घृतपदीम्। मित्रावरुण समीरिताम्। दक्षिणार्द्धादसम्भिन्दन्। अवद्याम्येकतो मुखाम्॥ ६॥

इडे भागं जुषस्व नः। जिन्वगा जिन्वावतः। तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम। सर्व्वात्मानः सर्व्वगणाः। अभ्यपिन्व-

त्व। दद॑तो मे॒ माक्षा॑यि। कुर्व॒तो मे॒ मोप॑दसत्। दि॒शां क्लृ॒प्तिर॑सि। दि॒शो मे क॑ल्पन्ताम्। कल्प॑न्तां मे॒ दिशः॥ ७॥

दैवी॑श्च मानु॑षीश्च। अ॒हो॒रा॒त्रे मे॑ कल्पेताम्। अ॒र्ध॒मा॒सा मे॑ कल्पन्ताम्। मासा॑ मे कल्पन्ताम्। ऋ॒तवो॑ मे कल्पन्ताम्। सं॒व॒त्स॒रो मे॑ कल्पताम्। क्लृ॒प्तिर॑सि॒ क॒ल्पतां॑ मे। आशा॑नां त्वाशापा॒लेभ्यः॑। च॒तुर्भ्यो॑ अ॒मृते॑भ्यः। इ॒दं भू॒तस्याध्य॑क्षेभ्यः॥ ८॥

वि॒धेम॑ ह॒विषा॑ व॒यम्। भज॑तां भा॒गी भा॒गम्। मा भा॒गो भ॑क्त। निर॑भा॒गं भ॑जामः। अ॒पस्पि॑न्व। ओष॑धीर्जिन्व। द्वि॒पात् पा॑हि। च॒तुष्पा॑दव। दि॒वो वृ॒ष्टिमेर॑य। ब्रा॒ह्म॒णाना॑मि॒दꣳ ह॒विः॥ ९॥

सो॒म्याना॑ꣳ सोमपी॒थिना॑म्। निर्भ॑क्तो ब्राह्म॒णः। नेह ब्रा॑ह्म॒णस्या॑स्ति। सम॑ङ्क्तां ब॒र्हिर्ह॒विषा॑ घृ॒तेन॑। स॒मा॑दि॒त्यैर्वसु॑भिः॒ सम्म॒रुद्भिः॑। समिन्द्रे॑ण॒ विश्वे॑भिर्दे॒वे॒भि॑रङ्क्ताम्। दि॒व्यं नभो॑ गच्छतु॒ यत्स्वाहा॑। इ॒न्द्रा॒णी॒वा॑विध॒वा भू॑यासम्। अदि॑तिरिव सुपु॒त्रा। अ॒स्थू॒रि त्वा॑ गार्हपत्य॥ १०॥

उ॒प॒नि॒षदे॑ सुप्रजा॒स्त्वाय॑। सम्प॑त्नी पत्या॑ सुकृ॒तेन॑ ग-

बृहस्पतिर्ब्रह्मणे। ब्रह्म भूर्भुवः सुवः। बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा। अहं मनुष्याणाम्। बृहस्पते यज्ञं गोपाय। इदं तस्मै हर्म्यं करोमि। यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम्। मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी॥ ३॥

अन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु। चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः। घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये। मर्मृज्यमाना महते सौभगाय। मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान्। भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष। ततो देवी वर्द्धयते पयांसि। यज्ञिया यज्ञं विचयन्ति शंच्च। ओषधीराप इह शक्करीश्च। यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा॥ ४॥

यो ब्रह्मणा कर्म्मणा द्वेष्टि देवाः। यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च। तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनद्मि। ऊर्णाम्रदु प्रथमानꣳ स्योनम्। देवेभ्यो जुष्टꣳ सदनाय बर्हिः। सुवर्गे लोके यजमानꣳ हि धेहि। मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन्। चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः। घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते। साऽस्तीर्य्यमाणा महते सौभगाय॥ ॥ ५ ॥

सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान्। शिवा च मे शग्मा चैधि। स्योना च मे सुषदा चैधि। ऊर्जस्वती च मे

अथो हारिद्रवेषु मे। हरिमाणं निदध्मसि। उद्गादयमादित्यः। विश्वेन सहसा सह। द्विषन्तं मम रन्धयन्। मो अहं द्विषतोरधम्। योनः शपादशपतः। यश्च नः शपतः शपात्। उषाश्च तस्मै निम्रुक्च। सर्वं पापꣳ समूहताम्॥ योनः सपत्नो योरणः। मर्त्तोऽभिदासति देवाः। इध्मस्येव प्रक्षायतः। मातस्योच्छेषि किञ्चन। अवसृष्टः परापत। शरो ब्रह्मसꣳशितः। गच्छामित्रान् प्रविश। मैषां कञ्चनोच्छिषः॥ २३॥

पत्तिः प्रजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय पशून्पिन्वस्व दुर्मरायुं देवयानानमेऽन्तरिक्षेऽमुत्तरो भूयासं प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः प्रविष्टं देवताभिर्मार्जितं पृथिवी ध्रुवतामभिरामीआश्वत ससुपारꣳर हुते स्वोमेन मे सन्तिष्ठस्वेतः शिष एषाऽसूक्तामष्टौ च॥ अनु० ६॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

*परिस्तृणीत भुवनस्य मध्ये मह्यं धुक्ष्व भुवनानि वत्से सामे धुक्ष्व सत्येदं पश्य । विधर्तरिदं पश्य । नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् । अमृतायान्याहुः । सूर्य्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति । अनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे । दीक्षासि तपसो योनिः । तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥

ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्यृतस्य योनिः । ऋतमसि भूरारभे । श्रद्धां मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीम् । सर्व्वे कामा यजमानस्य सन्तु । वातं प्राणं मनसान्वारभामहे । प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वंहसः ॥ २ ॥

ज्योग्जीवा जरामशीमहि । इन्द्र शाक्वर गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्र शाक्वर त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्र शाक्वर जगतीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्र शाक्वरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्र शाक्वर पङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

---

* एष प्रथमपादपर्य्यन्तः पाठः E पुस्तके नास्तीति त्रुटिरेव ।

तां ते युनज्मि। आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीम्। गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च। ऋतꣳ सत्ये धायि। सत्यमृते धायि। ऋतञ्च मे सत्यञ्चाभूताम्। ज्योतिरभूवꣳ सुवरगमम्। सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम्। ब्रध्नस्य विष्टपमगमम्। पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥

तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितः। ययाग्निर्दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। अन्तरिक्षं दीक्षा। तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः। यया वायुर्दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। द्यौ दीक्षा। तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः। ययादित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ५ ॥

तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। दिशो दीक्षा। तया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः। यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। आपो दीक्षा। तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः। यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। ओषधयो दीक्षा ॥ ६ ॥

तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः। यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि।

वाग्दीक्षा। तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः। यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः। तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि। पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम्। अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम्। द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥ ७ ॥

दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम्। ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। सामानि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। अहश्च रात्रिश्च। कृषिश्च वृष्टिश्च। त्विषिश्चापचितिश्च ॥ ८ ॥

आपश्चौषधयश्च। ऊर्क्च सूनृता च। तास्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्। स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद। देवानां सुम्ने महते रणाय। स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व। पितेवैधि सूनव आसुशेवः। शिवो मा शिवमाविश। सत्यं म आत्मा। श्रद्धा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥

तपो मे प्रतिष्ठा। सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु। सत्यमस्मि। अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत्। ममा-

प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड। नमो रुद्राय मीढुषे। उदुत्तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषः। मेमं यज्ञं यजमानञ्च रीरिषः। सुवर्गे लोके यजमानꣳ हि धेहि। शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे। यस्माद्भीषा वैपिष्ठाः पलायिष्ठाः समज्ञास्थाः। ततो नो अभयं कृधि। प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड। नमो रुद्राय मीढुषे ॥ २ ॥

य इदमकः। तस्मै नमः। तस्मै स्वाहा। न वा उवेतन्म्रियसे। आशानां त्वा विश्वा आशाः। यज्ञस्य हि स्थ ऋत्वियौ। इन्द्राग्नी चेतनस्य च। हुताहुतस्य तृप्यतम्। अहुतस्य हुतस्य च। हुतस्य चाहुतस्य च। अहुतस्य हुतस्य च। इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य। वीतं पिबतं जुषेथाम्। मा यजमानं तमो विदत्। मर्त्विजो मो इमाः प्रजाः। मा यः सोममिमं पिबात्। सꣳसृष्टमुभयं कृतम् ॥ ३ ॥

कृधि मीढुषे हुतस्य च सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः।

अनागसस्त्वा वयम्। इन्द्रेण प्रेषिता उप। वायुष्टे अस्त्वꣳशभूः। मित्रस्ते अस्त्वꣳशभूः। वरुणस्ते अस्त्वꣳ-

स्वभूः। अपां त्वया ऋतस्य गर्भः। भुवनस्य गोपाः श्येना अतिथयः। पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारः। वग्नुनेन्द्रं ह्वयत। घोषेणामीवाश्चातयत॥ १॥

युक्तास्थ वहत। देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः। ऐन्द्रमचुच्यवुः परमस्याः परावतः। आस्मात् सधस्थात्। ओरोरन्तरिक्षात्। आसुभूतमसुषवुः। ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः। समरे रक्षांस्यवधिषुः। अपहतं ब्रह्मज्यस्य। वाक् च त्वा मनश्च श्रीणीताम्॥ २॥

प्राणश्च त्वापानश्च श्रीणीताम्। चक्षुश्च त्वा श्रोत्रञ्च श्रीणीताम्। दक्षश्च त्वा बलञ्च श्रीणीताम्। ओजश्च त्वा सहश्च श्रीणीताम्। आयुश्च त्वा जरा च श्रीणीताम्। आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम्। शृतोऽसि शृतं कृतः। शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वा। यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः। यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः॥ ३॥

यो देवानां देवतमस्तपोजाः। तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा। मयि त्यदिन्द्रियं महत्। मयि दक्षो मयि क्रतुः। मयि धायि सुवीर्यम्। त्रिशुग्घर्मो विभातु मे। आकूत्या मनसा सह। विराजा ज्योतिषा सह। यज्ञेन पयसा सह। तस्य दोहमशीमहि॥ ४॥

नवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्वीरवन्तम् । रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये श्रयस्व स्वाहान्तरिक्षे । बृहति श्रयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वोपस्तभ्नोमि । आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्वघ्निया यूयं दधाथेन्द्रियं पयः । यस्ते द्रप्सो यस्त उदर्षः ॥ ॥ १ ॥

दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पात्वरिष्ट्यै स्वाहा । अनु मा सर्व्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामार्कः । आ प्रियश्छन्दांसि निविदो यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरनु सर्व्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥

देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु । प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिप्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याभिवावृधे । तदन्यस्यामधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्म्मणे । पृथिव्यै चाकरन्नमः । अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कान्दृषभो युवा गाः ॥ ३ ॥

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

द्वादशोऽनुवाकः ।

यद्देवा देवहेडनम् । देवासश्चकृमा वयम् । आदित्या-स्तस्मान्मा मुञ्चत । ऋतस्यर्तेन मामुत । देवा जीवन-काम्यायत् । वाचानृतमूदिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरितायानि चकृम । करोतु मा-मनेनसम् ॥ १ ॥

ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्वꣳ सरस्वति । ऋतान्-मा मुञ्चताꣳहसः । यदन्यकृतमारिम । स जातशꣳसा-दुत वाजामि शꣳसात् । ज्यायसश्शꣳसादुतवा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं यदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि । यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामूरुभ्यामष्ठीव-द्भ्याम् ॥ २ ॥

शिश्नैर्यदनृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाणि । अक्षाणां वग्नुमुपजि-घ्नमानः । दूरेपश्याच राष्ट्रभृच । तान्यप्सरसावनुदत्ता-मृणानि । अदीव्यं नृणं यदहं चकार । यद्वा दास्यन्नसं-जगारा जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यन्मयि माता-गर्भे सति ॥ ३ ॥

उपक्षरन्ति जुह्वो घृतेन। प्रियाण्यङ्गानि तव वर्ध्दयन्तीः। तस्मै ते सोम नम इद्वषट् च। उप मा राजन्सुकृते ह्वयस्व। संप्राणापानाभ्याꣳ समु चक्षुषा त्वम्। सꣳश्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन्। यत्त आस्थितꣳ शमु तत्ते अस्तु। जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम्। एतं जानीतात्परमे व्योमन्। वृकाः सधस्था विद रूपमस्य ॥ ३ ॥

यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः। इष्टापूर्ते कृणुतादाविरस्मै। अरिष्टो राजन्नगदः परेहि। नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते। नाकमारोह सह यजमानेन। सूर्यं गच्छतात् परमे व्योमन्। अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नः। इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः। वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः। श्रेष्ठन्नो अत्र द्रविणं यथा दधत्॥ उप नो मित्रावरुणाविहावतम्। अन्वादीध्याथामिह नः सखाया। आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः। उग्रा शतापाष्ठाघविषा परि णो वृणक्तु। आप्यायस्व सन्ते॥ ४ ॥

त्मना जायमानोऽस्य दधत् पञ्च च ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः।

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा। यद्वा प्राणैश्चक्षुषा

यच्च श्रोत्रेण। यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मना। अग्नौ लोका दधिरे तेज इन्द्रियम्। शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः। आपो विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्। यदृचा साम्ना यजुषा। पशूनां चर्मन् हविषा दिदीक्षे। यच्छन्दोभिरोषधीभिर्वनस्पतौ। अग्नौ लोका दधिरे तेज इन्द्रियम्॥ १॥

शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः। आपो विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्। येन ब्रह्म येन क्षत्रम्। येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वरुणो येन राजा। विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः। अग्नौ लोका दधिरे तेज इन्द्रियम्। शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः। आपो विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्। अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः। सोमस्य प्रियं धाम॥ २॥

अग्नेः प्रियतमꣳ हविः स्वाहा। अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः। सोमस्य प्रियं धाम। इन्द्रस्य प्रियतमꣳ हविः स्वाहा। अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः। सोमस्य प्रियं धाम। विश्वेषां देवानां प्रियतमꣳ हविः स्वाहा। वयꣳ सोम व्रते तव। मनस्तनूषु पिप्रतः। प्रजावन्तो अशीमहि॥ ३॥

परोरंजास्ते प्रतैमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्विंश्शदुत्त-रश्शतम् ॥ १३० ॥

इति सप्तमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

साङ्ग्रहण्येष्ट्या यजते । इमां जनताꣳ संगृह्णानीति ।
द्वादशारत्नी रशना भवति । *द्वादशमासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः ।
ऊर्जमेवावरुन्धे । चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा
एतत् कर्म ॥ १ ॥

यदश्वमेधः समृद्ध्यै । पुण्यनाम देवयजनमध्यवस्य-
ति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिजयति । अपदाती-
नृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै । केशश्मश्रु वपते । नखानि निकृन्तते । दतो धा-
वते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते ॥ पाप्मनोऽपहत्यै ।

---

* द्वादशारत्नी रशना भवति इति C पुस्तकपाठः ।

यन्तारमेवैनं करोति। धर्त्तासीत्याह। धर्त्तारमेवैनं करोति। सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह। अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति। सप्रथसमित्याह॥५॥

प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति। स्वाहाकृत इत्याह। होम एवास्यैषः। पृथिव्यामित्याह। अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति। यन्ताराड्यन्तासि यमनो धर्त्तासि धरुण इत्याह। रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे। कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते। स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह॥ देवेभ्य एवैनꣳ स्वगा करोति। स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह। प्राजापत्यो वा अश्वः। यस्या एव देवताया आलभ्यते। तयैवैनꣳ समर्द्धयति॥६॥

बध्नाति सम्बध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च॥ अनु० ३॥

चतुर्थोऽनुवाकः।

यः पितुरनुजायाः पुत्रः। स पुरस्तान्नयति। यो मातुरनुजायाः पुत्रः। स पश्चान्नयति। विष्वञ्चमेवास्मात् पाप्मानं विहृतः। यो अर्वन्तं जिघाꣳसति त-

मध्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं प्रसौति। परो मर्त्तः परश्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति। श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः। पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यꣳ हन्ति। सैध्रकं मुसलं भवति ॥ १ ॥

कर्म्म कर्म्मैवास्मै साधयति। पौꣳश्चलेयो हन्ति। पुꣳश्चल्वां वै देवाः शुचं न्यदधुः। शुचैवास्य शुचꣳ हन्ति। पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः। योऽश्वमेधेन यजत इति। अश्वस्याधस्पदमुपास्यति। वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः। वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति। दक्षिणापप्लावयति ॥ २ ॥

पाप्मानमेवास्माच्छमलमपप्लावयति। ऐषीक उदूहो भवति। आयुर्वा इषीकाः। आयुरेवास्मिन् दधाति। अमृतं वा इषीकाः। अमृतमेवास्मिन् दधाति। वेतसशाखोपसम्बद्धा भवति। अप्सु योनिर्वा अश्वः। अप्सुजो वेतसः। स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते॥ पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभ्युदूहति। पुरस्तादेवास्मिन् प्रतीच्यमृतं दधाति। अहञ्च त्वञ्च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति। ब्रह्मक्षत्रे एव सन्दधाति। अभिक्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

भवति स्रावयति मिमीते पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति । शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयꣳ राजा वृत्रं वध्यादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रꣳ राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन् क्षत्रं दधाति । शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥

दक्षिणत उदङ्तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयꣳ राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बलमराजोऽग्रः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति । शतेन सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ्तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयꣳ राजास्यै विशः ॥ २ ॥

बहुग्वै बह्वश्वायै बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहुदासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पोषायै राजास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूम्नै-

अश्वं विन्देरन्। हन्येतास्य यज्ञः। चतुःशता रक्षन्ति। यज्ञस्याघाताय। अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः। सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ॥ अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः।

प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति। स तपो ऽतप्यत। तस्य तेपानस्य। सप्तात्मनो देवता उदक्रामन्। सा दीक्षाभवत्। स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत्। तान्यजुहोत्। तैर्वै सदीक्षामवारुन्ध। यद्वैश्वदेवानि जुहोति। दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

सप्त जुहोति। सप्त हि ता देवता उदक्रामन्। अन्वहं जुहोति। अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे। त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति। चत्वार्यौद्ग्रहणानि। सप्त सम्पद्यन्ते। सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः। प्राणा दीक्षा। प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति। एकविंशतिर्वै देवलोकाः। द्वादशमासाः पञ्चर्तवः। त्रय इमे लोकाः।

द्वादशोऽनुवाकः।

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति। अष्टाक्षरा गायत्री। गायत्रं प्रातःसवनम्। प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते। अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति। गायत्रीं छन्दः। सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यन्दिने। एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्। त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनम्। माध्यन्दिनादेवैनꣳ सवनात् त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥

अथो माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति। त्रिष्टुभं छन्दः। सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे। द्वादशाक्षरा जगती। जागतं तृतीयसवनम्। तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते। अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति। जगतीं छन्दः। ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः। इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति॥ चतस्रो दिशः। दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति। आश्वत्थो व्रजो भवति। प्रजापतिर्देवेभ्यो-ऽनिलायत। अश्वो रूपं कृत्वा। सोऽश्वत्थे संवत्सरम-

तिष्ठत्। तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम्। यदाश्वत्थो वृक्षो भवति। स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति॥ २॥

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्म्मिमीते जुहोति नव च॥ अनु० १२॥

त्रयोदशोऽनुवाकः।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह। ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति। तस्मात् पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत। आस्मिन्राष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतामित्याह। राजन्य एव शौर्य्यं महिमानं दधाति। तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महारथोऽजायत। दोग्ध्री धेनुरित्याह। धेन्वामेव पयो दधाति। तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत। वोढानड्वानित्याह॥ १॥

अनडुह्येव वीर्य्यं दधाति। तस्मात् पुरा वोढानड्वानजायत। आशुः सप्तिरित्याह। अश्व एव जवं दधाति। तस्मात् पुराशुरश्वोऽजायत। पुरन्धिर्योषेत्याह। योषित्येव रूपं दधाति। तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भावुका। जिष्णू रथेष्ठा इत्याह। आह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते॥ २॥

अग्नेर्वा एतद्रूपम्। यदाज्यम्। यदाज्येन जुहोति। अग्निमेव तत्प्रीणाति। मधुना जुहोति। महत्यै वा एतद्देवतायै रूपम्। यन्मधु। यन्मधुना जुहोति॥ २॥

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति। तण्डुलैर्जुहोति। वसूनां वा एतद्रूपम्। यत्तण्डुलाः। यत्तण्डुलैर्जुहोति। वसूनेव तत्प्रीणाति। पृथुकैर्जुहोति। रुद्राणां वा एतद्रूपम्। यत्पृथुकाः। यत्पृथुकैर्जुहोति॥ ३॥

रुद्रानेव तत्प्रीणाति। लाजैर्जुहोति। आदित्यानां वा एतद्रूपम्। यल्लाजाः। यल्लाजैर्जुहोति। आदित्यानेव तत्प्रीणाति। करम्भैर्जुहोति। विश्वेषां वा एतद्देवानाꣳ रूपम्। यत्करम्भाः। यत्करम्भैर्जुहोति॥ ४॥

विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति। धानाभिर्जुहोति। नक्षत्राणां वा एतद्रूपम्। यद्धानाः। यद्धानाभिर्जुहोति। नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति। सक्तुभिर्जुहोति। प्रजापतेर्वा एतद्रूपम्। यत्सक्तवः। यत्सक्तुभिर्जुहोति॥ ५॥

प्रजापतिमेव तत्प्रीणाति। मस्तुस्यैर्जुहोति। सर्व्वासां वा एतद्देवतानाꣳ रूपम्। यन्मस्तुस्यानि। यन्मस्तुस्यैर्जुहोति। सर्व्वा एव तद्देवताः प्रीणाति। प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति। प्रियाङ्गा ह्वै नामैते। एते वै देवा अ-

ध्यै। नक्तं जुहोति। रक्षसामपहत्यै। आज्येनान्ततो जुहोति ॥ २ ॥

प्राणो वा आज्यम्। उभयत एवास्य प्राणं दधाति। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च। एकस्मै स्वाहेत्याह। अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति। द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्याह। अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति। उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति। अस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च। शताय स्वाहेत्याह॥ शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य्यः। आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे। सहस्राय स्वाहेत्याह। आयुर्वै सहस्रम्। आयुरेवावरुन्धे। सर्वस्मै स्वाहेत्याह। अपरिमितमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

एव यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपहन्त्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः।

प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः। योऽश्वमेधेन यजत इति। अथो आहुः। सर्व्वाणि भूतानीति। एकस्मै स्वाहेत्याह। प्रजापतिर्वा एकः। तमेवाप्नोति। एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्यभिपूर्व्वमाहुतीर्जुहोति। अभिपूर्व्वमेव सुवर्गं लोकमेति। एकोत्तरं जुहोति॥ १॥

गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति। अहोरा-त्रयोरव्यतिमोहाय ॥ ४ ॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाहव्युष्टिः सप्त च॥ अनु॰ १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति। उभ-योरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति। आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्रावां जुहोति। सर्व्वमेवैनमस्कन्नः सुवर्गं लोकं गमयति। अग्नये स्वाहा सोमाय स्वा-हेति पूर्व्वहोमां जुहोति। पूर्व्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यम-तिक्रामति। पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह। यथा यजुरेवैतत्। अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पू-र्व्वदीक्षा जुहोति। पूर्व्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रा-मति ॥ १ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविꣳशिनीं दीक्षां जुहोति। एकविꣳशतिर्वै देवलोकाः। द्वादश-मासाः पञ्चर्त्तवः। त्रय इमे लोकाः। असावादित्य एकविꣳशः। एष सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्य स-

आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरुध्यै। मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्य-
पाव्यानि जुहोति। प्राणा वै देवा अपाव्याः। प्राणा-
नेवावरुन्धे। कूप्याभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहेत्यपाᳲ होमां
जुहोति। अप्सु वा आपः। अन्नं वा आपः। अद्भ्यो वा
अन्नं जायते। यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते॥ तदवरुन्धे॥५॥

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमति-
क्रामत्यनन्तरित्यै क्रामति रुन्धे जायते एकं च॥
अनु० १७॥

अष्टादशोऽनुवाकः।

अम्भाᳲसि जुहोति। अयं वै लोकोऽम्भाᳲसि। तस्य
वसवोऽधिपतयः। अग्निर्ज्योतिः। यदम्भाᳲसि जुहोति।
इममेव लोकमवरुन्धे। वसूनाᳲ सायुज्यं गच्छति।
अग्निं ज्योतिरवरुन्धे। नभाᳲसि जुहोति। अन्तरिक्षं
वै नभाᳲसि॥ १॥

तस्य रुद्रा अधिपतयः। वायुर्ज्योतिः। यन्नभाᳲसि
जुहोति। अन्तरिक्षमेवावरुन्धे। रुद्राणाᳲ सायुज्यं
गच्छति। वायुं ज्योतिरवरुन्धे। महाᳲसि जुहोति।
असौ वै लोको महाᳲसि। तस्यादित्या अधिपतयः।
सूर्यो ज्योतिः॥ २॥

होत्यन्तरित्यै। अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनम-
दिति सन्नतिहोमां जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य सन्न-
त्यै। भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ
जुहोति। अयं वै लोको भूतम्॥ ५॥

असौ भविष्यत्। अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति।
सर्व्वस्याप्त्यै। सर्व्वस्यावरुध्यै। यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
मान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति। सर्व्वस्याप्त्यै। सर्व्वस्य
जित्यै। सर्व्वमेव तेनाप्नोति। सर्व्वं जयति। योऽश्वमे-
धेन यजते॥ य उ चैनमेवं वेद। यज्ञꣳ रक्षाꣳस्यजि-
घाꣳसन्। स एतान् प्रजापतिर्नक्तꣳ होमानपश्यत्।
ताननजुहोत्। तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपाहन्। यन्नक्तꣳ
होमां जुहोति। यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाꣳस्यपहन्ति।
उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति। सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै॥ ६॥

वै नभाꣳसि सूर्य्यो ज्योतिः सन्नत्यै समष्ट्यै भूतं य-
जते नव च॥ अनु० १८॥

ऊनविंशोऽनुवाकः।

एकयूपो वैकादशिनी वा। अन्येषां यज्ञानां यूपा

षट् पालाशाः। सोमपीथस्यावरुध्यै। एकविंशतिः सम्पद्यन्ते। एकविंशतिर्वै देवलोकाः। द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः। चय इमे लोकाः। असावादित्य एकविंशः। एष सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। शतं पशवो भवन्ति ॥ २ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति। सर्व्वं वा अश्वमेध्याप्नोति। अपरिमिता भवन्ति। अपरिमितस्यावरुध्यै। ब्रह्मवादिनो वदन्ति। कस्मात् सत्यात्। दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवद्यन्ति। उत्तरतोऽश्वस्येति। वारुणो वा अश्वः ॥ ३ ॥

एषा वै वरुणस्य दिक्। स्वायामेवास्य दिश्यवद्यति। यदितरेषां पशूनामवद्यति। शतदेवत्यं तेनावरुन्धे। चितेऽग्नावधिवैतसे कटेऽश्वं चिनोति। अप्सु योनिर्वा अश्वः। अप्सुजो वेतसः। स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति। पुरस्तात् प्रत्यञ्चं तूपरं चिनोति। पश्चात् प्राचीनं गोमृगम् ॥ ४ ॥

प्राणापानावेवास्मिन्त्समञ्चौ दधाति। अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुत एतान् जुहोति। एषां लोकानामभिजित्यै। आत्मनाभिजुहोति। सात्मानमे-

द्रुह एवैनां तेन। तदाहुः। यद्द्वादशोऽग्निः स्याद्द्वा-दशस्तोम एकादश यूपाः। यथा स्थूरिणायायात्। ता-दृक् तत्। एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः। एक-विंशस्तोमः। एकविंशतिर्यूपाः। यथा प्रष्टिभिर्या-ति। तादृगेव तत्॥ ३॥

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद। ककुद्ध राज्ञां भवति। एकविंशोऽग्निर्भवति। एकविंशस्तोमः। एकविंशतिर्यूपाः। एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः। य एवं वेद। ककुद्ध राज्ञां भवति। यो वा अश्वमेध त्रीणि शीर्षाणि वेद। शिरो ह राज्ञां भवति॥ एकविं-शोऽग्निर्भवति। एकविंशस्तोमः। एकविंशतिर्यूपाः। एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि। य एवं वेद। शिरो ह राज्ञां भवति॥ ४॥

द्वादशस्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट् च॥ अनु० २१॥

द्वाविंशोऽनुवाकः।

देवा वा अश्वमेधे पवमाने। सुवर्गं लोकं न प्राजा-नन्। तमश्वः प्राजानात्। यदश्वमेधेऽश्वेन मेध्येनो-

लोकानां क्लृप्त्यै। पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंᳪ-सायै ॥ ३ ॥

उभयान् पशूनालभते सत्यादहिंᳪसायै ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः।

युञ्जंति ब्रध्नमित्याह*। असौ वा आदित्यो ब्रध्नः। आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह। अग्निर्वा अरुषः। अग्निमेवास्मै युनक्ति। चरन्तमित्याह। वायुर्वै चरन्। वायुमेवास्मै युनक्ति। परितस्थुष इत्याह ॥ ॥ १ ॥

इमे वै लोका परितस्थुषः। इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति। रोचन्ते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना दिवि। नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति। युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह। कामानेवास्मै युनक्ति। हरीविपक्षसे-त्याह। इमे वै हरीविपक्षसा। इमे एवास्मै युनक्ति ॥ ॥ २ ॥

शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह। अहोरात्रे वै नृवाहसा। अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति। एता एवास्मै देवता युनक्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। केतुं कृण्व-

* C पुस्तके तु युञ्जति ब्रध्नमित्याहेति पाठः।

संकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति। यश एवैनꣳ राज्ञां गमयति। जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह। यथा यजुरेवैतत्। ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

परा वा एतस्य यज्ञ एति। यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति। एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न इत्याह। वायुर्वै स्तोता। वायुमेवास्य परस्ताद्दधात्यावृत्त्यै। यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति। एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति। यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीयन्ते। यद्वालेषु काचानावयन्ति। लोमान्येवास्य तत्सम्भरन्ति ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति। प्राजापत्यो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति। भूरिति महिषी। भुव इति वावाता। सुवरिति परिवृक्ती। एषां लोकानामभिजित्यै। हिरण्ययाः काचा भवन्ति। ज्योतिर्वै हिरण्यम्। राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥

ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति। सहस्रं भवन्ति। सहस्रसम्मितः सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै। अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

परितस्थुष इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति चीर्णां च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः।

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः। तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः। दक्षिणतो ब्रह्मा भवति। दक्षिणत आयतनो वै ब्रह्मा। बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा। ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति। तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः। उत्तरतो होता भवति ॥१॥

उत्तरत आयातनो व होता। आग्नेयो वै होता। तेजो वा अग्निः। तेज एवास्योत्तरतो दधाति। तस्मादुत्तरोऽर्धस्तेजस्वितरः। यूपमभितो वदतः। यजमानदेवत्यो वै यूपः। यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः। कि॰ स्विदासीत् पूर्व्वचित्तिरित्याह। द्यौर्वै वृष्टिः पूर्व्वचित्तिः ॥ २ ॥

दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे। कि॰ स्विदासीद्बृहद्वय इत्याह। अश्वो वै बृहद्वयः। अश्वमेवावरुन्धे। कि॰ स्विदासीत् पिशङ्गिलेत्याह। रात्रिर्वै पिशङ्गिला। रात्रि-

सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति। आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधमित्याह। प्रजा वै पशवो गर्भः। प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते। देवा वा अश्वमेधे पवमाने। सुवर्गं लोकं न प्राजानन्। तमश्वः प्राजानात्। यत् सूचीभिरसि पथात् कल्पयन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै। गायत्री त्रिष्टुप् जगतीत्याह॥ ४ ॥

यथा यजुरेवैतत्। त्रय्यः सूच्यो भवन्ति। अयस्मय्यो रजता हरिण्यः। अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मय्यः। अन्तरिक्षस्य रजताः। दिवो हरिण्यः। दिशो वा अयस्मय्यः। अवान्तरदिशा रजताः। ऊर्ध्वा हरिण्यः। दिश एवास्मै कल्पयति॥ कस्त्वाच्छ्यति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहिंसायै ॥ ५ ॥

ह्रुवते क्रामन्त्यूर्ध्वायामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति। योऽश्वमेधेन यजते। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह। श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः। श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति। वेणुभारं गिरा-

विवेत्याह। राष्ट्रं वै भारः। राष्ट्रमेवास्मै पर्यूहति। अर्धास्यामध्यंमेधतामित्याह। श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम्॥ ॥१॥

श्रियमेवावरुन्धे। शीते वाते पुनन्निवेत्याह। क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतो वातः। क्षेममेवावरुन्धे। यद्धरिणी यवमत्तीत्याह। विड्वै हरिणी। राष्ट्रं यवः। विशञ्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति। न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह। तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति॥ २॥

शूद्रा यदर्य्यजारा न पोषाय धनायतीत्याह। तस्माद्वैशी पुत्रं नाभिषिञ्चन्ते। इयं यका शकुन्तिकेत्याह। विड्वै शकुन्तिका। राष्ट्रमश्वमेधः। विशञ्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति। आहलमिति सर्पतीत्याह। तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति। आहतं गभे पस इत्याह। विड्वै गभः॥ ३॥

राष्ट्रं पसः। राष्ट्रमेव विश्याहन्ति। तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्। माता च ते पिता च त इत्याह। इयं वै माता। असौ पिता। आभ्यामेवैनं परिददाति। अग्रं वृक्षस्य रोहत इत्याह। श्रीर्वै वृक्षस्याग्रम्। श्रियमेवावरुन्धे॥ ४॥

प्रसुत्तामीति स पिता गर्भे मुष्टिमतꣳसयदित्याह। विड्वै गर्भः। राष्ट्रं मुष्टिः। राष्ट्रमेव विश्याहन्ति। तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्। अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति। ये यज्ञे पूतं वदन्ति। दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति। प्राणा वै सुरभयः। प्राणानेवात्मन्दधते॥ नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति। आपो हिष्ठा मयो भुव इत्यद्भिर्मार्जयन्ते। आपो वै सर्वा देवताः। देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते॥ ५॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे दधते चत्वारि च॥ अनु० ७॥

अष्टमोऽनुवाकः।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्राविशत्। ताभ्यः पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत्। सोऽब्रवीत्। ऋध्नवदित्सः। यो मेतः पुनः सम्भरदिति। तं देवा अश्वमेधेनैव समभरन्। ततो वै त आर्ध्नुवन्। योऽश्वमेधेन यजते। प्रजापतिमेव सम्भरत्यृध्नोति। पुरुषमालभते॥ १॥

वैराजो वै पुरुषः। विराजमेवालभते। अथो अन्नं वै विराट्। अन्नमेवावरुन्धे। अश्वमालभते। प्राजा-

भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः। अन्येंऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ १ ॥

उतेव ग्राम्याः। उतेवारण्याः। अहरेव रूपेण समर्द्धयति। अथो अह्न एवैष बलिह्रियते। तदाहुः। अपशवो वा एते। यदजावयश्चारण्याश्च। एते वै सर्व्वे पशवः। यद्गव्या इति। गव्यान् पशूनुत्तमेऽहन्नालभते ॥ २ ॥

तेनैवोभयान् पशूनवरुन्धे। प्राजापत्या भवन्ति। अनभिजितस्याभिजित्यै। सौरीर्नवश्वेतावशा अनूबन्ध्या भवन्ति। अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे। सोमाय स्वराज्ञे नो वाह्वावनड्वाहाविति द्वन्द्विनः पशूनालभते। अहोरात्राणामभिजित्यै। पशुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाष्ट्रान् पशूनालभते॥ पशुभिरेवात्मानꣳ समर्द्धयति। ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। पिशङ्गास्त्रयो वा सन्ता इत्यृतुपशूनालभते। ऋतुभिरेवात्मानꣳ समर्द्धयति। आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते। योऽश्वमेधेन यजते। पर्य्यग्निकृता उत्सृजन्त्यनाव्रस्काय ॥ ३ ॥

ताभ्यः समदं दध्यात्। स्तेगान् दꣳष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भ्येभिरिति। आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसङ्ख्याय-माहुतीर्जुहोति। या एव देवता अपि भागाः। ता भा-गधेयेन समर्धयति। न देवताभ्यः समदं दधाति ॥१॥

चतुर्दशैतानानुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै। प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशं। पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः। अर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते। देवासुराः संयत्ता आ-सन्। तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः। अश्वस्य मेध्यस्य वय-मुद्धारमुद्धरामहै। अथैतानभिभवामेति। ते लोहित-मुदहरन्त। ततो देवा अभवन् ॥ २ ॥

परासुराः। यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रा-तृव्याभिभूत्यै। भवत्यात्मना। परास्य भ्रातृव्यो भवति। गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति। पशवो वै गो-मृगः। रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्। रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति। अथो यत्रैषाहुतिर्हूयते। न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्य-ते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति। पशवो वा एकशफम्। रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्। रुद्रादेव पशूनन्त-र्दधाति। अथो यत्रैषाहुतिर्हूयते। न तत्र रुद्रः पशू-

गायेतां कामेन्ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ॥

अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः।

सर्व्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः। तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयात्। लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत्। मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्व्वमाहुतीर्जुहोति। लोकाल्लोकादेव मृत्युमवयजते। नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति। यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुहुयात् सञ्चक्षीत। बहुं मृत्युममित्रं कुर्वीत। मृत्यवे स्वाहेत्येकस्मा एवैकां जुहुयात्। एको वा अमुष्मिँल्लोके मृत्युः ॥ ॥१॥

अशनया मृत्युरेव। तमेवामुष्मिँल्लोकेऽवयजते। भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति। भ्रूणहत्यामेवावयजते। तदाहुः। यद्भ्रूणहत्या पात्याय। कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति। अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः। भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति। यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा। भ्रूणघ्ने

भेषजं करोति। एताꣳ ह वै मुण्डिभ औदन्यवः। भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार। यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणꣳ हन्ति। सर्व्वस्मै तस्मै भेषजं करोति। जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति। वरुणो वै जुम्बकः। अन्तत एव वरुणमवयजते। खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धन् जुहोति॥ एतद्वै वरुणस्य रूपम्। रूपेणैव वरुणमवयजते॥ ३॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्द्धन् जुहोति द्वे च॥ अनु० १५॥

षोडशोऽनुवाकः।

वारुणो वा अश्वः। तं देवतया व्यर्द्धयति। यत् प्राजापत्यं करोति। नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह। वारुणो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति। नमोऽश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह। प्राजापत्यो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति। नमोऽधिपतय इत्याह॥ १॥

धर्म्मो वा अधिपतिः। धर्म्ममेवावरुन्धे। अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह। अधिपतिमेवैनꣳ समानानां करोति। मां धेहि

अर्काश्वमेधावेवावरुन्धे। अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रति-
तिष्ठति ॥ ३ ॥

नाम करोति स्वर्ग्योऽग्निर्यानिरायतनं चत्वारि च।
अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः।

प्रजापतिं वै देवाः पितरम्। पशुं भूतं मेधायाल-
भन्त। तमालभ्योपावसन्। प्रातर्यष्टास्मह इति। एवं
वा एतद्देवानामहः। यत्संवत्सरः। तस्मादश्वः पुरस्तात्
संवत्सर आलभ्यते। यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत्।
तस्मादश्वः। यत्सद्यो मेधोऽभवत् ॥ १ ॥

तस्मादश्वमेधः। वेदुकोऽश्वमाशुं भवति। य एवं
वेद। यद्वैतत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत्। तस्मादश्वः
प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः। आस्य पुत्रः प्रतिरूपो
जायते। य एवं वेद। सर्व्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते।
समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति। योऽश्वमेधेन
यजते ॥ २ ॥

य उचेनमेवं वेद। एतद्वै तद्देवा एतां देवताम्।
पशुं भूतं मेधायालभन्त। यज्ञमेव। यज्ञेन यज्ञमयजन्त
देवाः। कामप्रं यज्ञमकुर्व्वत। तेऽमृतत्वमकामयन्त।

पदे पदे जुहुति । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्त्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ॥ अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहुति ॥ २ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति चीणि च ॥ अनु० २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशिभिः . प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाप प्राणा अपश्रीरूर्द्धां प्रजापतिः प्रेणानु प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान् वैऽश्वदेवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणो सर्व्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्य्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी चर्यावि॰शतिः ॥ २३ ॥

प्रजापतिरस्मिँल्लोके बहवं उत्तरतः श्रियमेवाव प्रजापतिरकामयत महान्यत् प्रातरिष्टिभिः प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्व्व॰ ह वै तत्र पर्यस्वद्य उपैनमेवं वेद चत्वार्य्यशीतिः ॥ ८४ ॥

इति नवमप्रपाठकः ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्वीर्णि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूरग्निश्च पृथिवीश्च माश्च । यांश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माश्च । यांश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । स्वरादित्यश्च दिवश्च माश्च । यांश्च लोकान्त्संवत्सरश्च ॥ प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । भूर्भुवःस्वश्चन्द्रमसश्च दिशश्च माश्च । यांश्च लोकान्त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १ ॥

संवत्सरश्च षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः । चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने । एतावांश्चासि भूयांश्चास्यग्ने । यत्ते अग्ने न्यूनं यदु तेति रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूर-

यन्तु। चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने। एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने। मा ते अग्ने च येन मार्ति च येनायुरा-दृक्षि॥ सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यद्दावुदेति। तपसो जातमनिभृष्टमोजः। तत्ते ज्योतिरिष्टके। तेन मे तप। तेन मे ज्वल। तेन मे दीदिहि। यावद्देवाः। यावद्-साति सूर्य्यः। यावदुतापि ब्रह्म॥ १॥

वृक्षि नव च॥ अनु० ३॥

चतुर्थोऽनुवाकः।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि। इदावत्सरोऽसीदु-वत्सरोऽसि। इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि। तस्य ते वसन्तः शिरः। ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः। वर्षाः पुच्छम्। शरदु-त्तरः पक्षः। हेमन्तो मध्यम्। पूर्व्वपक्षाश्चितयः। अ-परपक्षाः पुरीषम्॥ १॥

अहोरात्राणीष्टकाः। ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः। यस्यां दिशि महीयसे। ततो नो मह आवह। वायु-र्भूत्वा सर्व्वा दिश आवाहि। सर्व्वा दिशोऽनुविवाहि। सर्व्वा दिशोऽनुसंवाहि। चित्या चितिमापृण। अचि-त्या चितिमा पृण। चिदसि समुद्रयोनिः॥ २॥

मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ ५ ॥

मनो हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः। श्रोत्रꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥

रेतो हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। पृथिवी मे शरीरे श्रिता। शरीरꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥

लोमानि हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। इन्द्रो मे बले श्रितः। बलꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ ८ ॥

मूर्धा हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। ईशानो मे मन्यौ श्रितः। मन्युर्हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। आत्मा म आत्मनि श्रितः॥ आत्मा हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात्। पुनः प्राणः

पुनराक्रूतमागात्। वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः। अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः॥ ६॥

सहस्रिरसमिहि श्रोत्रासावेहि प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु श्रिता मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च॥ अनु० ८॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योषधि वनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे॥

नवमोऽनुवाकः।

प्रजापतिर्देवानसृजत। ते पाप्मना सन्दिता अजायन्त। तान्व्यद्यत्। यद्व्यद्यत्। तस्माद्विद्युत्। तमवृश्चत्। यदवृश्चत्। तस्माद्वृष्टिः। तस्माद्यत्रैते देवते अभिप्राप्नुतः। विचैवैवास्य तत्र पाप्मानन्द्यतः॥ १॥

वृश्चतश्च। सैषा मीमाꣳसाग्निहोत्र एव संपन्ना। अथो आहुः। सर्व्वेषु यज्ञक्रतुष्विति। होष्यन्नप उपस्पृशेत्। विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमिति। अथ हुत्वोपस्पृशेत्। वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमिति। यक्ष्यमाणो वेष्ट्वा वा। विचैवैवास्यै ते देवते पाप्मानन्द्यतः॥ २॥

वृश्चतश्च। अत्यꣳहो हारुणिः। ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य प्रजिघाय। परेहि। प्लक्षं दय्यां पातिं पृच्छ।

वेत्थ सावित्रा३न्नवेत्था३ इति। तमागत्य पप्रच्छ। आचार्य्या मा प्राहैषीत्। वेत्थ सावित्रा३न्नवेत्था३ इति। सहोवाच वेदेति ॥ ३ ॥

स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति। परो रजसीति। कस्तद्यत्परो रजा इति। एष वाव स परो रजा इति होवाच। य एष तपति। एषोर्वाग्रजा इति। स कस्मिन्न्वेष इति। सत्य इति। किं तत्सत्यमिति। तप इति ॥ ४ ॥

कस्मिन्नु तप इति। बल इति। किं तद्बलमिति। प्राण इति। मास्म प्राणमतिपृच्छ इति माचार्य्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी। सहोवाच ब्राह्मणो दय्यां पातिः। यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यप्रक्ष्यः। मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्। अहमुत आचार्य्याच्छ्रेयान् भविष्यामि। यो मा सावित्रे समवादिष्टेति ॥ ५ ॥

तस्मात् सावित्रे न संवदेत। स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते। सहास्मिञ्छ्रियं दधाति। अनुहवा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते। अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते। अन्वस्मै तपो बलं मन्यते। अन्वस्मै बलं प्राणं मन्यते। स यदाह। सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टेति। एष एव तत् ॥ ६ ॥

स ह हꣳसो हिरण्मयो भूत्वा। स्वर्गं लोकमियाय। आदित्यस्य सायुज्यम्। हꣳसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा। स्वर्गं लोकमेति। आदित्यस्य सायुज्यम्। य एवं वेद। देवभागो ह श्रौतर्षः। सावित्रं विदाञ्चकार। तꣳ ह वागदृश्यमानाभ्युवाच ॥ ११ ॥

सर्वं बत गौतमो वेद। यः सावित्रं वेदेति। सहो-वाच। कैषा वागसीति। अयमहꣳ सावित्रः। देवा-नामुत्तमो लोकः। गुह्यं महो बिभ्रदिति। एतावति ह गौतमः। यज्ञोपवीतं कृत्वाधो निपपात। नमो नम इति ॥ १२ ॥

स होवाच। मा भैषीर्गौतम। जितो वै ते लोक इति। तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः। सर्वे ते जित-लोकाः। स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदꣳ श्रिया-भिषिक्तं वेद। श्रिया हैवाभिषिच्यते। घृणिरिति द्वे अक्षरे। सूर्य्य इति त्रीणि। आदित्य इति त्रीणि॥ ॥ १३ ॥

एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदꣳ श्रियाभिषिक्तम्। य एवं वेद। श्रिया हैवाभिषिच्यते। तदेतदृचाभ्युक्तम्। ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्। यस्मिन्देवा अधि विश्वे

युज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि॥ ६॥

इन्द्रस्यैव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि। बृहस्पतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। प्रजापतेर्वा एतानि नामधेयानि। प्रजापतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि। ब्रह्मण एव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति॥ य एवं वेद। स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव। तस्याग्निर्मुखम्। असावादित्यः शिरः। स यदेते देवते अन्तरेण। तत्सर्वꣳ सीव्यति। तस्मात् साविषः॥ ॥ ७॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति सप्त च॥ अनु० ११॥

*अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स वै। सञ्ज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भूरग्नसंवे विपश्चित प्रजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्वैकादश॥११॥

* अग्नेरित्यादिः सर्वे इत्यन्तः पाठः C. D. पुस्तकद्वये नास्ति।

तम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्ध्रुवासीद ॥ २ ॥

तेजोऽसि तपसि श्रितम्। समुद्रस्य प्रतिष्ठा। त्वयी-
दमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य
भर्तृ विश्वस्य जनयितृ। तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम्।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा-
सीद ॥ ३ ॥

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः। अपां प्रतिष्ठा। त्वयीद-
मन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य
भर्त्ता विश्वस्य जनयिता। तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्ध्रुवासीद ॥ ४ ॥

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः। पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु।
इदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। वि-
श्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जनयित्र्यः। ता व उपदधे काम-
दुघा अक्षिताः। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ ५ ॥

पृथिव्यस्यप्सु श्रिता। अग्नेः प्रतिष्ठा। त्वयीदमन्तः।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्री

उपदधे कामदुघानक्षितान्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद॥ १७॥

अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते। भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य प्रतिष्ठे। युवयोरिदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्र्यौ विश्वस्य जनयित्र्यौ। ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद॥ १८॥

पौर्णमास्यष्टकामावास्या। अन्नादास्थान्नदुघो युष्मासु। इदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जनयित्र्यः। ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद॥ १९॥

राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी। विश्वं भूतमनुप्रभूता। त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री। तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद॥ २०॥

ओजोऽसि सहोऽसि। बलमसि भ्राजोऽसि। देवानां धामामृतम्। अमर्त्यस्तपोजाः। त्वयीदमन्तः। विश्वं

पञ्चमोऽनुवाकः ।

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः । सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्रा अनुविद्वान् । सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्निꣳ सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति । दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता ॥ १ ॥

इन्द्रꣳ सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति । प्रतीची दिक् । सोमो देवता । सोमꣳ सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति । उदीची दिक् । मित्रावरुणौ देवता । मित्रावरुणौ सदिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिꣳ सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति । इयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिꣳ सदिशां देवीं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति । पुरुषो दिक् । पुरुषो मे कामान्त्समर्धयतु ॥ अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्द इतरपान । असावेहि । उपसमुपसमशीय । अहम-

सो ज्योतिरशीय। अहमसो पौशीय। वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्। भूर्भुवः स्वः स्वाहा॥ ३॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ सदिशौ देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशो भिदासत्यर्दयतु नव च॥ अनु० ५॥

षष्ठोऽनुवाकः।

यत्ते चितं यदुचितं ते अग्ने। यत्त ऊनं यदुतेतिरिक्तम्। आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु। विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु। चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने। एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने। लोकं पृण छिद्रं पृण। अथो सीद शिवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः। अस्मिन् योनावसीषदन्॥ १॥

तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद। ता अस्य सूददोहसः। सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन्देवानां विशः। त्रिष्वारोचने दिवः। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद। अग्ने देवाꣳ इहावह। जज्ञानो वृक्तबर्हिषे। असि होता न ईड्यः। अगन्म महा मनसा यविष्ठम्॥ २॥

यो दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे। चित्रभानू रोदसी

अन्तरुर्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् । अग्निꣳ होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वामर्भस्य हविषः समानमित् । त्वां महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । मनुष्वत्वानि धीमहि । मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरः ॥ ३ ॥

देवान् देवाय ते यज । अग्निर्हि वाजिनं विशे । ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नीराये स्वाभुवम् । स प्रीतो याति वार्य्यम् । इषꣳ स्तोतृभ्य आभर । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् । पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः । स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ ४ ॥

असीषदन् यविष्ठमङ्गिरो नक्तम् ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अयं वा वयः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स यत्प्राङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यद्दक्षिणा । स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः ॥ १ ॥

अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च ।

प्रजान्त इति। किं द्वितीयामिति। पशूꣳस्त इति। किं तृतीयामिति। साधुकृत्यान्त इति। तं वै प्रवसन्तं जगाम। तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृह उवास। तमागत्य पप्रच्छ। कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति। तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

किं प्रथमाꣳ रात्रिमाश्ना इति। प्रजान्त इति। किं द्वितीयामिति। पशूꣳस्त इति। किं तृतीयामिति। साधुकृत्यान्त इति। नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच। वरं वृणीष्वेति। पितरमेव जीवन्नयानीति। द्वितीयं वृणीष्वेति ॥ ४ ॥

इष्टापूर्तयोर्मे क्षितिं ब्रूहीति होवाच। तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच। ततो वै तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेते। नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उ चैनमेवं वेद। तृतीयं वृणीष्वेति। पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूहीति होवाच। तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच। ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ५ ॥

अप पुनर्मृत्युं जयति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उ चैनमेवं वेद। प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत। स हिरण्यमुदास्यत्। तदग्नौ प्रास्यत्। तदस्मै ना-

यौतु। तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति। तेजस्व्येव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति। अथ यदीच्छेत्। भूयिष्ठं मे श्रद्दधीरन्। भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति। दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्ये हि प्राच्ये होति प्राचीं जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति स्रुवेणोपहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥

भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्दधते। भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति। पुरीषमुपधाय। चितिक्लृप्तिभिरभिमृश्य। अग्निं प्रणीयोपसमाधाय। चतस्र एता आहुतीर्जुहोति। त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम्। अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः। अन्नपत इत्यन्नहोमः। सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥ ९ ॥

सप्तर्त्व ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चित्ये पुरोऽगच्छदीच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ॥

*पुरुषयो वायुर्गोबलः प्रजापतिस्त्रिरुद्रिन्द्रोऽसावादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ॥

अनु० ९ ॥

---

* पुरुषय इत्यादि यदीच्छेदित्यन्तः पाठः D. पुस्तके नास्ति।

होति। अग्नये कामाय स्वाहा कामाय स्वाहा। अनु-
मत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय
स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥

तं ब्रह्माब्रवीत्। प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि। अ-
हमु वै ब्रह्मास्मि। मां नु यजस्व। अथ ते ब्रह्मस्वान्
यज्ञो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्।
ब्रह्मणे चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य ब्रह्म-
स्वान् यज्ञोऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। ब्रह्म-
स्वान् ह वा अस्य यज्ञो भवति। अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद।
सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय
स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ४ ॥

तं यज्ञोऽब्रवीत्। प्रजापते यज्ञेन वै श्राम्यसि। अ-
हमु वै यज्ञोऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यो यज्ञो
भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतम-
ग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। यज्ञाय
चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यो यज्ञो-

ऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्यो ह वा अस्य यज्ञो भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन ह-विषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्वि-ष्टकृते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तमापोऽब्रुवन्। प्रजापतेऽप्सु वै सर्व्वे कामाःश्रिताः। वयमु वा आपः स्मः। अस्माभिनु यजस्व। अथ त्वयि सर्व्वे कामाः श्रयिष्यन्ते। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अद्भ्यश्चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्मिन्त्सर्व्वे कामा अश्रयन्त। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सर्व्वे ह वा अस्मिन् कामाः श्रयन्ते। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहाद्भ्यः स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ६ ॥

तमग्निर्बलिमानब्रवीत्। प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्व्वाणि भूतानि बलिꣳ हरन्ति। अहमु वा अग्निर्ब-

पञ्चमोऽनुवाकः ।

आशानुवित्ति श्रद्धा सत्यो ह । कामो यज्ञः सत्यो ह । अन्यच्च सत्यꣳ ह ॥*

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनꣳ श्रमम् । नाभिचरितमागच्छति । य एवं वेद । यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाह्यस्मै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्घोता षड्ढोतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा ह्यस्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसायं निस्रुतिः ॥ २ ॥

एतान्योऽध्यैत्यच्छदिर्दर्शी यावत्तरसम् । स्वरेति । अनपब्रुवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । रायस्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति । एतान्योऽध्यैति । स्पृ-

* कामेत्यादि सत्यꣳ चेत्यन्तः पाठः E पुस्तके नास्ति ।

तृप्यति प्रजया पशुभिः। उपैनꣳ सोमपीथो नमति। एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः। ये ब्राह्मणा बहुविदः। तेभ्यो यद्दक्षिणा न नयेत्। दुरिष्टꣳ स्यात्। अग्निमस्य वृञ्जीरन्। तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात्। स्विष्टमेवैतत् क्रियते। नास्याग्निं वृञ्जते॥ ॥११॥

हिरण्येष्टको भवति। यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपरुषा सम्मितम्। तेजो हिरण्यम्। यदि हिरण्यं न विन्देत्। शर्करा अक्ता उपदध्यात्। तेजो घृतम्। स तेजसमेवाग्निं चिनुते। अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा। वीर्य्येण वा एष व्यृध्यते। योऽग्निं चिनुते॥ यावदेव वीर्य्यम्। तदस्मिन् दधाति। ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम्। सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति। य एतमग्निं चिनुते। य उचैनमेवं वेद। एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम्। अथो नाचिकेते॥१२॥

होता चतुर्होतृणाꣳ स्तुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टोमेनाप्नोति वयाꣳसि वयाꣳसि सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै वेद वृञ्जते चिनुते नव च॥ अनु० ५॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यच्चामृतं यच्च मर्त्त्यम् । यच्च प्राणिति यच्च न । स-र्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेन-र्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । सर्वाः स्त्रियः सर्वान् पुꣳसः । सर्वं न स्त्रीपुमञ्च यत् । सर्वास्ताः । यावन्तः पाꣳसवो भूमेः ॥ १ ॥

सङ्ख्याता देवमायया । सर्वास्ताः । यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः । यावतीः सिकताः सर्वाः । अप्स्वन्तश्च या श्रिताः । सर्वास्ताः । यावतीः शर्करा धृत्यै । अस्यां पृथिव्यामधि ॥ २ ॥

सर्वास्ताः । यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् । प्रति-ष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः । यावतीर्वीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः । यावतीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः ॥ ३ ॥

यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । सर्वा-स्ताः । यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे । आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः । ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद उदरसर्पि-णः । सर्वास्ताः । यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥

देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः । यावत् कृष्णाय

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 196.
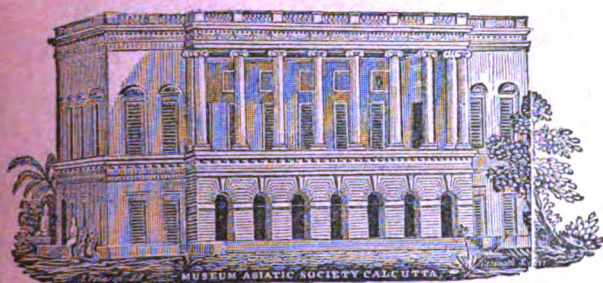
तैत्तिरीय-ब्राह्मणं।

कृष्णयजुर्वेदीयं।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XVII.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

ह्येव सृष्टम्। ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः। यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्योनिम्। सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः। पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः। आदर्शमग्निं चिन्वानाः। पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः। शतं वर्षसहस्राणि। दीक्षिताः सत्रमासत ॥ २ ॥

तप आसीद्गृहपतिः। ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम्। सत्यꣳ ह होतैषामासीत्। यद्विश्वसृज आसत। अमृतमेभ्य उदगायत्। सहस्रं परिवत्सरान्। भूतꣳ ह प्रस्तोतैषामासीत्। भविष्यत् प्रति चाहरत्। प्राणो अध्वर्युरभवत्। इदꣳ सर्वꣳ सिषासताम् ॥ ३ ॥

अपानो विद्वानावृतः। प्रति प्रातिष्ठदध्वरे। आर्तवा उपगातारः। सदस्या ऋतवोऽभवन्। अर्धमासाश्च मासाश्च। चमसाध्वर्यवोऽभवन्। अशꣳसद्ब्रह्मणस्तेजः। अच्छावाकोऽभवद्यशः। ऋतमेषां प्रशास्तासीत्। यद्विश्वसृज आसत ॥ ४ ॥

ऊर्ग्राजानमुद्वहत्। ध्रुवगोपः सहोऽभवत्। ओजोऽभ्यष्टौद्ग्रावणः। यद्विश्वसृज आसत। अपचितिः पोत्रीयामयजत्। नेष्ट्रीयामयजत्त्विषिः। आग्नीध्रा-

हविदुषी सत्यम्। श्रद्धा हैवाऽयजत्स्वयम्। इरा पत्नी विश्वसृजाम्। आकूतिरपिनड्ढविः ॥ ५ ॥

इध्मꣳ ह क्षुच्चैभ्य उग्रे। तृष्णा चावहतामुभे। वागेषाꣳ सुब्रह्मण्यासीत्। छन्दोयोगान् विजानती। कल्पतन्त्राणि तन्वानाहः। सꣳस्थाश्च सर्वशः। अहोरात्रे पशुपाल्यौ। मुहूर्त्ताः प्रेष्या अभवन्। मृत्युस्तदभवद्धाता। शमिताऽग्रो विशां पतिः ॥ ६ ॥

विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत। सहस्रसमं प्रसुतेनयन्तः। ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः। हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नाम। येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्धः। पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ। नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्। सर्वानु भूमात्मानꣳ सम्पराये। एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य। न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान्॥ ॥ ७ ॥

तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा। न कर्म्मणा लिप्यते पापकेन। पञ्च पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः। पञ्च पञ्चाशतः पञ्चदशाः। पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः। पञ्च पञ्चाशत एकविꣳशाः। विश्वसृजाꣳ सहस्रसंवत्सरम्। एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त। यद्विश्वमसृ-

न्त। तस्माद्विश्वसृजः॥ विश्वमेनाननु प्रजायते। ब्रह्मणः सायुज्यꣳ। सलोकतां यन्ति। एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम्। सार्ष्टिताꣳ समानलोकतां यन्ति। य एतदुपयन्ति। येचैनत् प्राहुः। येभ्यश्चैनत् प्राहुः॥ ॥८॥

अश्वदासत सिषासतामासत हविः पतिः कनीयान् तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च॥ अनु० ९॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तपसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो यथामृतꣳ सर्वा दिशो दिक्षु सर्वान् दिवमृचां प्राची नव॥ ९॥

तुभ्यं तपसा तावा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा दिशस्तप आसीद्गृहपतिः षट् पञ्चाशत्॥ ५६॥

इति तृतीयकाण्डं ब्राह्मणं समाप्तम्॥

हरिः ओम्।

अस्मान्, 'पातु'। याश्च सप्त 'कृत्तिकाः', अम्बादुलेत्येवमाद्याः, तद्रूपं यत् 'नक्षत्रं', तदप्यस्मान् पातु। कीदृशं नक्षत्रं, 'देवं' द्योतमानम्। 'इन्द्रियं' इन्द्रियप्रदम्। 'आसां' कृत्तिकानां तदुपलक्षितस्याग्नेश्च 'आसं' आस्ये मुखे, 'विचक्षणं' विविधप्रकाशसाधनम्, 'इदं' 'हविः', 'जुहोतन' हे ऋत्विग्यजमाना जुहुत॥

तत्रैव याज्यामाह। "यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः। यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्व्वा। स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः। अग्निर्नो देवः सुविते दधातु" इति। 'यस्य' अग्नेः, 'रश्मयः' ज्वालाः, 'भान्ति' दीप्यन्ते, 'यस्य' चाग्नेः, 'केतवः' ध्वजस्थानीया धूमाः, भान्ति। 'सर्व्वा' देवतिर्यगादिसर्व्वप्रकारोपेतानि 'विश्वानि' अविशेषाणि, 'इमा' इमानि, 'भुवनानि', 'यस्य' अग्नेः, अधीनानि, 'सः' अग्निः, 'कृत्तिकाभिः', सप्तभिः 'अभिसंवसानः' अभित आत्मानमाच्छादयन्, 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु प्राप्ते कर्म्मफले, 'दधातु' स्थापयतु॥

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी। विश्वरूपा बृहती चित्रभानुः [१]। सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु। यथा जीवेम शरदः सवीराः" इति। 'प्रजापतेः', 'पत्नी' पालयित्री, 'रोहिणी', 'वेतु' इदं हविर्भुङ्क्ताम्। कीदृशी रोहिणी, 'विश्वरूपा' श्वेनोत्पाद्यैर्विश्वैर्बहुभी रूपैरुपेता, 'बृहती' परिवृढा, 'चित्रभानुः' विचित्रदीप्तिः। 'सा' रोहिणी, 'नः' अस्मान्, अस्य 'यज्ञस्य', सम्बन्धिनि 'सुविते' सुष्ठुप्राप्ते कर्म्मफले, 'दधातु' स्थापयतु। 'सवीराः'

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "पुनर्नो देव्यदितिः स्पृणोतु। पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम्। पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे। पुनः पुनर्वो हविषा यजामः" इति। 'अदितिः', 'देवी', 'नः' अस्मान्, 'पुनः' 'स्पृणोतु' भूयोभूयः प्रीणयतु। तदीयमचत्रदेवौ द्वौ 'पुनर्व्वसू'नामानौ 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञं', प्रति 'पुनरेतां' भूयोभूय आगच्छताम्। 'देवाः', च 'सर्व्वे', 'नः' अस्मान्, 'अभिलक्ष्य, 'पुनः' 'यन्तु' भूयोभूयः प्राप्नुवन्तु। 'वः' युष्मानदितिप्रभृतीन्, वयं 'पुनः पुनः', 'हविषा', 'यजामः'।

तत्रैव याज्यामाह। "एवा न देव्यदितिरनर्वा। विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा। पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती। प्रियं देवानामप्येतु पाथः" [४] इति। 'अदितिः', 'देवी', 'देवानां', 'प्रियं', 'पाथः'। इदं हविरपि 'एतु' प्राप्नोतु। कीदृशी, 'एवा' 'आगमनशीला' 'न'कारः पुनर्व्वसुभ्यां सह समुच्चये वर्त्तते। 'अनर्वा' अर्वाचीनेन पापेन रहिता, 'विश्वस्य', 'भर्त्री' पोषयित्री, 'जगतः', 'प्रतिष्ठा' आधारभूता, अनेन 'हविषा', 'पुनर्व्वसू'नचत्रदेवौ 'वर्द्धयन्ती'॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः। तिष्यन्नचत्रमभि सम्बभूव। श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः। दिशोऽनु सर्व्वा अभयन्नो अस्तु" इति। अयं 'बृहस्पतिः', 'जायमानः', एव 'प्रथमम्' आदौ, 'तिष्यं नचत्रम्', 'अभि'लक्ष्य, तत्र प्रीतियुक्तः सन् 'सम्बभूव' उत्पन्नः। कीदृशः, 'देवानां', मध्ये 'श्रेष्ठः', 'पृतनासु' परकीयसेनासु,

प्रजाः 'प्रशंसन्ति'। अहमपि 'अस्याः' श्रोणायाः, 'पुण्यां वाचं' कीर्त्तिरूपां 'प्रशंसामि'। 'एनां' श्रोणां, वयं 'हविषा यजामः'। कीदृशीं, 'महीं' महतीं, गुणाधिकां, 'देवीं' द्योतमानां, 'विष्णुपत्नीं' विष्णोः पालयित्रीं, 'अजूर्य्यां' ज्वरेण सन्तापेन रहितां, 'प्रतीचीं' अस्माकमाभिमुख्याम् ॥

तत्रैव याज्यामाह। "त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे। महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम्। तच्छ्रोणैति श्रव इच्छमाना। पुण्यꣳ श्लोकं यजमानाय कृण्वती" इति। उरु प्रभूतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयते इति 'उरुगायः', तादृशः 'विष्णुः', 'महीं दिवं' महान्तं द्युलोकं, 'पृथिवीमन्तरिक्षं', सोऽयं 'त्रेधा विचक्रमे' त्रिःप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्, पादत्रयेण लोकत्रयं व्याप्नोत् 'तत्' त्रिविक्रमरूपं 'श्रोणा' नक्षत्ररूपा, 'एति' प्राप्नोति। कीदृशी श्रोणा, 'श्रव इच्छमाना' कीर्त्तिमपेक्षमाणा, 'यजमानाय' यजमानार्थं, 'पुण्यं श्लोकं' 'कृण्वती' उत्तमां कीर्त्तिं कुर्व्वती ॥

अष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः। चतस्रो देवीरजरा श्रविष्ठाः। ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात्। संवत्सरीणममृतꣳ स्वस्ति"[६] इति। 'सोम्यासः' रमणीयमूर्त्तयः, 'वसुनामकाः', देवाः 'अष्टसङ्ख्याकाः', 'श्रविष्ठाः' धनिष्ठानक्षत्रमूर्त्तयः, 'चतस्रः', ताश्च 'देवीः', द्योतमानाः, 'अजरा' जरारहिताः। 'ते' सर्व्वेऽप्यस्मदीयं 'यज्ञं', 'पान्तु'। 'रजसः परस्तात्' रजोगुणयुक्तान्मनुष्यलोकात् परतो वर्त्तमानाः, 'सं-

'वर्चिंमत्' अर्चनयुक्तं, 'भानुमत्' रश्मियुक्तं, 'तेजः' स्वशरीर-कान्तियुक्तमित्यर्थः। तथाविधम्, 'उचरत्', उदयं गच्छत्, 'इह' देवयजनदेशे, अस्मदीयं 'यज्ञम्', 'उपागमत्' उपागच्छत्॥

तत्रैव याज्यामाह। "प्र नक्षत्राय देवाय। इन्द्रायेन्दुꣳ हवामहे। स नः सविता सुवत्सनिं। पुष्टिदां वीरवत्तमं" इति। 'इन्द्राय' परमैश्वर्य्ययुक्ताय नक्षत्राख्याय देवाय, 'इन्दुं' अभिषूयमाणं हविः, 'प्रकर्षेण 'हवामहे' जुहुमः, 'सः' अयं नक्षत्रदेवः, 'सविता' कर्म्मणि प्रेरकः सन्, 'पुष्टिदां' पुष्टिप्रदं, 'वीरवत्तमं' अतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं, 'सनिं' दातव्यधनं, 'नः' अस्मभ्यं, 'सुवत्' प्रेरयतु, ददात्वित्यर्थः॥

अथ सौर्य्यौ चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। "उदु-त्यञ्चित्रं" इति। उदुत्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या। चित्रं देवानामिति याज्या। एतच्चोभयं उदुत्यं जातवेदसमित्यनु-वाके व्याख्यातं॥

अथादित्यचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। "अ-दितिर्न उरुष्यतु महीमूषु मातरं" इति। अदितिर्न इति पुरोनुवाक्या। महीमूषुमिति याज्या। एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातं॥

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। "इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुः" इति। इदं विष्णुर्विचक्रम इति पुरोनुवा-क्या। प्रतद्विष्णुरिति याज्या। तत्राद्या युञ्जते मन इत्यत्र व्या-ख्याता। द्वितीया जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता। तदेवं वक्ष्यमा-

द्दवा एष मनुष्याणां भवति। य एतेन हविषा यजते। यउ चै-
नदेवं वेद" इति। 'यः' यजमानः, 'एतेन' अग्निकृत्तिका-
देवताकेन, 'हविषा', यागं करोति, सोऽयं 'मनुष्याणां', मध्ये
रोगरहितः 'अन्नभक्षकः' 'भवति'। 'यथा अग्निर्देवानां' मध्ये
'अन्नभक्षकः, तद्वत्। 'यः', अपि च 'एनत्' कर्म्म, उक्तप्रकारेण
वेत्ति, सोऽपि वेदिता यजमानवत् 'अन्नादः', भवति॥

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वं उपहोमान् विधत्ते। "सोऽत्र जु-
होति। अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा
दुलायै स्वाहा। नितत्न्यै स्वाहा अभ्रयन्त्यै स्वाहा। मेघयन्त्यै
स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा। चुपुणीकायै स्वाहा" [१] इति। यः
पूर्व्वोक्तेन हविषा यजते 'सः' यजमानः, अस्मिन् कर्मणि,
अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमान् जुहुयात्।
कृत्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्त्तीनां साधारणं नाम। अम्बा-
दुलादीनि विशेषनामानि॥

अथ द्वितीयनक्षत्रेष्टिं विधातुं प्रस्तौति। "प्रजापतिः
प्रजा असृजत। ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन्। तासाꣳ रो-
हिणीमभ्यध्यायत्। सोऽकामयत। उप मा वर्त्तेत। समेनया
गच्छेयेति। स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चरुं निरवपत्। ततो-
वै सातमुपावर्त्तत। स मेनया गच्छत" इति। अत्र प्रजापतिः
इति भाविनी संज्ञा न भवति किन्तु वर्त्तमान एव 'प्रजा-
पतिः'सृष्टेरभिधानात्। तेन 'सृष्टाः', सर्वाः 'प्रजाः',पराङ्मुखा
एवागच्छन्। 'तासां' प्रजानां मध्ये, 'रोहिणी' नक्षत्रनुम-

मित्यस्य प्रजापतिः, 'अध्यायत्' निरन्तरं ध्यानमकरोत्। 'सः' प्रजापतिः, कदाचिदेवं कामितवान्। इयं 'रोहिणी', 'मां' प्रति 'उपावर्त्तेत', अहञ्च 'एनया' रोहिण्या, संगतो भवेयम्, 'इति' एवं, कामयमानः 'सः' प्रजापतिः, अतीतकल्पगताय 'प्रजापतये', तथा विधायै 'रोहिण्यै', च 'एतं चरुं', 'निरवपत्'। यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानीं विद्येते, तथापि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म्म फलसमर्थं भवति। न चात्र विशेतव्यं ; सर्व्ववस्तुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्व्वत्र विद्यमानत्वात्। ततः कर्म्मसामर्थ्यादेव 'सा' रोहिणी, 'तं' प्रजापतिं प्रति, 'उपावर्त्तत'। 'सः' च प्रजापतिः, 'एनया' रोहिण्या, सङ्गतोऽभूत्॥

अथेष्टिं विधत्ते। "उप ह वा एनं प्रियमावर्त्तते। सं प्रियेण गच्छते। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद" इति। प्रियस्य वस्तुनः उपावर्त्तनं प्राप्तिः। सङ्गमस्तद्भोगः। यजनवेदनयोरेतत् फलं द्रष्टव्यम्॥

उपहोमान् विधत्ते। "प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा। रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति" [२] इति॥

अथ तृतीयस्य नक्षत्रस्येष्टिं विधत्ते। "सोमो वा अकामयत। ओषधीनाꣳ राज्यमभिजयेनमिति। स एतꣳ सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि निरवपत्। ततो वै स ओषधीनाꣳ राज्यमभ्यजयत्। समानानाꣳ ह वै राज्यमभिजयति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र

रगुणयुक्तत्वम्। श्रेष्ठत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वम्। पूज्यत्वमित्यर्थः। भागत्रयं पूर्व्ववत्॥

अथैकादशमेष्टिं विधत्ते। "सविता वा अकामयत। अस्मै देवा दधीरन्। सविता स्यामिति। स एतꣳ सवित्रे हुस्ताय पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपदाशूनां व्रीहीणाम्। ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधत। सविताभवत्। श्रद्धु वा अस्मै मनुष्याद-धते। सविता समानानां भवति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। सवित्रे स्वाहा हुस्ताय स्वाहा। ददते स्वाहा पृणते स्वाहा। प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति" [११] इति। 'देवाः', सर्व्वे, 'मे' मदर्थं, 'श्रत्' विश्वासं, 'दधीरन्' धारयेयुः, सर्व्वेष्वपि कार्य्येषु मां विश्वसुरित्यर्थः। ततोऽहं सर्व्वकार्य्याणां 'सविता' प्रेरकः, स्यामिति शेषः। षष्टिदिनैः शीघ्रं पच्यमाना व्रीहय 'आशवः', 'ददते' फलं दातुं सम्पादयित्रे, 'पृणते' न्यूनस्य फलस्य पूर्त्तिहेतवे, 'प्रयच्छते' फलस्य दात्रे, 'प्रतिगृभ्णते' परैर्द-त्तस्य स्वीकर्त्रे, त एते हुस्तनामकस्यैव मूर्त्तिविशेषाः। अन्यत् पूर्व्ववत्॥

अथ द्वादशेष्टिमाह। "त्वष्टा वा अकामयत। चित्रं प्रजां विन्देयेति। स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-पत्। ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत। चित्रꣳ ह वै प्रजां विन्दते। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा। चैत्राय स्वाहा प्रजा-

स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [१] इति। मित्रेणाप्तेन पुरुषेण धेयं सम्पादनीयं धनं 'मित्रधेयम्'। स्पष्टमन्यत्॥

अथ द्वितीयस्येष्टिं विधत्ते। "इन्द्रो वा अकामयत। ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति। स एतमिन्द्राय ज्येष्ठाये पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्महाव्रीहीणाम्। ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्। ज्यैष्ठ्यꣳ ह वै समानानामभिजयति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। इन्द्राय स्वाहा ज्येष्ठाये स्वाहा। ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [२] इति। 'ज्यैष्ठ्यं' अतिशयेन प्रशस्तत्वं वृद्धत्वञ्च, 'महाव्रीहयः' स्थूलव्रीहयः। स्पष्टमन्यत्॥

अथ तृतीयस्येष्टिं विधत्ते। "प्रजापतिर्वा अकामयत। मूलं प्रजां विन्देयेति। स एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत्। ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत। मूलꣳ ह वै प्रजां विन्दते। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। प्रजापतये स्वाहा। मूलाय स्वाहा। प्रजायै स्वाहेति" [३] इति। अत्र 'प्रजापति'शब्देन निर्ऋतिर्विवक्ष्यते। यद्यप्यसावुग्रदेवता तथापि हविषा तुष्टा सती न बाधते। किन्त्वनिष्टनिवारणेन पालयति। तस्मात् प्रजापतित्वमुपपन्नं कुलाचारस्य निर्वाहकाः पुत्रादिरूपाः प्रजा मूलमिति विशेष्यते। तथा स्वस्यैव्याप्तप्रजामूलवत्त्वमिति लोकैर्व्यवह्रियते, तादृशीमुभयविधां प्रजां लभेयेति 'निर्ऋतेः' कामना। स्पष्टमन्यत्॥

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते। "आपो वा अकामयन्।

गच्छतीति 'एकपात्' सूर्य्यः, एकाकी चरतीति श्रुतेः। 'तेजस्वी' शरीरकान्तियुक्तः। 'ब्रह्मवर्चसी' वेदशास्त्राध्ययनादिजन्य-कान्तियुक्तः। स्पष्टमन्यत्॥

अथैकादशस्येष्टिं विधत्ते। "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत। इमां प्रतिष्ठां विन्देयेति। स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं भूमिकपालं निरवपत्। ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-मविन्दत। इमाꣳ ह वै प्रतिष्ठां विन्दते। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अहये बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा। प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [११] इति। जहीयत इति 'अहिः'। बुध्ने मूले सञ्चारी भवः 'बुध्नियः', 'इमां' भूमिं, 'प्रतिष्ठां' स्वनिवासाय प्रतिष्ठितां। भूमिकपालस्य स्वरूपं बोधायन आह, कपालमात्रं भूम्युपरिलिख्याङ्गारमभि-वर्त्तयति तस्यैककपालवत् संस्कार इति। तथाविधभूमिकपा-लोपेतपुरोडाशान् निरूप्य स्वापेक्षितं फलमलभत। स्पष्टमन्यत्॥

अथ द्वादशस्येष्टिं विधत्ते। "पूषा वा अकामयत। पशु-मान्त्स्यामिति। स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं निरवपत्। ततो वै स पशुमानभवत्। पशुमान् ह वै भवति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा। पशुभ्यः स्वाहेति" [१२] इति। स्पष्टोऽर्थः॥

अथ त्रयोदशस्येष्टिं विधत्ते। "अश्विनौ वा अकामयेताम्। श्रोत्रस्विनावबधिरौ स्यावेति। तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्भ्यां पुरो-डाशं द्विकपालं निरवपताम्। ततो वै तौ श्रोत्रस्विनावबधिरा-

श्रवताम्। श्रोत्रस्वी ह वा अबधिरो भवति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अश्वि-भ्याᳬ स्वाहाऽश्वयुग्भ्याᳬ स्वाहा। श्रोत्राय स्वाहा श्रुत्यै स्वा-हेति" [१३] इति। योजनादिव्यवहितवार्त्तायाः श्रवणसामर्थ्यं 'श्रोत्रस्वित्वं', वार्द्धकेऽपि बाधिर्य्यराहित्यम्, 'बधिरत्वं' 'श्रो-त्राय' इत्यनेन दूरवार्त्ताश्रवणसामर्थ्यप्रदो देवो विवक्षितः। 'श्रुत्यै' इत्यनेन बाधिर्य्यनिवारको देवविशेषः। स्पष्टमन्यत्॥

अथ चतुर्दशमीष्टिं विधत्ते। "यमो वा अकामयत। पि-तृणाᳬ राज्यमधिजयेयमिति। स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्। ततो वै स पितृणाᳬ राज्यमभ्यजयत्। समानानाᳬ ह वै राज्यमभिजयति। य एतेन हविषा यजते। य उ चै-नदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। यमाय स्वाहापभरणीभ्यः स्वा-हा। राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति" [१४] इति। यथा यमस्य पितृराज्यप्राप्तिः एवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वसमा-नानां मध्ये राज्यं भवति। स्पष्टमन्यत्॥

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावास्यादेवताया इष्टिं विधत्ते। "अथैतदमावास्याया आज्यं निर्वपति। कामो वा अमावास्या। काम आज्यं। कामेनैव कामᳬ समर्द्धयति। क्षिप्रमेनᳬ सकाम उपनयति। येन कामेन यजते। सोऽत्र जुहोति। अमावास्यायै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति" [१५] इति। पौर्णमासीवाक्यवद्व्याख्येयं॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनक्षत्राणां इष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्रमसः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते। तत्रादौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते। "चन्द्रमा वा अकामयत। अहोराचानर्द्धमासान्मासानृतून्संवत्सरमाप्त्वा । चन्द्रमसः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नुयामिति। चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्चदशकपालं निरवपत्। ततो वै सोऽहोराचानर्द्धमासान्मासानृतून्संवत्सरमाप्त्वा। चन्द्रमसः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोत्। अहोराचान् ह वा अर्द्धमासान्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्त्वा। चन्द्रमसः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽच जुहोति। चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा। अहोराचेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा। मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा। संवत्सराय स्वाहेति" [१] इति। योऽयमस्मिन् लोके मनुष्यो भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य 'चन्द्रमाः', सोऽयं 'अहोराचार्द्धमासमासर्तुसंवत्सर' देवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण 'चन्द्रमसः', सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान्। यस्मिन् लोके चन्द्रमा निवसति, तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः 'सालोक्यं'। तेन सहैकस्मिन् गृहे निवासः 'सायुज्यं'। तत् सर्व्वं कामयित्वा वर्त्तमानाय 'चन्द्रमसे' देवाय, 'प्रतीदृश्यायै' अस्मादौ चन्द्रप्रति-बिम्बत्वेनदृश्यमानायै, तदभिमानिनीदेवतायै, चरुं 'पुरोडाशं' निरूप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत्। एवमन्योऽपि यजमानस्तदेरिता [illegible] तत् सर्व्वं प्राप्नोति। स्पष्टमन्यत्॥

मह मनुष्याणां भूयासं" इति । हे नक्षत्रदेव 'त्वं', 'देवानां', मध्ये 'यथा', उत्तमोऽसि एवं 'मनुष्याणां', मध्ये 'अहं', उत्तमः 'भूयासम्', इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवात्राधिकारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेववदुत्कृष्टो भवति । योऽयं नक्षत्रदेवः, यास्य तदुदयस्य भविष्यद्वर्त्तमानातीतलक्षणाः, या च तस्य अनिष्टहरणशक्तिः, यापि तस्येष्टसम्पादनशक्तिः, यच्च तदीयं 'भ्राजः' रश्मिरूपं, यदपि तदीयं 'तेजः' शरीरकान्तिः, यदपि तत्प्रसादलभ्यं 'तपः' ब्रह्मवर्चसं, स एतदभिमानी-देवताभ्यः सर्व्वाभ्य उपहोमाः कर्त्तव्याः ॥

अथ सूर्य्यस्येष्टिं विधत्ते । "सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एतꣳ सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [५] इति । 'नक्षत्रादिज्योतिषां सर्व्वेषां 'प्रतिष्ठां' अधिपतिः, स्यामिति कामयमानः 'सूर्यः', पूर्व्वकल्पसिद्धाय 'सूर्य्याय', 'नक्षत्रेभ्यश्च', हविर्निरूप्य ज्योतिषामधिपतिरभवत् । एवं यजमानोऽपि 'समानानां', अधिपतिर्भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथादितेरिष्टिं विधत्ते । "अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [६] इति । येयं भूमिः

सैव 'अदितिः', तस्यै निर्वपन् भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते। "अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति। यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति। सोऽत्र जुहोति। विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा। प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [७] इति। 'विष्णु'शब्देन सर्व्वाङ्गव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वात् 'विष्णवे', हविर्निर्वपन् 'अन्ततः' समाप्तिपर्य्यन्ते यज्ञे, 'प्रतिष्ठितो भवति। स्पष्टमन्यत्॥

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्य्यन्तमिदं नक्षत्रसत्ररूपमेकमेव कर्म्म। तथा च बोधायनः, अथातो नक्षत्रेष्टी व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्याय अन्ते स्पष्टमुदाजहार, नक्षत्रसत्रेण ज्योतिरानन्त्याय ज्योतिषां यजते। तेनेष्ट्वा पापं निर्मुच्य अपपुनर्म्मृत्युं जयतीति ह स्माह बोधायन इति।

अत्र मीमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्।

नक्षत्रेष्टुपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्त्तकः।

समुच्चितो वा कार्य्यैक्यादाद्योऽन्त्यो पूर्व्वभेदतः॥

सन्ति नक्षत्रेष्टौ अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः। प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः, नारिष्ठान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात्। इम्र ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः। अयमेको विषयः॥ तथा सोमे श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्ययत इति। अयं द्वितीयो विषयः॥ तथा पृष्ठ्ये षडहे

श्रूयते, मध्वाश्नयेत् घृतं वेति। प्रकृतौ श्रुतं, पयोव्रतं ब्राह्म-णस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयः॥ तत्रोपहोमनिवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीत पयोव्रतानां निवर्त्तकानि। कुतः कार्य्यैक्यात्। उपहोमना-रिष्ठहोमयोस्तावज्जुहोति, शब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्य्यैक्यं प्रती-यते। अशनव्रतयोः शब्दभेदेप्यर्थभेदो नास्ति। निवीतोपवीत-योः शब्दार्थभेदेपि वीतशब्दस्मारितं कार्य्यमेकं स्यात्। तस्माद्बाध इति पूर्व्वः पक्षः। भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्य्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः, उदाहृतानित्वपूर्व्वार्थानि, अपूर्व्वञ्च विध्येकगम्यतया विधि-भेदेन भिद्यते। तस्मात् कार्य्यभेदात् समुच्चयोऽभ्युपगन्तव्यः। न च निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः। वासोभ्यां तदुभ-योपपत्तेः। नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम्। अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसम्भवात्। उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता चास्तु। पञ्च-माध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं,।

नक्षत्रेष्पुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा।
प्रत्यक्षपाठान् मुख्यस्य सामीप्याद्यास्तु पूर्व्वता॥
प्रकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः।
नारिष्ठहोमाः पूर्व्वंस्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः। अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः। तत्र प्रधानहोमाः, “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः” इत्यादि याज्या-नुवाक्यापुरस्सरं श्रूयन्ते। तत्रोपहोमा एवमाम्नाताः, सोऽत्र

अक्षरार्थः संहितायाः भाष्य एवावगम्यतां ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु अथ पूरुषपूर्व्वकः ।
उच्यते सूत्रकारेण सविस्तृष्टमुदाहृतः ॥ इति ॥

तत्रापस्तम्ब आह । पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्यो-वा यजेत, ओजो वीर्यमाप्नोति, सर्व्वा व्युष्टीर्व्यश्नुत एकादशयूपे-ष्वेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चशारदीयवद्दशान्यग्निष्टोमो वैपो-त्तमो देवसवितस्तत् सवितुर्विश्वानि देवसवितरिति तिस्रः सावित्रीर्हुत्वा मध्यमेऽहन्यश्वनुपाकरोति । इयानेकादशिना-नुपाकृत्य पुरुषान् ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्येतद्यथासमा-म्नातं तान्यूपान्तरालेषु धारयन्त्युपाकृतं । दक्षिणतोऽवस्थाय ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचानुशं-सति । पर्य्यग्निकृतानुदीचीनान् प्रोत्सृजत्याज्येन तद्देवता आ-हुतीर्हुत्वा इयैरेकादशिनान् संस्थापयन्तीति । तत्र मनुष्य-रूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशति-सङ्ख्याका अनुवाकाः सन्ति ॥

तत्र प्रथमानुवाकमाह । "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्रा-य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तस्करम् । नारकाय वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रयायायोगूम् । कामाय पुंश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम्" [१] इति । अत्र चतुर्थ्यन्ता देवताः, द्वितीयान्ताः पशवः, आलभत इति । सर्व्वत्राऽनुवर्त्तते । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजात्यभिमानी देवः । तदर्थं कश्चिद्ब्रह्मवर्चसयुक्तं 'ब्राह्मण'जातीयं पुरुषम्'आलभते' । क्षत्रिय

चपलाचं, हास्याभिमानिने 'कारिं' नृत्यन्निव यो गच्छति तादृशं विकटगमनकारिणं, आनन्दाभिमानिने 'स्त्रीषखं' स्त्रीणां प्रियं, 'प्रमुदे' प्रकृष्टहर्षाभिमानिने 'कुमारीपुत्रं' दुहितुः पुत्रं, 'मेधायै' ग्रन्थार्थधारणाभिमानिन्यै 'रथकारं' रथस्य कर्त्तारं निपुणमतिं, धैर्य्याभिमानिने 'तक्षाणम्' तक्षकं वर्द्धकिं॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः।

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

अथ तृतीयानुवाकमाह। "श्रमाय कौलालम्। मायायै कार्म्मारम्। रूपाय मणिकारम्। शुभे वपम्। शरव्याया इषुकारम्। हेत्यै धन्वकारम्। कर्म्मणे ज्याकारम्। दिष्टाय रज्जुसर्गम्। मृत्यवे मृगयुम्। अन्तकाय श्वनितम् [३]" इति। श्रमाभिमानिने कुलालपुत्रं, 'मायायै' विचित्रकरणाभि 'कार्मारं' लोहकारं, 'रूपाय' शुक्लकृष्णादि रूपाभिमानिने 'मणिकारं' मणिमुक्तादिसंस्कर्त्तारं, शुभाभिमानिन्यै 'वपं' वीजानां वप्तारं। 'शरव्यायै' वाणसमूहाभिमानिन्यै, वाणानां संस्कर्त्तारं, 'हेत्यै' आयुधाभिमानिन्यै 'धन्वकारं' धनुषां संस्कर्त्तारं, कर्मव्यापाराभिमानिने 'ज्याकारं' ज्यानां संस्कर्त्तारं, 'दिष्टाय' भवितव्याभिमानिने, 'रज्जुसर्गं' रज्जूनां स्रष्टारं, 'मृत्यवे' मरणाभिमानिने 'मृगयुं', मृगाणां हन्तारं, अन्तकाय, प्राणापहारिणे 'श्वनितं' श्वभिः सह क्रीडाजीविनं॥

इति तृतीयोऽनुवाकः।

गाय योक्तारम्। क्षेमाय विमोक्तारम्। वपुषे मानस्कृतम्। शीलायाञ्जनीकारम्। निर्ऋत्यै कोशकारीम्। यमायासूम्" [१०] इति। 'मन्यवे' मानसकोपाभिमानिने, 'अयस्तापं' अयसः तापयितारं लोहकारं। 'क्रोधाय' वाह्यकोपाभिमानिने, 'निसरं' वध्यानां वहिर्निस्सारयितारं। 'शोकाय' शोकाभिमानिने, 'अभिसरं' रथस्य पुरतो गन्तारं। 'उत्कूलविकूलाभ्यां' काश्चिदधिकलाभ उत्कूलः, तस्मादल्पलाभो विकूलः,(ताभ्यां) 'त्रिस्थिनं' त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि गन्तुमशक्त एकत्रैवावस्थितः त्रिस्थिनः तादृशं। 'योगाय' अलब्धलाभाभिमानिने, 'योक्तारं' रथेऽश्वानां योजयितारं। 'क्षेमाय' लब्धपालनाभिमानिने, 'विमोक्तारं' रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारं। 'वपुषे' शरीराभिमानिने, 'मानस्कृतं' मनसैव लावण्यं विषये प्रेषयिता मनस्कृता तस्य पुत्रं मानस्कृतं। 'शीलाय' स्वभावविशेषः शीलं तदभिमानिने, 'अञ्जनीकारं' अक्ष्णोरञ्जनेनालङ्कर्त्तारं। 'निर्ऋत्यै' पापदेवतायै, 'कोशकारीं' तामसलोहानामकुशलां स्त्रियं, खड्गादीनां चर्म्ममयकोशकारीं वा। 'यमाय' प्राणापहारिणे, 'असूं' सूतिरुत्पत्तिस्तद्रहितां वन्ध्यामित्यर्थः॥

इति दशमोऽनुवाकः।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह। "प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम्। घोषाय भषम्। अन्ताय बहुवादिनं। अनन्ताय मूकम्। महसे वीणावादम्। क्रोशाय तूणवध्मम्। आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातं। अवरस्पराय शंखध्मं। ऋभुभ्योऽजिनसन्धायम्। साध्येभ्यश्चर्म-म्णम्" [१२] इति। 'प्रतिश्रुकायै' प्रतिध्वन्यभिमानिन्यै,'ऋतुलं' देशराजवार्त्ताकथनशीलं। 'घोषाय' ध्वन्यभिमानिने' 'भषं' असम्बद्धप्रलापिनं। 'अन्ताय' अन्तवच्छब्दाभिमानिने, 'बहुवादिनं' अधिकभाषणकुशलं। 'अनन्ताय' अपर्य्यवसितशब्दाभिमानिने, 'मूकं' वाग्व्यवहाररहितं। 'महसे' महाशब्दाभिमानिने, 'वीणावादं' वीणावादने कुशलं। 'क्रोशाय' कूजितशब्दाभिमानिने, 'तूणवध्मं' वेणुं वादयन्तं। 'आक्रन्दाय' समन्तात् घोषणाभिमानिने, 'दुन्दुभ्याघातं' भेर्य्या वादयितारं। 'अवरस्पराय' हीनोत्तमशब्दाभिमानिने, 'शङ्खध्मं' शङ्खस्य ध्मातारं। 'ऋतुभ्यः' कालसन्धानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, 'अजिनसन्धायं' चर्मचीरसन्धानजीविनं। 'साध्येभ्यः' कालषाड्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, 'चर्मम्णं' वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्म्मातारं॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः।

अथ चतुर्द्दशोऽनुवाकः।

अथ चतुर्द्दशानुवाकमाह। "बीभत्सायै पौल्कसम्। भूत्यै जागरणम्। अभूत्यै स्वपनम्। तुलायै वाणिजम। वर्णाय

हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलम् । पञ्चाद्दोषाय ग्लीवम् । ऋत्यै जनवादिनम् । व्यृद्ध्या अपगल्भम् । सꣳशराय प्रच्छिदम्" [१४] इति । 'बीभत्सायै' बीभत्सा दुष्टवस्तुषु हेयत्वबुद्धिः तदभिमानिन्यै, 'पौल्कसं' अतिनिकृष्टजातियुक्तं 'भूत्यै' भूतिरैश्वर्य्याभिमानिनी तस्यै, 'जागरणं' 'प्रबोधशीलं' सर्व्वदा सावधानमित्यर्थः । 'अभूत्यै' दारिद्र्याभिमानिन्यै, 'स्वपनं' निद्रालुं, सर्व्वदा प्रमादभूयिष्ठमित्यर्थः । 'तुलायै' सुवर्णादिपरिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै, 'वाणिजं' क्रयकारिणं । 'वर्णाय' हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वाभिमानिने, 'हिरण्यकारं' कटकमुकुटादिनिष्पादकं । 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः' विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः तेभ्यः, 'सिध्मलं' कुष्ठरोगिणं । 'पञ्चाद्दोषाय' कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने, 'ग्लावं' नित्यक्षीणवपुषं । 'ऋत्यै' गत्यभिमानिन्यै, 'जनवादिनं' जनानां परिवादनशीलं । 'व्यृद्ध्यै' समृद्ध्यभावाभिमानिन्यै, 'अपगल्भं' धार्ष्ट्यरहितं । 'सꣳशराय' सꣳशीर्णत्वाभिमानिने, 'प्रच्छिदं' प्रकर्षेण छेत्तारं ॥

इति चतुर्द्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह । "हसाय पुꣳश्चलूमालभते । वीणावादं गणकं गीताय । यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् । तूणवध्मं ग्रामण्यं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोश-

व्यावसाने व्याख्यातः। उपहूतं रथन्तरमित्यनुवाको मनुः पृथिव्या इत्यत्र व्याख्यातः। इदं बर्हिरिदं द्यावापृथिवी-त्यनुवाकद्वयं अग्नीध्र आदधातीत्यनुवाकमध्ये एतद्वैना मासुर आसीदित्येतस्माद्व्याख्यानात्पूर्वमेव व्याख्यातं। तच्छं योरित्यनुवाको देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्त्तारमित्यनुवाकस्य मध्ये एतावता हैनसा भवतीत्येतस्मादाख्यादूर्ध्वं व्याख्यातः। आप्यायस्वेत्यनुवाकस्तत्समीप एवायो मिथुनत्वायेत्येतस्मादूर्ध्वं व्याख्यातः। उपहूतमित्यनुवाको तत्रैव व्याख्यातः।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरबुक्कभूपालसा-म्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः॥ ०॥

समाप्तश्च पञ्चमः प्रपाठकः।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
इष्टिहोत्रं पञ्चमेऽस्मिन् उक्ता षष्ठे प्रपाठके ।
वच्यते पाशुकं होत्रं उक्तादौ यूपसंस्तुतिं ॥

तत्र बौधायन आह। यदानुजानाति यूपा याञ्ज्यमाना-यानुब्रूहीति। तञ्जघनेनोत्तरेवेदिं दक्षिणं निरस्तोपविश्य यूपाञ्ज-नीया अन्वाहाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तमिति सप्त, तासाᳪं त्रिः। प्रथमामन्वाह। उत्तमेन वचनेनाऊर्ध्वने उपनमति यदा जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति। यदूर्ध्वस्तिष्ठादिति प्रतिपद्य समर्य आविदथे वर्द्धमान इति अर्द्धर्च उपनमति यदा जाना-ति परिवीयमाणायानुब्रूहीति युवन्ति धीरा अपसो मनीषा इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः परिदधातीति। यद्यप्यत्राञ्जनार्थ एको मन्त्रः, उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः, परिव्ययणार्थ एको-मन्त्रः, तथाप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छत्रिन्यायेन सप्तापि मन्त्रा यूपाञ्जनीया इत्युच्यन्ते। तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह। "अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः। वनस्पते मधुना दैव्येन।

यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्द्रविणेह धत्तात्। यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे'' इति। हे 'वनस्पते' वनस्पतिविकारयूप 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः ऋत्विजः, 'दैव्येन' देवयोग्येन, 'मधुना' मधुरेणाज्येन, 'अध्वरे' यागे, 'त्वा' त्वाम्, 'अञ्जन्ति' स्नक्ष्णीकुर्वन्ति। 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'ऊर्द्धस्तिष्ठात्' उच्छ्रितः स्थास्यसि। 'इह' कर्म्मणि, 'द्रविणा' धनानि, 'धत्तात्' सम्पादयिष्यसि, 'यद्वा' यस्माच्च कारणात्, 'अस्या मातुः' श्रेयसां निर्मात्र्या वेदेः, 'उपस्थे' पार्श्वस्थिते देशे, 'क्षयः' तव निवासो भविष्यति। तस्मात् कारणात् तद्योग्यतायै त्वां यजन्तीति पूर्व्ववाक्यान्वयः। यूपा याज्यमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा प्रेषिते होता एतामृचमनुब्रूयात्॥

अथ यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषिते होत्रा या ऋचः पठ्यानुवक्तव्याः, तासां मध्ये प्रथमामाह। "उच्छ्रयस्व वनस्पते। वर्ष्मन् पृथिव्या अधि। सुमीतिमीयमानः। वर्चोधा यज्ञवाहसे'' इति। हे 'वनस्पते' यूप, त्वं 'पृथिव्याः', सम्बन्धि 'वर्ष्मन्' प्रधानभूते अस्मिन् देशे, 'अधि' उपरि, 'उच्छ्रयस्व' उत्तिष्ठ। कीदृशस्त्वं 'सुमीत्या' शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन, 'मीयमानः' स्थाप्यमानः, 'यज्ञवाहसे' यज्ञनिर्व्वाहकाय, यजमानाय 'वर्चोधाः' वर्च्चः दीप्तेर्दाता सम्पादयिता॥

अथ द्वितीयामाह। "समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात्। ब्रह्म वन्वानो अजरꣳसुवीरं। आरे अस्मदमतिं बाधमानः।

उच्छ्रयस्व महते सौभगाय" इति। हे यूप त्वं 'महते सौ-
भगाय' अतिमहतः शोभनभाग्यस्य सिद्ध्यर्थं, 'उच्छ्रयस्व' उ-
च्छ्रितो भव। कीदृशस्त्वं 'समिद्धस्य' सम्यक् प्रदीप्तस्याह्व-
नीयस्य, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि, 'श्रयमाणः' आश्रित्य
वर्त्तमानः, तथा 'अजरं' अविनाशं, 'सुवीरं' शोभनपुत्रा-
दिसमृद्धिकारणं, 'ब्रह्म' परिवृढमिदं कर्म, 'वन्वानः' सम्भज-
मानः, तथा 'अमतिम्' आत्मीयमज्ञानम्, 'आरे अस्मत्' अस्मत्तो
दूरे, 'बाधमानः' बाधय॥

अथ तृतीयामाह। "ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो
न सविता। ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्वि-
ह्वयामहे" इति। हे यूप 'न ऊतये' अस्माकं रक्षणाय,
'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वाकार एव, 'सुतिष्ठ' सुष्ठु स्थितिं कुरु।
तत्र दृष्टान्तः। 'ऊर्ध्वः' उपरिदेशे वर्त्तमानः, 'सविता देवो
न' सूर्यो देव इव। कीदृशस्त्वं 'वाजस्य सनिता' अन्नस्य दा-
ता, 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'अञ्जिभिः' अभिव्यक्ति-
कारिभिः, 'वाघद्भिः' कर्मनिर्वाहभारं वहद्भिः, ऋत्विग्भिः
सहिताः, वयं 'विह्वयामहे' विशेषेणाह्वयामः॥

अथ चतुर्थीमाह। "ऊर्ध्वो नः पाह्यꣳहसो नि केतुना।
विश्वꣳ समत्रिणं दह। कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे।
विदा देवेषु नो दुवः" इति। हे यूप त्वं 'ऊर्ध्वः', सन् 'केतुना'
प्रज्ञया, 'नः' अस्मान्, 'अंहसः' पापात्, 'निपाहि' नि-
तरां पालय। 'अत्रिणं' भक्षणशीलं राक्षसादिं, 'विश्वं'

सर्व्वमपि, 'संदह' समूलोन्मूल्य भस्मीकुरु। किञ्च 'रायस्पोषाय जीवसे' रक्षारोहणपूर्व्वकाय जीवनाय, 'नः' अस्मान्, 'ऊर्ध्वान्' उच्छ्रितान्, 'कृधि' कुरु त्वं। यद्वा 'चरथाय' अनुष्ठीय कर्म्मफलप्राप्तये, 'गोदुकः' ग्रसदोर्घ्यां गतिकर्म्मणा, 'छेतु', 'विदा' वेदय, कथय॥

अथ पञ्चमीमाह। "जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्द्धमानः। पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा। देवया विप्र उदियर्त्ति वाचम्" इति। अयं यूपो 'जातः' नित्यमाद्दुर्भूतोऽपि, 'अह्नां' दिवसानां मध्ये, 'सुदिनत्वे' यागयुक्ताङ्क सुदिनत्वाय, पुनरपि 'आजायते' अस्मदर्थं यागनिमित्तेन प्रादुर्भवति, 'सः' यूपः, 'मर्य्ये' मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते, 'विदथे' यज्ञदेशे, 'आ' समन्तात्, 'वर्द्धमानः', आस्ते। 'धीराः' धीमन्तो यजमानादयः, 'अपसः' कर्म्मणोनिमित्तीभूताम्, 'मनीषा' स्वकीयया 'मनीषया' बुद्ध्या, 'पुनन्ति' तमिमं यूपं शोधयन्ति, 'विप्रः' ब्राह्मणः, ऋत्विक्सत्र, 'देवया' देवकामिनीं, 'वाचं' यूपस्तुतिं, 'उदियर्त्ति' उद्गमयति, उच्चारयतीत्यर्थः॥

अथ "यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति प्रैषितेन होत्रा पठनीयामृचमाह। "युवा सुवासाः परिवीत आगात्। स उ श्रेयान् भवति जायमानः। तं धीरासः कवय उन्नयन्ति। स्वाधियो मनसा देवयन्तः" इति। यथा लोके 'सुवासाः' शोभनवासोपेतः, 'युवा' यौवनयुक्तः पुरुषः, आगत आग-

च्छति। एवमयं यूपः 'परिवीतः', रशनया वेष्टितः, 'आगात्' इह कर्मण्यागतः, 'स उ' स एव यूपः, 'जायमानः' इह कर्म्मणि क्रियमाणः, 'श्रेयान्' दिने दिने प्रशस्ततरो भवति। 'तं' यूपं, 'धीरासः' बुद्धिमन्तः, 'कवयः' विद्वांसो यजमानादयः, 'उन्नयन्ति' स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्व्वन्ति। कीदृशा यजमानादयः, 'स्वाधियः' स्वयमेव बुद्धा यन्ति, स्वतन्त्रबुद्धय इत्यर्थः। 'मनसा' स्वकीयेन 'देवयन्तः' देवान् प्राप्तुमिच्छन्तः॥

कल्पः। समीद्ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति। पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधो यतः स्रुच इति। तत्र प्रथमामृचमाह। "पृथुपाजा अमर्त्यः। घृतनिर्णिक् स्वाहुतः। अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट्" इति। 'अग्निः' पृथुपाजत्वादिगुणकः, 'पृथुपाजा' विस्तीर्णबलः, 'अमर्त्यः' मरणरहितः, 'घृतनिर्णिक्' घृतस्य शोधकः, 'स्वाहुतः' सुष्ठुहोमेन पूजितः, 'यज्ञस्य हव्यवाट्' यज्ञसंबन्धि हविर्वहति।

अथ द्वितीयामाह। "तꣳ सबाधो यतः स्रुचः। इत्था धिया यज्ञवन्तः। आ चक्रुरग्निमूतये" इति। 'तम्' अग्निं, 'ऊतये' रक्षार्थं, 'आचक्रुः' आह्वानं कुर्व्वन्ति। कीदृशा ऋत्विजः, 'सबाधाः' बाधासहिताः, यज्ञविघ्नं बाधमाना इत्यर्थः। 'यतः स्रुचः' होमव्याप्तस्रुचः, होमाय स्रुचं सर्व्वदा धारयन्तीत्यर्थः। 'इत्था' इत्थमनेन प्रकारेण, 'धिया' प्रज्ञया, 'यज्ञवन्तः' सम्यग् यागं कुर्व्वन्तः॥

कल्पः । त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिदधाति । पाठस्तु "त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्द्धन्ति मतिभि-र्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः" इति । हे 'अग्ने', 'त्वं', अनिष्टनिवारकत्वात् 'वरुणः', असि । 'उत' अपि च, इष्टप्रापकत्वात्, 'मित्रः', असि, 'वसिष्ठाः' वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुरुषाः, 'मतिभिः' मननीयाभि-स्तुतिभिः, 'त्वां' पोषयन्ति, 'सुषणनानि', सुष्ठु दानयोग्यानि, 'वसूनि' धनानि, 'ते' त्वयि, सन्तु 'यूयं' सपरिवाराः, 'स्वस्तिभिः' क्षेमैः 'नः' अस्मान्, सदा 'पात' ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

होत्रे तु पाशुकेऽञ्जन्ति यूपस्याभ्यञ्जने वदेत् ।
उच्छ्रेति पश्वोच्छ्रयणे परिव्याणे युवास्विति ।
पृथु भ्रात्ये उभे त्वन्न परिधानीयका भवेत् ॥

अथ मीमांसाद्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।
विकल्पस्मारकैक्याद्वाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । उद्दि-वंस्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृंहेति उच्छ्रीय-माणाय यूपाय प्रेषितेन होत्राऽयं मन्त्रः पठ्यते । उच्छ्रयस्व वनस्पते । वर्ष्मन् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्र-यणे स्मारणमेकमेव कार्यं । तस्माद्विकल्प इति चेत् मैवं । करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । होतुस्तु कि-

अथ तृतीयं मन्त्रमाह। "होता यक्षन्नराशꣳसं नृशस्तं नॄꣳः प्रणेत्रं। गोभिर्वपावान्त्स्याद्वीरैः शक्तिमावथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज" [२] इति। दैव्यः 'होता', 'नराशंसाख्यं' अग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं, पूजयतु। कीदृशमग्निं, 'नृशस्तं, नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतं, 'नॄꣳः प्रणेत्रं' मनुष्याणां प्रकर्षेण नेतारं, स च नराशंसाख्योऽग्निः 'गोभिः', 'वपावान्' वसावृद्धिमान् 'स्यात्,' गोसमृद्धिहेतुर्भवत्वित्यर्थः। तथा 'वीरैः' पुत्रादिभिः, 'शक्तिमान्' सर्व्वकार्य्यसाधनसमर्थो भवतु। 'रथैः', नानाविधैः 'प्रथमयावा' सर्व्वेभ्यः प्रथमतो गन्ता, भवतु। 'हिरण्यैः', बहुभिः 'चन्द्री' आह्लादवान्, भवतु। यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रयच्छत्वित्यर्थः। वेत्वाज्यस्येति पूर्व्ववत्॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह। "होता यक्षदग्निमिड ईडितो देवो देवाꣳ आवक्षद्दूतो हव्यवाडमूरः। उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्यज" इति। 'इड' इडेत्येतन्नामकम्, 'अग्निं' तृतीयप्रयाजदेवं, दैव्यः 'होता', यजतु। स च 'देवः', 'ईडितः' यजमानादिभिः स्तुतः, 'देवान्', सर्व्वान् 'आवक्षत्' इह कर्म्मण्यावहतु। 'दूतः' दूतवद्धितकारी, 'हव्यवाट्' हविषो वोढा, 'अमूरः' अमूढः, स देवः 'इमं यज्ञं', 'उपावतु' उपेत्य रक्षतु। 'इमां', च 'उपावतु', 'देवहूतिं' मदीयं देवाह्वानमपि, 'अवतु'। वेत्वित्यादि पूर्व्ववत्॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह। "होता यक्षत् बर्हिः सुष्टरी-मोर्णं म्रदा अस्मिन् यज्ञे वि च प्र च प्रथताꣳ स्वासस्थं देवेभ्यः। एमेनदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज" [५] इति। 'सुष्टरीमा' शोभनवेशास्तरणेन युक्तं, 'बर्हिः' नामकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं, दैव्यः 'होता', यजतु। 'ऊर्णं म्रदाः' कम्बलवन्मृदुमूर्त्तिः, स देवः 'अस्मिन्' मदीये, 'यज्ञे', 'वि च' प्रथतां 'प्र च प्रथताञ्च' विविधमपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु। 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'स्वासस्थं' सुखासनत्वेन स्थातुं योग्यं, 'एमेन' इत्थंभूतम्रदुत्वादिगुणयुक्तेन, 'इद्' बर्हिः, 'अद्य' अस्मिन् यज्ञे, 'वसुरुद्रादित्याः', 'आसदन्तु' आसीदन्तु। तस्य 'बर्हिरिन्द्रस्य', अपि 'प्रियमस्तु'।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह। "होता यक्षद्दुर ऋष्वाः कवष्योऽकोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः श्रयन्तां। सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज" [६] इति। 'दुरः' द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवताः, तद्रूपमग्निं दैव्यः 'होता', यजतु। ताश्च, 'ऋष्वाः' महतीः हिंसाः वा, 'कवष्यः' कवाटवतीः, द्वाराभिमानित्वात् 'अकोषधावनीः' वा सुच्छिद्रैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यः तद्विपरीताः, द्वारः 'उदाताभिः' दिग्भिर्दीप्तिभिर्वा, 'उज्जिहतां' उद्गच्छन्तु। 'पक्षोभिः' पार्श्वैः, 'विश्रयन्तां' विविधं श्रयन्तां। 'अस्मिन् यज्ञे', 'सुप्रायणाः' सुखेन प्रापणीयाः, 'ऋतावृधः' ऋतस्य सत्यस्य, यज्ञस्य वा वर्द्धयित्र्यः, 'विश्रयन्तां' विविधं सेवन्तां॥

अथ नवमं मन्त्रमाह। "होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसा-मपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वतां। देवेभ्यो देवीर्देवमपो-वियंत्वाज्यस्य होतर्यज" [९] इति। इडा सरस्वती भार-तीत्येवंरूपाः 'तिस्रः' अष्टमप्रयाजदेव्यः, तद्रूपमग्निं दैव्यः 'होता', यजतु। कीदृश्यो देव्यः, 'अपसामपस्तमाः' अपस-शब्दः कर्म्मवाची तेन तद्वतीरुपलक्ष्यन्ते, अपसां कर्म्मवतीनां मध्ये अतिशयेन कर्म्मवत्यः, तादृश्यो देव्यः 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'इदमपः' अस्मदीयं कर्म्म, 'अच्छिद्रं' वैकल्यरहितं यथा भवति तथा, 'तन्वतां' सम्पादयन्तु, किञ्च 'देवीः' ता देव्यः, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'अपः' अस्मदीयं कर्म्म, 'देवं' देव-शब्दीलं, अभिमतफलप्रदानसमर्थं, कुर्व्वतां। वियन्त्वित्यादि पूर्व्ववत्॥

अथ दशमं मन्त्रमाह। "होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टुम-पाक्ꣳ रेतोधां विश्रवसं यशोधां। पुरुरूपमकामकर्शनꣳ सुपोषः पोषैः स्यात् सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज" [१०] इति। 'त्वष्टा' नवमप्रयाजदेवः, तद्रूपमग्निं दैव्यः 'होता', यजतु। कीदृशं त्वष्टारं, 'अचिष्टुं' चेष्टारहितं, चाञ्चल्यर-हितं, स्थिरमित्यर्थः। 'अपाकं' अवाक्यं, प्राज्ञमित्यर्थः। 'रेतो-धां' रेतसः पुत्रादिबीजस्य यजमाने धारयितारं, 'विश्रवसं' विविधकीर्त्तियुक्तं, 'यशोधां' यजमाने यशसो धारयितारं, 'पुरुरूपं' बहुरूपं, 'अकामकर्शनं' कामानामनाशयितारं, सोऽस्मिन् यजमाने 'पोषैः' धनादिसमृद्धिभिः, 'सुपोषः स्यात्'

सुष्ठुपोषको भवतु। 'वीरैः' पुत्रादिभिः, 'सुवीरः' शोभनापत्यप्रदः, भवतु। वेत्विति पूर्व्ववत्॥

अथ एकादशं मन्त्रमाह। "होता यक्षद्वनस्पतिमुपावस्रक्षत् धियो जोष्टारꣳशशमन्नरः। स्वदात् स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यावाड् वेत्वाज्यस्य होतर्यज" [११] इति। 'वनस्पतिं' यूपाधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं, दैव्यः 'होता', यजतु। 'धियो जोष्टारं' बुद्धेः प्रीणयितारं, 'शशमत्' पशोः शमिता, 'नरः' पुरुषः, 'उपावस्रक्षत्' पश्वर्थं यूपलेनोपावसृजतु, संयोजयत्वित्यर्थः। किञ्च स वनस्पतिर्देवः 'स्वधितिः' स्वधितिमान् यूपः, स्वधितिना संस्कृत इत्यर्थः। 'ऋतुथा' ऋतौ विहिते कालविशेषे, 'अद्य' अस्मिन् कर्म्मणि, 'स्वदात्' अस्माभिर्दीयमानं हविः स्वदयतु। किञ्च सः 'देवः' वनस्पतिः, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'हव्या' हवींषि, 'अवाट्' वहतु। वेत्वित्यादि पूर्व्ववत्॥

अथ द्वादशमन्त्रमाह। "होता यक्षदग्निꣳ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानाꣳ स्वाहा स्वाहाकृतीनाꣳ स्वाहा हव्यसूक्तीनां। स्वाहा देवाꣳ आज्यपान् स्वाहाग्निं होत्राज्जुषाणा अग्न आज्यस्य वियन्तु होतर्यज" [१२] इति। योऽयं 'स्वाहा'शब्दोदित उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निः तं दैव्यः 'होता', यजतु। तदग्निप्रीत्यर्थं 'आज्यस्य', स्वाहुतिरस्तु, मेदोरूपस्य मांसविशेषस्य स्वाहुतिरस्तु। 'स्तोकानां' लेशानां, स्वाहुतिरस्तु। 'स्वाहाकृतीनां' स्वाहाकारेणादीयमानानां सर्व्वाहुतिद्रव्याणां

मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभिरुत यज्ञ-मृन्धन्। देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः” [२] इति। हे ‘तनूनपात्’, नामकाग्ने हे ‘सुजिह्व’ शोभनजिह्व, ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘यानान्’ प्राप्तिहेतून्, ‘पथः’ मार्गान् हविर्लक्षणान्, ‘मध्वा’ मधुना रसेन, ‘समञ्जन्’ सम्यक् सत्त्वीकुर्व्वन्, ‘स्वदया’ स्वादूकुरु। किञ्च ‘मन्मानि’ मननीयानि अस्माकमभिप्रेतानि, ‘धीभिः’ आत्मीयबुद्धिभिः, ‘ऋन्धन्’ समृद्धानि कुर्व्वन्, ‘उत’ ‘अ-पि’ ‘यज्ञमृन्धन्’ यज्ञमपि समृद्धं कुर्व्वन्, ‘नोऽध्वरं च’ अस्मदीयं यज्ञमपि, ‘देवत्रा कृणुहि’ देवेषु कुरु॥

अथ तृतीयामाह। “नराशंसस्य महिमानमेषा उप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः। ते सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः। स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या” इति। ‘नराशंस’नामकस्याग्नेः, ‘महिमानं’ माहात्म्यं, ‘उपस्तोषाम’ उपेत्य स्तुमः। कीदृशस्य, ‘एषां’ ऋत्विग्यजमानानां, सम्बन्धिभिः ‘यज्ञैः’, ‘यजतस्य’ पूजनीयस्य, एवं नराशंसे स्तुते सति ‘देवाः’, ‘उभयानि हव्या’ आज्यपुरोडाशलक्षणानि द्विविधानि हवींषि, ‘स्वदन्तु’ आस्वदन्तां। कीदृशा देवाः, ‘सुक्रतवः’ शोभनयज्ञाः, ‘शुचयः’ शुद्धाः, ‘धियं धाः’ ज्ञानानां धारयितारः। द्वितीयतृती-ययोरनयोर्मन्त्रयोः अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्र-ष्टव्यः। तथा चापस्तम्ब आह, नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणामिति॥

अथ चतुर्थीमाह। “आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च। आयाह्यग्ने

वसुभिः सजोषाः। त्वं देवानामसि यह्व होता। स एनान्‌-यक्षीषितो यजीयान्‌" [४] इति। हे 'अग्ने', 'त्वं', 'आवहि' अस्मिन्‌ कर्मण्यागच्छ। कीदृशस्त्वं, 'आजुह्वानः' देवानामाह्वाता, 'ईड्यः' स्तुत्यः, 'वन्द्यश्च' नमस्कार्योऽपि, 'वसुभिः' देवैः, 'सजोषाः' समानप्रीतिः, हे 'यह्व' प्रभूतसत्त्व, 'देवानां', 'होता' आह्वाता, 'असि', 'सः' त्वं, 'एनान्‌' देवान्‌, 'यक्षि' यज, 'इषितः' अस्माभिरध्येषितः, प्रार्थितः, 'यजीयान्‌' मनुष्याद-त्यतिशयेन यष्टा॥

अथ पञ्चमीमाह। "प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः। वस्तो-रस्या वृज्यते अग्रे अह्नां। व्युप्रथते वितरं वरीयः। देवेभ्यो अदितये स्योनम्‌" [५] इति। यदिदं 'प्राचीनं' प्रागग्रत्वेना-स्तीर्णं, 'बर्हिः', अस्ति तदिदं 'प्रदिशा' प्रकर्षेण दिश्यमानेन मन्त्रेण, 'पृथिव्याः' वेदिरूपायाः, 'वस्तोः' आच्छादनार्थं, 'अह्ना-मग्रे' प्रातःकाले, 'अस्याः' प्राच्या दिशः सकाशात्‌, 'वृज्यते' आह्रियते। तथा च मन्त्रान्तरं, त आवहन्ति कवयः पुर-स्तादिति। तथाहृतं बर्हिः 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'अदितये' भूम्यर्थं, 'वितरं' विविधं, 'वरीयः' अत्यन्तश्रेष्ठं, 'स्योनं' सुखं, यथा भवति तथा 'व्युप्रथते' वेद्यां प्रसृतं भवति॥

अथ षष्ठीमाह। "व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां। पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः। देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः। देवेभ्यो भवथ सुप्रायणाः" [६] इति। या 'द्वार' देवताः सन्ति ताः अस्मिन्‌ कर्मणि 'विश्रयन्तां' विशेषणाश्रिता भवन्तु, कीदृश्यः, 'व्यच-

कर्त्तारौ, 'प्राचीनं ज्योतिः' प्राच्यां दिशि प्रवीनं प्रकाशमाहवनीयाख्यमग्निं, 'प्रदिशा' प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण 'दिशन्तौ' निर्दिशन्तौ ॥

अथ नवमीमाह। "आ नो यज्ञं भारती तूयमेतु। इडा मनुष्वदिह चेतयन्ती। तिस्रो देवीर्बर्हिरेदꣳ स्योनं। सरस्वती स्वपसः सदन्तु" [९] इति। 'भारत्याख्या देवी', 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञं', 'तूयं' क्षिप्रं, 'एतु' आगच्छतु। 'इह' अस्मिन् कर्म्मणि, 'मनुष्वत्' 'चेतयन्ती' यथा मनुष्यो मयाश्चोपकर्त्तव्यमिति जानाति तद्वज्जानाति, 'इडा'ख्या देवी आगच्छतु। तथा 'सरस्वती', आगच्छतु। एवमेताः 'तिस्रो देव्यः', 'स्वपसः' शोभनकर्म्माणः, 'स्योनं' सुखकरं, 'इदं बर्हिः' इमं यज्ञं, 'आसदन्तु' प्राप्नुवन्तु ॥

अथ दशमीमाह। "य इमे द्यावापृथिवी जनित्री। रूपैरपिꣳशद्भुवनानि विश्वा। तमद्य होतरिषितो यजीयान्। देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्" [१०] इति। 'यः' त्वष्टा देवः, 'जनित्री' विश्वस्य जनयित्र्यौ, 'इमे द्यावापृथिव्यौ', 'रूपैः' देवतिर्य्यङ्मनुष्याद्याकारैः, 'अपिꣳशत्' रूपयुक्ताव्यकरोत्। तथा 'विश्वा भुवनानि' सर्व्वाणि भूतजातानि, 'अपिꣳशत्' रूपयुक्तान्यकरोत्। हे 'होतः', 'यजीयान्' यष्टृतमः, त्वं 'विद्वान्' अभिज्ञः सन्, 'इषितः' अस्माभिः प्रार्थितः, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'इह' कर्म्मणि, 'तं' त्वष्टारं, 'देवं', 'यक्षि' यज ॥

अथ एकादशीमाह। "उपावसृजत्मन्या समञ्जन्। देवा-

नां पाथ ऋतुथा हवींषि। वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः। स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन" [११] इति। 'वनस्पतिः' यूपः, 'त्मना' आत्मनैव परनिरपेक्षयैव, 'ऋतुथा' तत्तदृतौ, 'देवानां' 'पाथः' पशुरूपमन्नं, अन्यानि च 'हवींषि', 'समञ्जन्' सम्यक् प्रकाशयन्, 'उपावसृजत्' देवेभ्यः प्रयच्छतु। किञ्च योऽयं 'वनस्पतिः' यूपदेवः, यश्च 'शमिता' शमितृदेवः, योऽपि 'अग्निः' अग्निर्देवः, एते सर्वे 'मधुना' मधुरेण घृतेन, 'हव्यं', 'स्वदन्तु' स्वादूकुर्वन्तु॥

अथ स्वाहाकृतीमाह। "सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञं। अग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः। अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि। स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः" [१२] इति। 'सद्योजातः' जातमात्र एव, अयं 'अग्निः', 'यज्ञं', 'व्यमिमीत' विशेषेणोत्पादयति। अनन्तरमग्निः 'देवानां', मध्ये 'पुरोगाः' प्रथमगामी मुख्यः, 'अभवत्'। 'प्रदिशि' प्रकृष्टायां पूर्वस्यां दिशि, स्थितस्य 'ऋतस्य' यज्ञनिष्पादकस्य, 'अस्य' आहवनीयाख्यस्य, 'होतुः' अग्नेः, 'वाचि' वागुपलक्षिते आस्ये, 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं, 'हविः', सर्वे 'देवाः', 'अदन्तु' भक्षयन्तु॥

इति तृतीयोऽनुवाकः।

'अच्छ', मूलयुक्तो कुरुत। 'अस्य' पशोः, 'वङ्क्रयः' वक्राणि पार्श्व-स्थीनि 'षड्विंशतिः', भवन्ति, ताः सर्व्वाः 'अनुष्ठ्या' अनुष्ठानक्रमेण स्वस्थानगतानि, 'उच्च्यावयतात्' उद्धरत। 'गात्रं गात्रं' सर्व्वस्यावदानीयमङ्गं, 'अनूनं कृणुतात्' अविकलं कुरुत। 'ऊवध्यगोहं' पुरीषगूहनस्थानं, 'पार्थिवं खनतात्' पृथिवीसम्बन्धमवटं खनत। 'अस्ना' रुधिरेण, 'रक्षः सꣳ सृजतात्' पिशितलोलुपं राक्षसादि संयोजयत। 'अस्य' पशोः, 'वनिष्ठुं' गुदसदृशमात्रं मांसं, 'माराविष्ट'लूनं छिन्नं माकुरुत। 'उरूकं मन्यमानाः' पक्षिविशेषाकारमवगच्छन्तः, उलूकसदृशं वनिष्ठुं तथैवोद्धरत न तु मध्यतः छिन्नं कुरुतेत्यर्थः। 'वः' युष्माकमेवं कुर्व्वतां, सम्बन्धिनि 'तोके' पुत्रे, 'तनये' तदीयापत्ये, च 'रविता' शमयिता, 'नेत्' नैव, 'रवत्' 'रूयात्' यथा शास्त्रं छेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न भवतीत्यर्थः। हे 'शमितारः', दैव्या मनुष्याश्च हे 'अध्रिगो' तेषु मुख्यदेव, यूयं सर्व्वेऽपि 'शमीध्वं' विशसनादिना पशुं संस्कुरुध्वं। पुनरपि विशेषाकारेणोच्यते। 'सुशमि' सुष्ठु शमनं शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा, 'शमीध्वं' पशुं शमयत, संज्ञपयत, हे 'अध्रिगो', इतरैः सह यूयं सर्व्वे 'शमीध्वं' सर्व्वथा शमयत। न त्वपचरितं शमनं कुरुत। क्रूरं कर्म्मेति मत्वा तदुपेक्षणं माभूदिति पुनः पुनर्व्वचनम्॥

कल्पः। अथाप्येतं जयं जपत्यध्रिगुश्च इति। पाठस्तु "अध्रिगुश्चापापश्च। उभौ देवानाꣳ शमितारौ। ताविमं पशुं

अपयतां प्रविद्वाꣳसौ यथा यथास्य श्रपणं तथा तथा'' इति। योऽयम् 'अध्रिगु'नामकः देवः यश्च 'अपापनामकः' तौ 'उभौ', 'देवानां', मध्ये 'शमितारौ' विशसनस्य कर्त्तारौ, 'तौ' उभौ, 'इमं पशुं', 'श्रपयतां' श्रपणं पाकं कुरुतां। कीदृशौ 'यथा यथास्य श्रपणं तथा तथा प्रविद्वांसौ' येन येन प्रकारेणास्य पशोः श्रपणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ।

अथ मीमांसा। नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्।

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः।
विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थौ वान्तिमेऽपि किम् ॥
स्वाम्यर्थौ देवतार्थौ वा स्यादन्याय्यत्ततोऽग्रिमः।
अर्थसत्त्वाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥
मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् न्याययाब्दिता।
देवार्थाग्नीर्द्वेव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणं ॥

अध्रिगुप्रैषानि गदस्यादाविदमाम्नायते। 'दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वं। उपनयत मेध्या दुरः। आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति'। शाखान्तरे मेधपतये मेधमिति। अयमर्थः। 'शमितारः' पशुघातिनः, द्विविधाः, 'दैव्या मनुष्याश्च', अनुमयान्, सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति। प्रारम्भः क्रियतां, मेधो यज्ञः तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसाहेतून् उपनयत। किं कुर्व्वन्तः ; यज्ञपतिभ्यां यज्ञपत एवायज्ञमाशासाना इति तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः।

द्विपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य शशयेति रूपं भवति। तच्छा-
येर्व्याचकं। तदेतत् केनचिद्ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते, दशशया-
आनिष्ठाद्दशाशमाहरेदित्यभिर्व्यैशाय इत्याचक्षत इति। सो-
यमभिर्वाक्योऽच्छेदनहेतुः, तस्माद्दृष्टार्थलाभाद्दषिः शशस्येत्यस्य
पदस्यार्थ इति चेत्। नैवं। शंसुस्तुतावित्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः।
शशशावित्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दसे शो-
कारलोपे आकारादेशे च सतेशशयेति भवति। वाक्येः शश-
स्तत्वं नाम कात्स्न्यं, शशस्तौ बाहू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्ध-
र्त्तव्यौ। बाहू इत्येताद्दृशो दृष्टार्थो लभ्यते। नाच छेदनसाध-
नत्वमषेः सम्भवति। स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात्। तस्मात्
स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः। तथा सति बाहुदृष्टौ बहुवचना-
न्तत्वेन शशयेति पदमूहनीयं। तचैवान्यचिन्तितं।

षड्विंशतिर्वङ्क्रयोस्तेत्यनूहः स्यादुतोह्यते।
ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्तेत्यावर्त्ततेऽथवा॥
षड्विंशतेस्तु नाभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत।
अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनं॥
सङ्ख्यायास्तु पशोर्युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात्।
अमी पचा हि युज्यन्ते स्वस्ता अनुष्ठेतिशेषतः॥

अधिगुप्रैषे वाक्यमिदमाम्नायते, षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः।
ता अनुष्ठ्योच्यावयतादिति। अयमर्थः। वङ्क्रयो वक्राणि पार्श्व-
स्थीनि तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसङ्ख्यानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे
चयोदशानामवस्थितत्वात्। तास्य वङ्क्रीरनुष्ठ्यामुष्ठायानुक्रमेण

तं माराविष्ट तस्य लवणं माकुरुत। व्यत्ययेन लकारस्य रेफः। किं कुर्वन्तः,उरूकं मन्यमानाः वनिष्ठावुलूकबुद्धिं कुर्व्वन्त इत्यर्थः। अत्रोरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुरूकनामा पक्षिविशेषो-भिधीयते। कुतः, रलयोरविशेषात्, पर्य्यङ्कः पल्यङ्कः रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात्। उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः। पक्षि-सदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः। तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः। उरूकशब्देनात्र वपा ल-क्ष्यते। कुतः, वनिष्ठुसन्निधानात्। सति हि सन्निधावुरूकत्व-भ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति। भ्रान्तिप्राप्तस्य लवनमत्र निषिध्यते। उरूकं मन्यमाना वनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात्। वपालवन-काले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो लभ्यते। भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात्। त्वत्पक्षे तु वनिष्ठो-र्लवनमेव नास्ति। तथायुक्तं, हृदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात्। व-निष्ठुमग्नीधे षडवत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात्। ततो लवननिषेधस्य समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात्। तस्मादपावचन उरूकशब्दो यद्यपि वपायामप्रसिद्धः शब्दस्त-थाप्युरु विस्तीर्णमूको मेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां युक्त उरूकशब्दः। एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेक-वचनान्त उरूकशब्द ऊहनीयः॥

इति षष्ठोऽनुवाकः॥

अथ सप्तमीमृचमाह। "तं त्वा वयꣳ सुधियो नव्यमग्ने। सुम्नायव ईमहे देवयन्तः। त्वं विशो अनयो दीद्यानः। दिवो अग्ने बृहता रोचनेन" इति। हे 'अग्ने', 'सुधियः' शोभनबुद्धियुक्ताः, 'सुम्नायवः' सुखमिच्छन्तः, 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः, 'वयं', 'नव्यं' सर्व्वदा नूतनं, 'तं त्वा' तादृशमग्निं त्वां, 'ईमहे' प्राप्नुमः, भजाम इत्यर्थः। हे 'अग्ने', 'बृहता रोचनेन' महता प्रकाशनेन, 'दीद्यानः' प्रकाशमानः, 'त्वं', 'विशः' सर्व्वाः प्रजाः, 'दिवः' द्योतमानान् स्वर्गादिलोकांश्च, 'अनयः' नयसि, प्रापयसि॥

अथ अष्टमीमृचमाह। "विशां कविं विश्पतिꣳ शश्वतीनां। नितोशनं वृषभं चर्षणीनां। प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं। राजन्तमग्निं यजतꣳ रयीणाम्" इति। ईमह इत्यनुवर्त्तते। 'अग्निं', ईमहे प्राप्नुमः। कीदृशं, 'शश्वतीनां' निरन्तरप्रवृत्तानां, 'विशां' प्रजानां, पालकमित्यध्याहारः। अतएव 'विश्पतिं' प्रजास्वामिनं, 'कविं' विद्वांसं, 'नितोशनं' शत्रूणां नितरां हन्तारं, 'चर्षणीनां' मनुष्याणां, 'वृषभं' कामाभिवर्षकं, 'प्रेतीषणिं' प्रकृष्टाया इतेर्गतेः सनितारं दातारं, 'इषयन्तं' अन्नं कुर्व्वन्तं, 'पावकं' शोधकं, 'राजन्तं' दीप्यमानं, 'यजतं' यजनीयं, 'रयीणां' धनानां, दातारमितिशेषः॥

अथ नवमीमृचमाह। "सो अग्न ईजे शशमे च मर्त्तः यस्त आनट् समिधा हव्यदातिं च आहुतिं परिवेदा नमोभिः। विश्वेत् स धामा दधते त्वोत" इति। हे 'अग्ने', 'यः', 'मर्त्तः'

इन्द्राग्नी अवतꣳ शचीभिः। इमेनु ते रश्मयः सूर्य्यस्य। येभिः सपित्वं पितरो न आयन्" इति। हे 'वज्रबाहू' वज्रायुधपाणी इन्द्राग्नी, 'आभरतं' धनमाहरतं, आहृत्य च 'शिशितं' संस्कृतं, 'शचीभिः' स्वकीयशक्तिभिः, 'अवतं' अस्मान् रक्षतं। 'नः' अस्माकं, 'पितरः', 'येभिः' यैः, 'सूर्य्यस्य', रश्मिभिः, 'सपित्वमायन्' सम्बन्धित्वं प्राप्ताः। 'ते' 'सूर्य्यस्य रश्मयः', 'इमेनु' इम एव, भवदधीना वर्त्तन्ते। अतः पितृवदिवास्मान् पालयतं॥

अथ प्रैषमाह। "होता यक्षदिन्द्राग्नी। छागस्य हविष आत्तां अद्य। मध्यतो मेद उद्भृतं। पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः। घस्तां नूनं। घासे अज्राणां यवसप्रथमानां। सुमत् क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणां। अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां। पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः। अङ्गादङ्गादवत्तानां। करत एवेन्द्राग्नी। जुषेताꣳ हविः। होतर्यज" इति। दैवो 'होता', 'यक्षत्' पूजयतु। हे 'इन्द्राग्नी', युवां 'हविषः' हविर्भूतस्य 'छागस्य', 'मध्यतः' मध्यदेशात्, 'उद्भृतं मेदः' उद्धृत्य सम्पादितं मेदःप्रभृतिसारं, 'अद्य' अस्मिन् कर्म्मणि, 'आत्तां' भक्षयतां। 'द्वेषोभ्यः पुरा' द्वेषेभ्यो रक्षोभ्यः पूर्व्वं, रक्षांसि यावन्नोपघ्नन्ति ततः पुरा, तथा 'पौरुषेय्या गृभः पुरा' पुरुषसम्बन्धिनो ग्रहणात् पूर्व्वं, विरोधिनः पुरुषा यावद्गृहीता न गच्छन्ति ततः पूर्व्वमेव, 'नूनं घस्तां' अवश्यं भुञ्जातां। घसन्ते भक्ष्यन्ते हवीꣳष्यस्मिन् कर्म्मणीति घासो यागः तस्मिन्

हूत्वा। उपावस्रवदित्यन्वयः। 'वनस्पतिः', देवः 'एवं करत्' उक्तप्रकारं करोतु। इदं 'हविः', च 'जुषतां'। हे मनुष्य 'होतः', तदर्थं याज्यां पठ॥

अथस्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह। "पिप्रीहि देवाꣳ उशतो यविष्ठ। विद्वाꣳ ऋतूꣳ ऋतुपतेर्यजेह। ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वꣳ होतृणामस्यायजिष्ठः" इति। हे 'यविष्ठ' युवतमाग्ने, 'उशतः' कामयमानान् देवान्, 'पिप्रीहि' अतिशयेन प्रीणय। हे 'ऋतुपते' सूर्यात्मना कालपरिपालक, त्वं 'ऋतून्' कालविशेषान्, 'विद्वान्' जानन्, वर्त्तसे। तस्मात् 'इह' उचिते काले, 'यज' देवेषु भव। 'ये दैव्या ऋत्विजः', सन्ति, अग्निर्होताश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीदित्यादिना आम्नाताः, 'तेभिः' तैर्दैवैः सह, 'त्वम्', 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनः, 'होतृणां' ऋत्विजां मध्ये, 'आयजिष्ठ' सर्व्वतो यष्टृतमोऽसि॥

अथ प्रैषमाह। "होता यक्षदग्निꣳ स्विष्टकृतम्। अयाडग्निरिन्द्राग्नियोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि। अयाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि। अयाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि। यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि। यक्षत्स्वं महिमानम्। आयजतामेज्या इषः। कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः। जुषताꣳ हविः। होतर्यज" इति। दैव्यः 'होता', 'स्विष्टकृतमग्निं', यजतु। 'इन्द्राग्नियोः', सम्बन्धिनः 'छागरूपस्य', 'हविषः', यानि प्रियाणि धामानि तान्ययमग्निः, 'अयाट्' पूजितवान्। तथा 'वनस्पतेः', प्रियाणि 'पाथांसि' जलानि, हवींषि वा, 'अयाट्'

ध्येयं। हे स्विष्टकृत् 'अग्ने', 'विश्वः' प्रविष्टस्यानुष्ठितस्य, 'अध्व-रस्य', सम्बन्धि 'यत्' हविः, अस्ति तत् 'अद्य', 'वः' अस्मान् भक्ष-य। 'होतः' होमकर्त्तः, 'पावक' शोधक, 'शोचे' दीप्यमान, एतान्यग्निविषयाणि विशेषणानि। 'हि' यस्मात्, त्वं 'यज्वा' यागस्य कर्त्ता, तस्मात् 'ऋता' अस्मदीये यज्ञे, 'महिना' म-हिम्ना, 'यजासि' देवान् प्रीणयसि। 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'विभूः' विशिष्टो भवसि। तस्मात् कारणात् हे 'यविष्ठ' युवतम, 'अद्य' 'ते' तव, 'या हव्या' यानि हव्यान्यस्माभिर्दीयन्ते तानि सर्व्वाणि, 'वह' स्वीकुरु॥

इति द्वादशोऽनुवाकः।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः।

द्वादशे हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां याज्या अभिहिताः। त्रयो-दशेऽनूयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते। कल्पः। यदा जा-नाति देवेभ्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति। देवं बर्हिः सुदेवमित्यथ होता यजति। देवं बर्हिः। वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति। तमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रैषा-त्युत्तरेणोत्तरेण होता यजतीति तत्राऽस्मिन्ननुवाके प्रैषाः, उत्तराऽनुवाके याज्याः। प्रैषाणां मध्ये प्रथमं प्रैषमाह। "देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रिये-तात्याम् राया बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज"

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः।

चतुर्दशेऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः। पञ्चदशे सूक्तवाकविषयो मैत्रावरुणप्रैषोऽभिधीयते। कल्पः। यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यग्निमद्यतेति। पाठस्तु। "अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागꣳ सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्ष आर्षेयर्षीणां न पाद् वृणीतायं यजमानो बहुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्य्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि" इति। 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'अयं यजमानः' 'अग्निं', एव 'होतारं' होमनिष्पादकं, 'अवृणीत'। किं कुर्व्वन्, 'पक्तीः' पक्तव्यानि हवींषि, 'पचन्', तथा 'पुरोडाशं', विशेषेण 'पचन्', तथा 'इन्द्राग्निभ्यां', 'छागं', यूपे 'बध्नन्', 'अद्य' अस्मिन्नहनि, यूपरूपः 'वनस्पतिर्देवः', 'इन्द्राग्निभ्यां', 'छागेन', निमित्तेन तद्बधाय 'सूपस्था' सुस्थिरा हि स्थितिरभवत्, 'तं' पशुं, 'मेदस्तः' वपाया आरभ्य, ताविन्द्राग्नी 'अघस्तां' अभक्षयतां। 'पचता' पक्वानि सर्व्वाणि हवींषि, 'प्रत्यग्रभीष्टां' इन्द्राग्नी प्रतिगृहीतवन्तौ। किञ्च ताविन्द्राग्नी 'पुरोडाशेन' आत्मानं, 'अवीवृधेतां' अवर्धयतां। अथास्मिन् कर्म्मणि हे 'ऋषे' अतीन्द्रियदर्शिन् होतः, 'त्वां',

पयः। पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे। अथोत्तरस्मै हविषे वत्सान-पाकुर्य्यात्। सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। दधिपयसोरुभयो-रप्यार्त्तौ सायं प्रातश्चागतानुभयविधानपि 'देवान्', भागधी-नान् करोति। अतस्तत्परिहारायेन्द्रदेवताकं शरावपञ्च-कपरिमितव्रीहिं निष्पाद्य 'ओदनं निर्व्वपेत्'। तस्मादैन्द्रादो-दनात् पूर्व्वं 'देवतानां', मध्ये मुख्यम् 'अग्निं', अष्टाकपालेन पुरोडाशेन 'यजेत्'। तेनाग्निप्रमुखाः 'देवताः', सर्व्वा एव प्रीणयति। काश्चिद्देवता अग्निमेवानुवर्त्तन्ते 'अन्याः', तु इन्द्र-मेव, हविर्द्वयेन द्विविधा अपि 'ताः' तान् प्रीणयति। पयो वा इत्यादि पूर्व्ववत्॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात् तामपरुध्य यजेत। जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदङ्मुखं संनहनं स्तृणीयाद्यदा निराचीणा स्यादथैनामुपह्वयेतामूहमस्मीति। तदिदं विधत्ते। "अर्द्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते। यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका भवति। तामपरुध्य यजेत। सर्व्वेणैव यज्ञेन यजते। तामिष्ट्वोपह्वयेत। अमूहमस्मि। सा त्वम्। द्यौरहम्। पृथिवी त्वम्। सामाहम्। ऋक्त्वम्। तावेहि सम्भ-वाव। सह रेतो दधावहै। पुꣳसे पुत्राय वेत्तवै। राय-स्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्यायेति। अर्द्ध एवैनामुपह्वयते। सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। व्रत्येऽहन् यागानुष्ठानदिने यस्य यजमानस्य पत्नी अनालम्भुका स्प्रष्टुमयोग्या रज-स्वला भवति, एतदीयस्य 'यज्ञस्य', 'अर्द्धः' एको भागः,

"यद्विष्यण्णेन जुहुयात्। अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात्। यद-
नायतने निनयेत्। अनायतनः स्यात्। प्राजापत्यया वल्मी-
कवपायामवनयेत्। प्राजापत्यो वै वल्मीकः। यज्ञः प्रजापतिः।
प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। भूरित्याह। भूतो वै प्रजा-
पतिः। भूतिमेवोपैति। तत्कृत्वा। अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। 'विष्यण्णं' विष्यन्दितं अपचादि
काले पात्राद्बहिः पतितं, तेन अवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं
किम्वा तद्धविरन्यायतनादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीयं। अत्र
होमपक्षे 'यजमानः', प्रजापशुरहितः स्यात्। अन्यत्र निनयनपक्षे
गृहरहितः स्यात्। तदुभयदोषपरिहाराय 'वल्मीकवपायां',
प्रजापते नत्वदेतानीत्यृचा तत् 'अवनयेत्'।वल्मीकस्य प्रजापति-
वत्, बहुप्रायश्चित्तित्वात् प्राजापत्यत्वं। यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वा-
त्तद्रूपः। अतो वल्मीके तदवनयनेन वल्मीकरूपे प्रजापतावेव
प्रजा प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति। यतो 'भूरिति', मन्त्रे-
णोपतिष्ठेत सत्तावाचिनो भूधातोरुत्पन्नः शब्दोभूतं नित्यसिद्धं
प्रजापतिमाचष्टे। तदुपस्थानेनैश्वर्य्यमेव प्राप्नोति तदेतत्कृत्वा
पुनरग्निहोत्रार्थम् 'अन्यां' गां, 'दुग्ध्वा' 'होतव्यं', 'सैव' तथा-
विधाक्रिया, 'ततः' दोषात्, अपगमहेतुः॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यदि कीटोवपद्येत मध्यमेनाग्निमेन वा
पलाशपर्णेन मध्ये द्यौः पृथिवी च न इत्थावापृथिव्यर्चान्तः परि-
धिनिनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि सान्नाय्यमन्यदा नम-
येदिति। तदिदं विधत्ते। "यत्कीटावपन्नेन जुहुयात्। अप्र-

'अर्द्धमः', उभयोरन्यतरत् 'अपरूपं', शरीरे प्रादुर्भवेत्। दोष-द्वयनिवृत्त्यर्थं 'मित्रोजनानिति' मन्त्रेण जुहुयात्। मन्त्रस्याय-मर्थः, योयं 'मित्रा'ख्यो देवः सोऽयं 'प्रजानन्' तत्तज्जनसा-मर्थ्यं प्रकर्षेण विद्वान् सन्, 'जनान्', सर्व्वान् 'कल्पयति' स्वस्वसा-धनसमर्थान् करोति। स च 'मित्रः', 'पृथिवीं दाधार', 'उतद्याम्', अपि 'दाधार', द्यावापृथिव्योर्दार्ढ्यं कृतवानि-त्यर्थः। किञ्च स 'मित्रः', 'कृष्टीः' मनुष्यान्, 'अनिमिषाः' निमेषरहिताः, आलस्यरहिता यथा भवन्ति, तथा 'अभि-चष्टे' अभितः ख्यापयति, बोधयतीत्यर्थः। बोधप्रकार एव स्पष्टीक्रियते। हे मनुष्याः 'सत्याय' अवितथाय, कर्म्मफलाय, 'घृतवत्' घृतपूर्णं, 'हव्यं', 'जुहोत' जुहुतेति, एवं सति मन्त्रे, देवतामुखेनैव 'एनत्' हविः, 'कल्पयति' अनवर्षेण दोषरहितं करोति। तत्कृत्वेत्यादि पूर्व्ववत्॥

यदुक्तं सूत्रकारेण। यदि पूर्वस्यामाहुत्याᳪं हुतायामुत्त-राहुति स्कन्देद्यदिवोत्तरया पूर्व्वामभिजुहुयाद्यच वेत्थवनस्पत इत्यादि। तदिदं विधत्ते। "यत् पूर्व्वस्यामाहुत्याᳪं हुता-यामुत्तराहुतिः स्कन्देत्। द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत। यदुत्तरयाभिजुहुयात्। चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत। यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि। तत्र हव्यानि गामयेति वनस्पत्यर्चा समिधमाधाय। तूष्णीमेव पुनर्जु-हुयात्। वनस्पतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्तां चाहुती विदा-धार। तत्कृत्वा। अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्। सैव ततः प्राय-

स्रुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात्। मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमत्। नमस्ते अस्त्वायते। नमो रुद्र परायते। नमो यत्र निषीदसि। अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्कन्देत्। तं प्रहरेत्। सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः। सोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः। मा नो हासीन्मेत्थितो नेत्वा जहाम। गोपोषन्नो वीरपोषञ्च यच्छेति। अध्वर्युमेवैनं प्रहरति। नैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। अङ्गारस्कन्दनकालभेदेन द्विविधं 'प्रयाजेभ्यः', पूर्व्वमुत्तरं चेति तयोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य पूर्व्वानुवाकोक्तप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्। तत्र हि यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि सर्व्वकालसाधारणं तथाप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतद्व्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। अङ्गारादिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाच्चतुर्व्विधं। तत्र प्राच्यां। स्कन्दने सति 'अध्वर्य्युयजमानयोः', 'अकं स्यात्' कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं, एवं दक्षिणादि दिक्ष्वपि योज्यं। तस्यास्कन्दनाङ्गारस्योपरि होमाहोमपक्षयोरुभयोरपि दोषोऽस्ति। होमपक्षे पशुहानिः, अहोमपक्षे रुद्रस्याग्निः 'अशान्तः' उग्रः सन्, प्रभुतः स्यात्। अतस्तद्दोषपरिहाराय स्रुवस्य मूलेन तमङ्गारं मातमोमेत्यादि मन्त्रेणाभिनिदध्यात्। मन्त्रस्य चायमर्थः, हे अग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं 'मा तमः' ग्लानिं मा, प्राप्नुहि। यज्ञोऽपि 'मा तमत्' ग्लानिं मा प्राप्नोतु, 'यजमानः', अपि 'मा तमत्' 'आयते' न पुनः स्वस्थानं प्रत्यागच्छते, 'ते' तुभ्यं, 'नमः', 'अस्तु', हे 'रुद्र' 'परायते' परस्तान्गच्छते

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

मुख्याग्निप्रतिनिधयः।

(१) द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तान्युक्तानि। तृतीये मुख्याग्न्यसम्भवे सत्यनुकल्पा होमाधारा उच्यन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण, यदि कालसन्निकर्षेऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्येत् तत आहृत्य जुहुयादथान्तरमाणः पुनर्मन्थेद्यद्यन्यं विन्देदजायाः दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो नाश्नीयादित्यादि। तत्र प्रथममनुकल्पं विधत्ते। "यस्य वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते। यस्याहिताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते। यत्रान्यं पश्येत्। तत आहृत्य होतव्यम्। अग्नावेवास्याग्निहोत्रꣳ हुतं भवति" इति। 'यस्य' यजमानस्य, अरणिसमारूढो विनष्टो वाग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले 'निर्मथ्यमानः', अपि सहसा 'न जायते', 'एषः', यजमानः, इन्द्रियपाटवेन शरीरसामर्थ्येन च वियुक्तो भवति। तस्य होमकालातिपातो माभूदिति लौकिकं कञ्चिदग्निमानीयाग्निहोत्रे हुते सति अस्याग्नावेव', 'हुतं भवति',। ततः पुनरग्निसिद्ध्यर्थं मन्थनं कुर्य्यात्॥

(२) अथाहवनीयस्थानीयस्याग्नेरसम्भवे पक्षान्तरं विधत्ते। "यदन्यन्न विन्देत्। अजायाꣳ होतव्यम्। आग्नेयी वा एषा। यदजा। अग्नावेवास्याग्निहोत्रꣳ हुतं भवति" इति। यदा लौकिकोऽग्निरपि न लभ्येत तदानीमजामानीयाहवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात्। अग्नेरजायाश्च सृष्टिकाले प्रजापतिमुखे समुद्भूतत्वात् परस्परसम्बन्धः। अग्नावित्यादि पूर्व्ववत्॥

(३) अजाकर्ये कृतवतः कश्चिन्नियमं विधत्ते। "अजस्य तु नाश्नीयात्। यदजस्याश्नीयात्। यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात्। तामद्यात्। तस्मादजस्य नाश्यम्" इति। अजासम्बन्धि 'यत्' क्षीरादिकं, तदीयं 'नाश्नीयात्'। तद्भक्षणे तु 'आहुतिः', एव भक्षिता स्यात्। तस्मान्न भक्षयेत्॥

(४) अजाया अप्यलाभे पक्षान्तरमत्र विधत्ते। "यद्यजान्न विन्देत्। ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्। एष वा अग्निर्वैश्वानरः। यद्ब्राह्मणः। अग्नावेवास्याग्निहोत्रꣳ हुतं भवति। ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्ध्यात्। यद्ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात्। यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात्। तं भागधेयेन व्यर्द्धयेत्। तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुध्यः" इति। 'वैश्वानर'नामकस्याग्नेः 'ब्राह्मण'जात्यभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वं। 'तद्धस्ते', हुतवान् पुरुषः स्वगृहे निवासार्थमागतं 'ब्राह्मणं', न परिहरेत्। तत्परिहारे स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्य्यात्॥

(५) अथ ब्राह्मणस्याप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते। "यदि ब्राह्मणं न विन्देत्। दर्भस्तम्बे होतव्यम्। अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः। अग्नावेवास्याग्निहोत्रꣳ हुतं भवति। दर्भाꣳस्तु नाध्यासीत। यद्दर्भानध्यासीत। यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात्। तामध्यासीत। तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः" इति। पुनराधानब्राह्मणे दर्भैरादधातीत्येवमन्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुतत्वाद्दर्भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वं, तत्र होता दर्भाणामुपरि न वसेत्॥

(६) अथ दर्भाणामप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते। "यदि दर्भांश्च

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

ऐष्टिकयागयजमानमन्त्राः।

(१) तृतीये श्रौताग्निप्रतिनिधौ लौकिकाग्न्यादयः केचित् प्रायश्चित्तविशेषास्तोक्ताः। चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरैष्टिकयजमानमन्त्रा उच्यन्ते। अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः। तत्र चतुर्थानुवाके, याः पुरस्तादिति यो मन्त्रस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह, प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयत इति। पाठस्तु। "याः पुरस्तात् प्रस्रवन्ति। उपरिष्टत् सर्व्वतश्च याः। ताभीरश्मिपवित्राभिः। श्रद्धां यज्ञमारभे" इति। 'याः' आपः, पूर्व्वस्यां दिशि प्रवहन्ति याश्च 'उपरिष्टात्' सर्व्वास्वपिदिक्षु प्रवहन्ति, 'ताभिः' 'अद्भिः', 'अहं', श्रद्धां प्राप्य 'यज्ञं', प्रारब्धं करोति। कीदृशीभिः, 'रश्मिपवित्राभिः' सूर्य्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासान्तास्तादृशीभिः। अतएवोत्पवनमन्त्रे समाम्नायते, देवोवः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति॥

(२) देवा गातुविद इत्यन्वाधानोपक्रमे जपेत्। पाठस्तु। "देवा गातुविदः। गातुं यज्ञाय विन्दत। मनसस्पतिना देवेन। वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम्" इति। गातुर्मार्गः तं विदन्तीति 'गातुविदः', तादृशा हे 'देवाः', यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं 'गातुं विन्दत' मार्गं लभध्वं। सोऽयं 'यज्ञः', 'मनसस्पतिना' अस्मदीयमनःपालकेन, 'देवेन' परमेश्वरेण, 'वातात्' वायोः सकाशात्, 'प्रयुज्यतां' प्रेर्य्यतां, अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः कारणं॥

पयः सोमं करोत्विमम्" इति। अस्मदीयेषु 'गृहेषु', 'यत्', 'पयः', विद्यते। यच्च 'पयः', गोषु स्थितं, यदपि 'पयः', 'वत्सेषु', पीतं सदवतिष्ठत्, तथाविधं हे 'पयः', 'इन्द्राय हविषे' इन्द्रसम्बन्धिहविरर्थं, 'श्रियस्व' धृतं भव। 'गायत्री', देवी 'पर्णवल्केन' आतञ्चनार्थं निक्षिप्यमाणेन, पात्रस्थं 'पयः', 'इमं' सोमं, 'करोतु' ॥

(६) अथाहवनीये चाधीयमाने जप्यं मन्त्रत्रयम्। प्रथममाह। "अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः। य उद्यन्तमारोहति सूर्यमह्ने। आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्। श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः" इति। 'यः' अग्निः, 'मयोभूः' सुखस्य भावयिता, 'यः' अग्निः, 'अह्ने' अहःसिद्ध्यर्थम्, 'उद्यन्तं सूर्यमारोहति'। तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पठ्यते, उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति। कीदृशं सूर्यं, 'आदित्यं' अदितेः पुत्रं, 'ज्योतिषां' चन्द्रादीनां मध्ये, 'उत्तमं ज्योतिः' अधिकज्योतिस्स्वरूपं, ईदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति, तादृशम् 'अग्निं', 'सुरथं' शोभनरथयुक्तं, 'गृह्णामि' स्वीकरोमि। ततो गृहीतोऽयमग्निः 'श्वः' परेद्युः, 'देवताभ्यः' देवता आराधयितुं, 'यज्ञाय' यज्ञनिष्पत्तये, 'रमताम्' अस्मद्गृहे क्रीडतु ॥

(७) अथ द्वितीयमाह। "वसून् रुद्रानादित्यान्। इन्द्रेण सह देवताः। ताः पूर्व्वः परिगृह्णामि। स्व आयतने मनीषया" इति। वस्वादीनन्यांश्च 'देवताः', 'इन्द्रेण', सहिताः 'ताः'

इति। सारवाची 'पयः'शब्दः 'ओषधयः', पयःस्वत्य सारस्वत्यः, 'वीरुधां' लतानां सम्बन्धि, यत् 'पयः' निर्गतं क्षीरं, तदपि 'पयस्वत्' सारस्वत्, 'अपां', मध्ये 'यत्पयः' सारं, यच्च 'पयसः' गवादिक्षीरस्य, 'पयः' सारं, 'तेन' सारेण सर्व्वेण, हे 'इन्द्र', 'मां', 'संसृज' योजय॥

(१७-२०) अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि। तच्छकेयं तन्मे राध्यतां। वायो व्रतपत आदित्य-व्रतपते॥७॥ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि। तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्" इति। व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्म्मणः फलको 'व्रतपतिः', तादृश हे 'अग्ने', 'व्रतम्', इदमहं 'चरिष्यामि'। त्वदनुग्रहेण 'तत्' व्रतं, कर्त्तुम्, अहं 'शकेयं' शक्तो भूयासम्। 'तत्' व्रतं, 'मे' मदर्थं, 'राध्यतां' समृद्धं भवतु। वाय्वादित्यमन्त्रयो-रपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषञ्जनीयम्। अग्निवाय्वादि-त्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि यः कश्चिद्देवो व्रतानां सर्व्वेषां मध्ये विशेषेण अस्मदीयस्य व्रतस्य पालकः तद्विषयस्तुर्थो मन्त्रः अग्ने व्रतपत इति एक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः। तदनुसारेण सम नाम प्रथममित्यनुवाके स मन्त्र आम्नातः, चत्वारोप्येते मन्त्रब्राह्मणस्येत् परः पक्षः। तथा च सूत्रकार आह। सर्वान् ब्राह्मण इति। एतदनुसारेणाद्यमन्त्रस्य पुनः पाठः॥

(२१) अथ वत्सापाकरणहेतोः पालाशशाखाया आहरण-मन्त्रमाह। "इमां प्राचीमुदीचीं। इषमूर्जमभिसंस्कृतां। बहु-

पलाशशाखाविशेषे, 'दर्भः' पवित्ररूपः, आश्रित इति शेषः। कीदृशो दर्भः, 'त्रिवृत्' त्रिगुणः। तद्दर्भस्य परिमाणमियानित्यभिनीय प्रदर्श्यते, 'प्रादेशमात्रः', इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते। सोयं दर्भः 'मे' मम, अस्मिन् 'यज्ञे', 'पयः' अस्माभिः सम्पाद्यमानं क्षीरं, 'हव्यं' होमयोग्यं, 'करोतु'। कीदृशं पयः, 'पवित्रं' स्वयं शुद्धं, 'पोष्टतमं' अस्माकमतिशयेन शोधकम्॥

(१८) अथ द्वितीयामाह। "इमौ* प्राणापानौ। यज्ञस्याङ्गानि सर्व्वशः। आप्याययन्तौ सञ्चरतां। पवित्रे हव्यशोधने" इति। 'हव्यशोधने' हविषां शोधके, द्वे 'पवित्रे' दर्भरूपे, तद्रूपौ 'इमौ' अस्मदीयौ, 'प्राणापानौ', 'यज्ञस्य', 'सर्व्वशोऽङ्गानि' सर्व्वानप्यवयवान्, 'आप्याययन्तौ' वर्धयन्तौ, 'सञ्चरतां'॥

(२०) अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह। "पवित्रे स्थो वैष्णवी। वायुर्वो मनसा पुनातु"॥ ११॥ इति। हे 'पवित्रे' शुद्धिहेतू 'युवां', 'वैष्णवी स्थः' यज्ञात्मकस्य विष्णोः सम्बन्धिनौ स्थः, 'वायुः', देवो 'युवां', 'मनसा' स्मरणमात्रेण, 'पुनातु' शोधयतु॥

(२१) अथ प्रस्तरे पवित्रसंसर्जनमन्त्रमाह। "अयं प्राणस्यापानस्य। यजमानमपि गच्छतां। यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ। पवित्रे हव्यशोधने" इति। 'अयं' दर्भरूपः, 'प्राणस्यापानस्य' इत्युभौ 'यजमानं' प्रस्तररूपमपि, 'गच्छतां' अनुप्रविश्य वर्त्ततां। 'हि' यस्मात्, एतौ 'यज्ञे', 'पोतारौ' शोधकौ, 'अप्यभूताम्', तस्मादिमे 'पवित्रे'। 'हव्यशोधने' सर्व्वस्यापि हविषः शोधके॥

---

* "इमा" इति मूलपाठः।

ङ्गारनिरूहणादिव्यापकोसि, तस्मादिन्द्रार्थं 'हविः', कुर्व्वन्तः ॥

(२६) ऋत्विग्यजमानेन जप्यमन्त्रमाह। "अमृण्मयं देवपात्रं। यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यतां। तिरःपवित्रमतिनीताः। आपो धारय मातिगुः" इति। यदेतत् 'देवपात्रं' देवानां योग्यं पिधानपात्रं, तदेतत् 'मृण्मयं', न भवति। 'न मृण्मयेनापिदध्यादिति' निषेधात्। किन्त्वयोमयं दारुमयं वा। 'अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वा पिदधातीति' विधानात्। तच्च पात्रं 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य सान्नाय्यस्य, 'आयुषि' आयुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं, 'प्रयुज्यतां' पिधाने साधनीक्रियतां। पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते, 'तिरःपवित्रं' कुम्भ्यां तिर्य्यक्त्वेन स्थापितं, यत्पवित्रं तदतिक्रम्य 'आपो नीताः' दोहनपात्रप्रक्षालनीया आपस्तिरःपवित्रव्यवधानेन कुम्भ्यामासिक्ताः, हे अध्वर्य्यो ताः पवित्रगता आपः 'मातिगुः' यथा कुम्भीमतिक्रम्य बहिर्न गच्छन्ति तथा कर्त्तुं, पिधानपात्रेण धारय॥

(२७) अथ प्रोक्ष्यमाणानां सान्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह। "देवेन सवित्रोत्पूताः। वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः। गां दोहपवित्रे रज्जुं। सर्व्वा पात्राणि शुन्धत" इति। एताः प्रोक्षणसाधनभूता आपः 'सवित्रा' सूर्य्येण देवेन, 'वसोः' जननिवासहेतोः, तस्य 'सूर्य्यस्य', 'रश्मिभिः', च 'उत्पूताः' उत्कर्षेण शुद्धाः सम्पन्नाः, तादृश्यो हे आपः, इमां 'गां', 'दोहपवित्रे' यद्दोहनपात्रं यच्च कुम्भ्यां स्थापितं तदुभयं, 'रज्जुं' बन्धनहेतुं, अन्यान्यपि सर्व्वाणि सान्नाय्यपात्राणि 'शुन्धत' शोधयत॥

होतां', तथा 'सोमेन' ओषधीरूपेण सहावस्थितः, 'धाता', 'वातेन' प्राणात्मना, अवस्थितो यस्य 'वायुः', तावुभावपि 'सन्तु होतां',। अथ सर्व्वोऽयं देवतागणो 'यजमानाय', 'द्रविणं दधातु' धनं सम्पादयतु ॥

(४२) अथ धारघोषस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह। "उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्व्विलं। इडां देवीं मधुमतीꣳ सुवर्विदं। तदिन्द्राग्नी जिन्वतꣳ सूनृतावत्। तद्यजमानममृतत्वे दधातु" इति। दोग्धारः पुरुषाः 'इडां' गां, 'कलशं' कलशसमानमूधः, 'दुहन्ति', कीदृशं कलशं, 'उत्सं' चीरप्रस्रवणोपेतं, 'चतुर्व्विलं' स्तनचतुष्टयगतैश्चतुर्भिर्विलैर्युक्तं। कीदृशीमिडां 'देवीं' द्योतमानां, 'मधुमतीं' मधुररसोपेतां, 'सुवर्विदं' स्वर्गस्य लम्भयित्रीं, 'तत्' दुग्धम्, 'इन्द्राग्नी', 'जिन्वतं' प्रीणयतं, प्रीतिहेतुं कुरुतां। कीदृशं तद्दुग्धं, 'सूनृतावत्' प्रियसत्यात्मकवचनयुक्तं, 'इदं' चीरं, स्वादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः। 'तत्' च इन्द्राग्न्यनुगृहीतं चीरं, 'यजमानम्', 'अमृतत्वे' कर्म्मफले, 'दधातु' स्थापयतु ॥

(४३) अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्य्योः प्रश्नमन्त्रमाह। "कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि। इन्द्राय हविरिन्द्रियम्" इति। हे दोग्धः विद्यमानासु गोषु मध्ये गां 'काम्', 'अधुक्षः' दुग्धवानसि, 'नः' अस्मभ्यं, 'ब्रूहि', 'इन्द्रियं' इन्द्रियावृद्धिकारणम्, इदं 'हविः', 'इन्द्राय', सम्पाद्यते तस्माद्ब्रूहि कथ्यमाचक्ष्व ॥

(४४) अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह। "अमूं यस्यां देवा-

नां। मनुष्याणां पयो हि तम्" इति। गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रीयन्ते। स च नामविशेषः। अमूमितिसर्व्व-नाम्ना निर्द्दिश्यते। गङ्गां दुग्धवामसीत्यर्थः। 'यस्यां' गङ्गायां, 'देवानां मनुष्याणां', च 'हितं पयः', वर्त्ततेताममूमिति पूर्व्वत्रान्वयः ॥

(४५) अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्य्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रमाह। "बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः। हव्यमाप्यायतां पुनः ॥१६॥ वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः। पुनर्दोहाय कल्पताम्" इति। हे गौः 'बहु', क्षीरं 'दुग्धि', तत्र क्षीररूपं 'हव्यं', इन्द्रार्थं च 'पुनराप्यायतां' भूयो वर्द्धतां, ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च 'पुनर्दोहाय', गौरियं 'कल्पतां' शक्ता भवतु ॥

(४६) अथ दध्याद्यातञ्चनस्योपर्य्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यातञ्चने मन्त्रमाह। "यज्ञस्य सन्ततिरसि। यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनु सन्तनोमि" इति। हे अग्निहोत्र, उच्छेषण 'यज्ञस्य', 'सन्ततिः' अविच्छेदकारणं, त्वम् 'असि'। तादृशं 'त्वां', 'यज्ञस्य', 'सन्ततिमनु' यज्ञसम्बन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य 'सन्तनोमि' दुग्धेन सन्ततं करोमि ॥

(४७) अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह। "अदस्तमसि विष्णवे त्वा। यज्ञायापि दधाम्यहं। अद्भिररिक्तेन पात्रेण। याः पूताः परिशेरते" इति। हे क्षीर 'अदस्तं' अनुपक्षीणं, त्वं 'असि', 'याः' आपः, 'पूताः' शुद्धाः सत्यः, 'परिशेरते' अपिधानपात्रस्योपरि वर्त्तन्ते, ताभिः 'अद्भिः',

'अग्न'कुम्भीं क्षिपेदङ्गावुपवेषं करोत्युप'* ।
'अमृत्' जप्यं पिधानस्याद् 'देवे' पात्रेच्चणेजपः ॥
'एताः' प्रतीक्षते धेनुं 'पूषा' वत्साभिबन्धनं ।
†'अयेति दोग्धोपसीदे 'द्यौश्चे' दोहेतिगां जपेत् ॥
'उत्सं' धाराघोषमन्त्रः 'काम'धुक्षेति पृच्छति ।
'अमूं' दोग्धापतिं ब्रूयात् 'बहु' ब्रूयात्त्रिदोहने ॥
यवाग्वग्निहोत्रशेषन्तु क्षिपेदातञ्चनोपरि ।
'अदस्तं' दारुपात्रेण पिधत्ते'ऽयं' पयस्त्विति ॥
अकलं निदधातीमौ'‡ गृहेष्वाखापविचकं ।
'उभौ' सायं परिस्तीर्यमाणेष्वग्निषु सञ्जपेत् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । पञ्चमे त्वपरे मन्त्राः कियन्तोऽप्यभिधीयन्ते । तत्राहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा प्रयानेन जप्यं मन्त्रमाह । "देवा देवेषु पराक्रमध्वं । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादश इह मावत । इदं शकेयं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना प्रावतं युवम्" इति । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेका-

---

* 'उप' इति प्रतीकं ।   † 'अय' इति प्रतीकं ।
‡ 'इमौ' इति प्रतीकं ।

पतिः', च 'बन्धुः', स्वामीयः। यस्मादेवं तस्मादहं 'य एवास्मि' यादृशाचारो देवतासाचिकस्यास्मि, 'स' तादृश एव, 'सन्', 'यजे' यष्टुं योग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः॥

(११) अथ हविरवदाने मन्त्रमाह। "माभेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं। मा ते तेजोपक्रमीत्। भरतमुद्धरेमनुषिञ्च। अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि। नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः" इति। हे पुरोडाश 'माभेः' भयं माकार्षीः। 'मा', च 'संविक्था' कम्पिष्ठाः, 'त्वाम्', अहं 'माहिंसिषं' हिंसां न करोमि, अतो भीतस्य 'ते' तव, 'तेजः', 'मापक्रमीत्', भयस्यास्माभिर्निराकृतत्वात्। अतस्त्वं 'भरतं', 'इमम्' यजमानम्, 'उद्धरे'। देवेभ्यो हविर्भरणाद्यजमानो भरतः। ततः 'अनुषिञ्च' वृष्टिद्वारेण 'ईं' इमाम्, छान्दसोऽयं मवर्णलोपः। पृथिवीमनुक्रमेण सिक्तां कुरुत, त्वदीयानि 'अवदानानि प्रत्यवदास्यामि' प्रत्येकमवदानं करिष्यामि। 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु', 'मा माहिꣳसीः', प्रतिकूलस्यानाचरणात्॥

(१२) अथ हविषः प्रत्यभिघारणे मन्त्रमाह। "यदवदानानि तेऽवन्। विलोमाकार्षमात्मनः॥ ५॥ आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्। तत्त आप्यायतां पुनः" इति। 'अवदानानि' 'अवद्यं', न छन्ते तव 'यत् विलोम' प्रतिकूलम्, 'आकार्षं' तद्वारेण 'आत्मनः' ममापि, प्रतिकूलम् 'अकार्षं', एतदुभयमपि 'आज्येन', 'प्रत्यनज्मि' प्रतिसमाहितं यथा भवति तथाञ्जनं करोमि। किञ्च 'ते' तव, विक्षतमङ्गं 'पुनराप्यायतां' भूयो वर्द्धतां॥

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Paṇḍita Jaya Náráyaṇa Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.

The Sáṇḍilya Sútras with S'wapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.

The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.

A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'iromaṇi, by Pandita Bápú Deva S'ástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

The Kávyádars'a of S'rí Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabágís'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.

The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.

The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.

A translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

The Mímánsá Dars'ana, with the commentary of Sabara Swámin, edited by Paṇḍita Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Fasciculus I. No. 44.

त्रावरुणीति पदानां ब्राह्मणमेवमाम्नायते, मानवीत्याह। "मनु-र्ह्येतामग्रेऽपश्यद्धृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीड्यत तस्मा-देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाᳪ᳭समैरयतां" इति। तथा 'एकतोमुखीं' एकदिङ्मुखप्रभवां, दक्षिणदिश्ये-वावस्थितां न तु दिगन्तर इत्यर्थः॥

(१५) अथ यजमानपश्चमानामृत्विजामिडाभक्षणे मन्त्रमाह। "इडे भागं जुषस्व नः। जिन्व गा जिन्वार्वतः। तस्यास्ते भक्षि-वाण स्याम सर्व्वात्मानः सर्व्वगणाः" इति। हे 'इडे' इडाख्ये देवि, 'नः' अस्माकं, 'भागं,' 'जुषस्व' प्रीतिपूर्व्वकमनुमन्यस्व, ततो 'गा जिन्व' गोमहिष्यादीन् प्रीणय, समर्द्धयेत्यर्थः। 'अर्व्वतः' अश्वांश्च 'जिन्व,' 'तस्याः' तादृश्याः, 'ते' तव, 'भक्षिवाणः' भक्ष-यितारः, 'सर्व्वात्मानः' अविकलस्वरूपाः, 'सर्व्वगणाः' सर्व्वैः पुत्रपौत्रादिगणैश्च सहिताः॥

(१६) अथ बर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह। "अग्न पिन्वस्व। ददतो मे माक्षायि। कुर्व्वतो मे मोपदसत्। दिशां क्लृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां। कल्पन्तां मे दिशः॥ ७॥ दैवीश्च मानुषीश्च। अहोरात्रे मे कल्पेतां। अर्द्धमासा मे कल्प-न्तां। मासा मे कल्पन्तां। ऋतवो मे कल्पन्तां। संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिरसि कल्पतां मे" इति। यज्ञो वै अग्न इति श्रुतेः, हे 'अग्न' यज्ञसाधकपुरोडाश, 'पिन्वस्व' त्वं प्रीतो भव, देवेभ्यस्त्वां 'ददतः', 'मे' मम, 'माक्षायि' विद्यमानस्वरूपा-दुपक्षयो माभूः, यागं 'कुर्व्वतः', मम फलं 'मोपदसत्' क्षीणं

माभूत्। पूर्व्ववाक्येन साधनस्य यज्ञस्योपक्षयाभावः, उत्तर-वाक्येन साध्यस्य फलस्याप्युपक्षयाभावः। हे पुरोडाश त्वं 'दिशां' दिग्वासिजनानां, 'क्लृप्तिः' सामर्थ्यं, स्वस्वव्यापारक्षमता, सैव त्वम् 'असि'। अतस्त्वत्प्रसादात् 'मे' मदर्थं, 'दिशः' दिग्वासिजनाः। आदरार्थं पुनर्व्वचनम्। ताश्च दिशो द्विविधाः, दैव्यो मानुष्यश्च। आदित्यगत्या सम्पादिताः प्राच्यादयो दैव्यः, मनुष्याणां परस्परावस्थानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो मानुष्याः। यद्वा 'दिशः' देशकालव्यवस्थाः, ताश्च प्रजापत्यादिकृता दैव्यः; मन्वादिकृता मानुष्यः। अहोरात्रादयः स्पष्टाः। किं बहुना सर्व्वत्र त्वमेव 'क्लृप्तिः' सामर्थ्यम्, 'असि'। त्वज्जनितयज्ञाधीनत्वात् सर्व्वव्यवहारसामर्थ्यस्य। अतो 'मे' मदर्थं, सर्वं दिगादिकं कल्पतां॥

(१०) अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु यूहने मन्त्र-माह। "आशानां त्वाशापालेभ्यः। चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः। इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः॥ ८॥ विधेम हविषा वयम्। भजतां भागी भागम्। मा भागो भक्तम्। निरभागं भजामः। अपस्पिन्व। ओषधीर्जिन्व। द्विपात् पाहि। चतुष्पादव। दिवो वृष्टिमेरय। ब्राह्मणानामिदꣳ हविः॥ ९॥ सोम्यानागꣳ सोमपीथिनाम्। निर्भक्तो ब्राह्मणः। नेहा ब्राह्मणस्यास्ति" इति। हे पुरोडाश 'त्वां', 'आशानां' सर्व्वासां दिशां सम्बन्धिभ्यः, 'आशापालेभ्यः' दिक्पालकेभ्यः, 'चतुर्भ्यः' इन्द्रयमवरुणकुबेरेभ्यः, 'अमृतेभ्यः' देवेभ्यः, समर्पयामीति शेषः। 'भूतस्य' विद्युत्स्य

यन्ति। 'ताः' सर्व्वास्तनूः, 'यजमानः', 'घृतेन', 'प्रीणातु' वर्षयतु। 'नारिष्ठयोः' यज्ञस्य नेतारः, यजमाना नरा-स्तेषां सम्बन्धिनो नाराः तेष्वतिशययुक्तौ नारिष्ठावाग्निवायू, जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेण सम्बन्धो तयोर्ना-रिष्ठयोर्देवयोः 'प्रशिषं' प्रकृष्टं शासनं, 'ईडमानः' स्तुवन्, 'यज-मानः' इह 'देवानां', सम्बन्धी सन् 'दैव्ये' देवयोग्ये स्वर्गेऽपि, 'अमृतः' देवः, 'अभूत्' ॥

(२१) अथ द्वितीयमाह। "यं वां देवा अकल्पयन्॥ ११॥ ऊर्ज्जो भागꣳ शतक्रतू। एतद्वान्तेन प्रीणानि। तेन तृप्यत-मꣳहहौ" इति। हे 'शतक्रतू' शतसङ्ख्याककर्म्मनिष्पादकौ नारिष्ठौ, 'वां' युवयोः, 'ऊर्ज्जः' रसस्य 'यं भागं', 'देवा अकल्पयन्', तत् 'एतत्', इदानीं मया दीयत इति शेषः। 'तेन' इत्तेन, 'वां' युवां उभौ, 'प्रीणानि' प्रीतौ करोमि, 'तेन' भागेन, हे 'अꣳहहौ' अꣳहसः, पापस्य हन्तारौ, युवां तृप्यतम्॥

(२२) अथ तृतीयमाह। "अहं देवानाꣳ सुकृतामस्मि लोके। ममेदमिष्टं न मिथुर्न्न भवाति। अहन्नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्। यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम्" इति। 'सुकृतां' शोभनकर्म्मणां, 'देवानां', सम्बन्धिनि 'लोके', 'अहम्', 'अस्मि' भूयासं, 'मम', सम्बन्धि यत् 'इष्टं' कर्म्म, तत् 'इदं' 'मिथुर्न्न भवाति' मिथ्या न भवति, अवश्यं फलप्रदमित्यर्थः। 'अहं', 'नारिष्ठौ', देवौ 'विद्वान्' तदीयमहिमानं जानन्, 'अनु-

यजामि' अनुकूलां पूजां करोमि। 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'आभ्यां' नारिष्ठाभ्यां, 'इन्द्रः', 'भागधेयं' हविर्भागम्, 'अदधात्' सम्पादितवान्। तस्माद्यजामीति पूर्व्वेणान्वयः॥

(२४) अथ चतुर्थमाह। "अदारसृद्भवत देव सोम। अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः। मा नो विददभि भामो अशस्तिः॥१२॥ मा नो विदद्वृजनात् द्वेष्याया" इति। हे 'सोम-देव', त्वम् 'अदारसृद्भवत' दाराणामस्मदीयानां पत्नीनामसं-सर्पयिता भव, पालको भवेत्यर्थः। हे 'मरुतः', देवाः, यूयम् 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'नः' अस्मान्, 'मृडत' सुखयत, 'भामः' भवदीयः क्रोधः, 'नोभि' अस्मदाभिमुख्येन, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु। तथा 'अशस्तिः' अपकीर्त्तिः, प्रचुरता 'नः' अस्मान्, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु। द्वेष्यात् 'वृजनात्', द्वेष्यं यस्मा-दपि पापं यदस्ति तन्मा प्राप्नोतु॥

(२५) अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह। "ऋषभं वाजिनं वयम्। पूर्णमासं यजामहे। स नो दोहताᳬ सुवी-र्य्यम्। रायस्पोषᳬ सहस्रिणम्। प्राणाय सुराधसे। पूर्णमा-साय स्वाहा" इति। 'ऋषभं' श्रेष्ठं, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, 'पूर्णमासं' एतन्नामकं देवं, 'वयं', 'यजामहे',। स च देवः, 'सुराधसे' शोभनधनहेतवे, 'प्राणाय' प्राणवृत्तिसिद्ध्यर्थं, 'नः' अस्माकं, 'सुवीर्य्यं' शोभनापत्ययुक्तं, 'सहस्रिणं' सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, 'राय-स्पोषं' धनपुष्टिं, 'दोहतां' दोग्धां, सम्पादयत्वित्यर्थः। 'पूर्ण-मासाय', देवाय 'स्वाहा' इदं हविः स्वाहुतमस्तु॥

(८) अथ बर्हिषास्तीर्य्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह। "चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः। घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते। सा स्तीर्य्यमाणा महते सौभगाय॥ ५॥ सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान्। शिवा च मे शग्मा चैधि। स्योना च मे सुषदा चैधि। ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि। इषमूर्ज्जं मे पिन्वस्व। ब्रह्म-तेजो मे पिन्वस्व। क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व। विशं पुष्टिं मे पि-न्वस्व। आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व। प्रजां पशून् मे पिन्वस्व" इति॥ ६॥ घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्व्ववत् व्याख्येयं तादृशी वेदिः 'वयुनानि' कमनीयानि वर्हींषि 'वस्ते' वस्त्रवदाच्छादयति; 'सा' तादृशी वेदिः, यजमानस्य 'महते सौभगाय', वर्हिषा 'स्तीर्य्यमाणा', वर्त्तते। हे वेदे सा त्वं 'यजमानाय मे', 'का-मान्', 'धुक्ष्व' सम्पादय। किञ्च 'मे' मदर्थं, 'शिवा च' शान्तो-पद्रवा च, 'शग्मा' सर्व्वकार्य्यशक्ता च, 'एधि' भव। तथा 'स्योना च' सुखहेतुश्च, 'सुषदा च' सुष्ठु प्रवेशनयोग्या च, 'एधि'। तथा 'ऊर्ज्जस्वती' बलवती, 'पयस्वती' क्षीरादिमती, 'चैधि'। तथा 'इषम्' अन्नम्, 'ऊर्जं' दुग्धादिरसञ्च, 'मे' मदर्थं, 'पिन्वस्व' वर्द्धय। 'ब्रह्म' अध्ययनादिसम्पत्तिं, 'तेजः' तन्नि-मित्तं कीर्त्तिञ्च, 'मे पिन्वस्व'। तथा 'क्षत्रं' बलं, 'ओजः' कान्तिं, 'मे' मदर्थं, 'पिन्वस्व'। 'विशं' प्रजां, 'शरीरपुष्टिं', च 'मे पिन्वस्व'। अथवा ब्रह्मक्षत्रविशो वर्णत्रययुक्ताः प्रजाः। 'आयुः' शतसंवत्सरोपेतं अन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं, 'प्रजां' पुत्रा-दीन्, 'पशून्' गवादीन्॥

'घृतस्य पूर्णा' घृतेन पूरिता, वर्त्तते। तत्र दृष्टान्तः, यथा 'उत्सः' प्रवाहः, तद्वत्। कीदृश उत्सः, 'दैव्येन शर्म्मणा' देवसम्बन्धिना सुखहेतुना, 'मारुतेन' वायुना, 'अच्छिन्नपत्राः' अक्षीणोदकः, वर्षतौ वायौ वाति सति प्रवाहजलमविच्छिन्नमुत्पन्दन्ते, अत एव 'शतधारः' अनेकधारायुक्तः॥

(१९) अथासन्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह। "यज्ञोऽसि सर्व्वतः श्रितः। सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां। शतं मे सन्त्वाशिषः। सहस्रं मे सन्तु सूनृताः। इरावतीः पशुमतीः। प्रजापतिरसि सर्व्वतः श्रितः॥११॥ सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां। शतं मे सन्त्वाशिषः। सहस्रं मे सन्तु सूनृताः। इरावतीः पशुमतीः" इति। हे आग्नेय पुरोडाश त्वं, एव 'सर्व्वतः श्रितः' सर्व्वेणापि प्रकारेण सेवितः, 'यज्ञः' यज्ञहेतुरसि, अतस्तादृशेन त्वया सह येन 'मां', अपि 'भूतं भविष्यत्', च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं 'श्रयतां' सेवतां। किञ्च 'मे' मम, 'आशिषः' प्रार्थनीयाः कामाः, 'शतं सन्तु' बहुतरा भवन्तु। तथा 'सूनृताः' प्रिया वाचः, मम 'सहस्र'-सङ्ख्याकाः सन्तु। कीदृश्यः, 'सूनृताः', 'इरावतीः' अन्नवत्यः, 'पशुमतीः' पशुमत्यः, पश्वन्नादेर्दातारं पुरुषं बहुधा स्तुवन्ति ताः प्रियवाचो भवन्ति। हे पुरोडाश त्वं दृष्ट्यादिना सर्व्वस्थितिहेतुत्वात् 'प्रजापतिः', एव 'असि'। सर्व्वतः श्रित इत्यादि पूर्व्ववत्॥

(२०) अथ पत्नी पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह।

प्रजाञ्च तस्य मूलञ्च । नीचैर्द्देवा निवृश्चत ॥१६॥ अग्ने योनोऽभि-दासति । समानो यश्च निष्ट्यः । इध्मस्येव प्रक्षायतः । मा त-स्योच्छेषि किञ्चन । यो मां द्वेष्टि जातवेदः । यञ्चाहं द्वेष्मि यश्च मां । सर्व्वाँस्तानग्ने सन्दह । याँश्चाहं द्वेष्मि ये च माम्" इति । हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीयः, 'अहं', 'यं' रिपुं, 'आवृश्चामि' सर्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि, हे 'पितः' पालकाग्ने, 'चरन्' त्वां परिचरन्, 'अहं', व्रातेन रिपुराणा 'चिपितः' चयं नेतुं विक्रियाकृतोऽस्मि, 'तस्य' दुरात्मनः, 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'मूलं' जीवनहेतुं, धनं च, हे 'देवाः', सन्निहिताः 'नीचैर्निवृश्चत' नम्रभूतं यथा भवति तथा नाशयत, हे 'अग्ने', 'यः' प्रबलः शत्रुः, 'नः' अस्मान्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'यश्च' अन्यः समानबलः, 'निष्ट्यः' नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितः, हिनस्ति 'तस्य' द्विविधस्य शत्रोः, सम्बन्धि द्रव्यं 'किञ्चन' किमपि, 'मोच्छेषि' अवशिष्टं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः, 'इध्मस्येव प्रक्षायतः' यथा अग्नौ प्रक्षिप्तप्रदाहेन क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत्, हे 'जातवेदः', 'यः' शत्रुः, मां 'द्वेष्टि', 'अहञ्च', 'यं', 'द्वेष्मि' । द्विविधो द्वेषः, प्रत्यक्षः परोक्षश्च, न तु प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष उदाहृतः परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च मामिति पुनरुक्तं । एवञ्च सति द्वेष्यो द्वेष्टा च द्वौ च परोक्षौ 'तान्' चतुर्विधान्, 'सर्व्वान्', हे 'अग्ने', 'सन्दह' सम्यग् भस्मीकुरु । यौ मुख्यौ द्वेष्यद्वेष्टारौ तद्द्वारा तदीया अन्येपि द्वेष्या द्वेष्टारश्च ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं यामिति पुनरुक्तिः, तान् सर्व्वान् सन्दहेति पूर्व्वत्रान्वयः ॥

(२९) अस्मिन् कर्म्मणि द्वावग्निसम्मार्गौ, स्रुच्याघारात् पूर्व्वमेकः सम्मार्गः तत्र मन्त्रः पूर्व्वमभिहितः, अनूयाजसमिदाधानादूर्द्ध्वं द्वितीयः सम्मार्गः। तत्राह। "अग्ने वाजजित्। वाजं त्वा सरिष्यन्तं ॥ १७ ॥ वाजं जिगिवाꣳसं। वाजिनं वाजजितं। वाजजित्यायै सम्मार्ज्मि। अग्निमन्नादमन्नाद्याय" इति। पूर्व्ववद्व्याख्येयं। तत्र कार्य्यस्य निष्पत्स्यमानत्वात् सरिष्यन्तमित्युक्तत्वादत्र निष्पन्नत्वात् ससृवांसमिति विशेषः ॥

(३०) अथ हुतानामग्निसम्मार्गाणां दर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह। "वेदिर्बर्हिः श्रितꣳ हविः। इध्मः परिधयः स्रुचः। आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः। याज्याश्च वषट्काराः। सं मे सन्नतयो नमन्तां। इध्मसन्नहने हुते" ॥१८॥ इति। 'श्रितं' आश्रितं, हविर्वेद्यादयो वषट्कारान्ताः सर्व्वे 'सन्नतयः' सन्नमनशीलाः सन्तः, 'मे' मदर्थं, 'सन्नमन्तां' पुनः पुनर्विधेयाः भूयो वर्त्तन्तां। कस्मिन् काल इति तदुच्यते, 'इध्मसन्नहने' इध्मबन्धनहेतौ दर्भे 'हुते', सति सन्नमन्तामित्यन्वयः ॥

(३१) अथ यत् प्रस्तरात्तृणमपात्तं तस्मिन्नग्नौ प्रक्षिप्यमाणे सति अयं मन्त्रमाह। "दिवः खीलोऽवततः। पृथिव्या अध्युत्थितः। तेनासहस्रकाण्डेन। द्विषन्तꣳ शोचयामसि। द्विषन्मे बहुशोचतु। ओषधे मो अहꣳ शुचं" इति। हे प्रस्तरतृण त्वं 'दिवः' द्युलोकात्, 'अवततः' अधस्तात् प्रसारितः, 'पृथिव्याः', 'अधि' उपरि, 'उत्थितः' ऊर्द्ध्वत्वेन स्थापितः, 'खीलः' स्तम्भः, लोकद्वयधारणहेतुस्तम्भोऽसीत्यर्थः। 'तेन' त्वया, 'सहस्र-

लुष्टांशः कणादिरूपः, 'यः' स्वल्पः, 'अवशिष्यते', 'रक्षसां भागधेयं', 'तत्' कणादिरूपमन्नं, हे 'आपः', 'इतः' अस्मात् स्थानात्, 'प्रवहतात्' प्रकर्षेणान्यत्र नयत॥

(१४) अथान्वाहार्य्यपचने पिष्टलेपस्य होमे मन्त्रमाह। "उलूखले मुसले यच्च शूर्पे। आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले। अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि। विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां। यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीः। अग्नौ ताः सर्व्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि" इति। उलूखलादौ कपालान्ते द्रव्ये 'यच्चत्' पिष्टं, 'आशिश्लेष' आश्लिष्टमभूत्, ते सर्व्वे पिष्टांशाः 'अवप्रुषः' प्रधानाहुतावनुपयुक्ताः, 'विप्रुषः' लेपाः, तान् सर्व्वान् 'संयजामि' सम्भूय वह्नौ प्रक्षिपामि। 'इदं हविः', 'विश्वे देवाः', सेवन्तां। किञ्च अस्मिन् 'यज्ञे', उलूखलादावनाश्लिष्टाः 'विप्रुषः', 'याः', 'बह्व्यः', 'सन्ति', 'ताः सर्व्वाः', अपि 'अग्नौ', एव 'स्विष्टाः' सुष्ठु देवतोद्देशेन त्यक्ताः, 'सुहुताः' सुष्ठुप्रक्षिप्ताश्च यथा भवन्ति तथा 'जुहोमि'॥

(१५) अथादित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः, तत्र प्रथममाह। "उद्यन्नद्यमित्रमहः। सपत्नान् मे अनीनशः। दिवैनान् विद्युता जहि। निम्रोचन्नधरान् कृधि" ॥ २१ ॥ इति। हे 'मित्रमहः' अनुकूलतेजोयुक्तादित्य, त्वं 'उद्यन्' उदयं गच्छन्, 'अद्य' एवाह्नि, 'मे', 'सपत्नान्' शत्रून्, 'अनीनशः' नाशयत। तत्प्रकारमुच्यते, 'दिवा', 'विद्युता' विद्योतमानया तीक्ष्णया भासा, 'एनान्' शत्रून्, 'जहि' नाशय। अथ 'निम्रोचन्' अस्तं

(३९) अथ पञ्चममाह। "उदगादयमादित्यः। विश्वेन सहसा सह। द्विषन्तं मम रन्धयन्। मो अहं द्विषतो रधम्" इति। 'अयमादित्यः', 'विश्वेन सहसा' सर्व्वेणापि बलेन, 'सह', 'उदगात्' उदयं प्राप्तवान्। किं कुर्व्वन्, 'मम', 'द्विषन्तं' शत्रुं, 'रन्धयन्' हिंसयन्, यस्मादयमेव कुर्व्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादात् 'अहं', 'द्विषतः', सकाशात् 'मोरधं' मैव हिंसां प्राप्नवानि ॥

(४०) अथ षष्ठमाह। "यो नः शपादशपतः। यश्च नः शपतः शपात् उषाश्च तस्मै निम्रुक्च। सर्व्वं पापꣳ समूहताम्" इति। 'अशपतः' अनाक्रोशतः, 'नः' अस्मान्, 'यः' शत्रुः, 'शपात्' शपति, अधिक्षिपति, 'यश्च' अन्यः शत्रुः, 'शपतः' अधिक्षिपतः, 'नः' अस्मान्, 'शपात्' प्रत्यधिक्षिपति, 'तस्मै' तदर्थं, तस्मिन्नवस्थापयितुं, 'उषाश्च' 'निम्रुक्च' उदयास्तमयदेवौ, अहोरात्रदेवौ 'सर्व्वं पापम्' अस्मदीयं पापसमूहं, 'समूहतां' सङ्घतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयतां ॥

(४१) अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्द्ध्वं आहवनीयस्योपस्थाने मन्त्रमाह। "यो नः सपत्नो यो रणः। मर्त्तोऽभिदासति देवाः। इध्मस्येव प्रक्षायतः। मा तस्योच्छेषि किञ्चन" इति। हे 'देवाः', 'यो मर्त्तः' मनुष्यः, 'नः' अस्माकं, 'सपत्नः' शत्रुः सन्, अनर्थं चिन्तयति, 'यः', च अस्माभिः सह 'रणः' युद्धकारी सन्, 'अभिदासति' उपक्षपयति, 'तस्य' उभयविधस्य सम्बन्धि, 'किञ्चन' धनादिकं, 'मोच्छेषि' अव-

"*सचेदं पश्य। विधर्त्तरिदं पश्य। नाकेदं पश्य। रमतिः पनिष्ठा। ऋतं वर्षिष्ठं। अमृता यान्याहुः। सूर्य्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति। अनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे" इति। हे 'सच' सहनशील, शत्रूणामभिभावकाग्ने, 'इदं' देवयजनं, 'पश्य' अनुजानीहि। हे 'विधर्त्तः' सर्व्वस्य विविधं धारक वायो, त्वमपि 'इदं पश्य'। हे 'नाक' सुखैकस्थानस्थितादित्य, त्वमपि 'इदं पश्य'। इयं च देवयजनभूमिः 'रमतिः' 'पनिष्ठा' चास्तु रमन्तेऽस्यां देवपितृमनुष्या इति 'रमतिः', अतिशयेन व्यवहारयोग्या, 'पनिष्ठा', 'ऋतं' यज्ञं, 'वर्षिष्ठं' प्रवृद्धतमं, भवतु। 'यानि' यज्ञाङ्गानि प्राग्वंशसदोहविर्धानादीनि, अपेक्षितानीति 'आहुः', तान्यपि 'अमृताः' अमृतत्वस्य फलस्य साधनानि,सन्तु, 'वरिष्ठः'अत्युत्तमः,'सूर्य्यः',च'अक्षभिः' अक्षिस्थानीयैरश्मिभिः, 'विभाति' विविधं प्रकाशते, देवाः पुत्रा ययोस्ते 'देवपुत्रे', तादृश्यौ 'द्यावापृथिव्यौ', अपि अनुकूले भवतां ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अथास्मै चौममहतं महद्वासः प्रयच्छति तत्परिस्थापयति' इति। तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह। "दीक्षासि तपसो योनिः। तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः॥ १॥ ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः। क्षत्रमस्यृतस्य योनिः। ऋतमसि भूरारभे। श्रद्धां मनसा। दीक्षां तपसा। विश्वस्य भुवनस्या-

---

* अनुवाकप्रारम्भे 'परिस्तृणीत भुवनस्य मध्ये मह्यं धुक्ष्व भुवनानि वरे सामे धुक्ष्व' इति पाठः मूले वर्त्तते। एतद्भाष्ये एतदनुवाकविनियोगसङ्ग्रहे च नैव दृश्यते। E चिह्नितपुस्तके 'सचेदं पश्येति' पाठोपि न वर्त्तते।

धिपत्नीं। सर्व्वे कामा यजमानस्य सन्तु” इति। हे सोम 'दीक्षासि' त्वं दीक्षासाधनमसि, 'तपसः' एकस्नानादिनियम-रूपस्य, 'योनिः' कारणम्, असि। तच्च 'तपः', त्वमेव 'असि', तस्यापि कारणत्वात्। 'ब्रह्मणः' ब्रह्मवर्चसस्य 'योनिः' कारणम्, असि। कारणत्वादेव तच्च 'ब्रह्म', त्वमेव 'असि'। 'क्षत्रस्य' बलस्य, 'योनिः', असि। अतएव तदपि 'क्षत्रं', त्वमेव 'असि'। 'ऋतस्य' यज्ञस्य, 'योनिः', असि। अत-एव तदपि 'ऋतं', त्वमेव 'असि'। 'भूः' यज्ञद्वारा सर्व्वस्य भावयिता, अहं 'मनसा', सह 'श्रद्धां' कर्म्मानुष्ठाने विश्वासम्, 'आरभे'। तथा 'तपसा', सह 'दीक्षां' नियमविशेषम्, 'आरभे'। कीदृशीं दीक्षां, 'विश्वस्य भुवनस्य' सर्व्वस्य भूतजा-तस्य, 'अधिपत्नीं' यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीं, ततश्च 'यज-मानस्य', 'सर्व्वे कामाः', 'सन्तु' सम्पद्यन्तां॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण, 'पूर्णाहुतिं हूयमानामनुमन्त्रयते' इति। तच्च मन्त्रमाह। “वातं प्राणं मनसान्वारभामहे। प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः। स नो मृत्योस्त्रायतां पा-त्वंहसः॥ १॥ ज्योग्जीवाजरामशीमहि” इति। 'सः' प्रजा-पतिः, 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकः, 'प्रजापतिं', 'वातं' देहा-द्बहिर्वायुरूपं, देहस्यान्तः 'प्राण'रूपं, 'मनसा', भक्तियुक्तेन 'अन्वारभामहे' अनुक्रमेण परिस्पृशामः। 'सः' प्रजापतिः, 'नः' अस्मान्, 'अपमृत्योस्त्रायतां', 'अंहसः' पापाच्च, 'पातु'। 'ज्योग्-जीवाः' चिरकालं जीवन्तः, 'जरामशीमहि' स्थविरत्वं प्राप्नुमः॥

सख्यात्ते मा योषम्। सख्यान्मे मा योष्ठा" इति। 'सप्तपदाः' त्वया सह सञ्चारवन्ति सप्तसङ्ख्यानि पदानि येषामस्माकं ते वयं, भवत्'सखायः', 'अभूम' सम्पन्नाः, 'ते' त्वदीयं, 'सख्यं', 'गमेयं' प्राप्नुयां। 'ते' त्वदीयात्, 'सख्यात्', 'मा योषं' अहं पृथग्भूतो माभूवं। 'मे' मदीयात्, 'सख्यात्', 'मा योष्ठाः' त्वमपि पृथग्भूतो माभूवः ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण, 'सर्व्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो जपति' इति। तत्र मन्त्रमाह। "सासि सुब्रह्मण्ये। तस्यास्ते पृथिवी पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः। सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः ॥ १२ ॥ परोरजास्ते पञ्चमः पादः। सा न इषमूर्जं धुक्ष्व। तेज इन्द्रियम्। ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यम्" इति। हे 'सुब्रह्मण्याख्ये', देवते त्वं 'सा' प्रसिद्धा, 'असि'। 'तस्याः' प्रसिद्धायास्तव, 'पृथिवी', एकः 'पादः'। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। रजसः पुरस्तात् वर्त्तमानः सवितृ आदित्यः 'परोरजाः', तथाविधपञ्चपादयुक्ता त्वं 'नः' अस्माकम्, 'इषं' अन्नम्, 'ऊर्जं' रसं, 'धुक्ष्व' सम्पादय। तथा 'तेज' आदिकं च सम्पादय ॥

(१३) अथ सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह। "विमिमे त्वा पयस्वतीम्। देवानां धेनुꣳ सुदुघामनपस्फुरन्तीं। इन्द्र सोमं पिबतु। क्षेमो अस्तु नः" इति। हे वेदे 'त्वां', 'विमिमे' विशेषेण मितीकरोमि, इयती वेदिरिति निश्चिनोमि। कीदृशीं,

'पयस्वतीं' यागद्वारेण वृष्टिहेतुं, 'देवानां', 'धेनुं' धेनुवत्-प्रीणयित्रीं, 'सुदुघां' सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीं, 'अनपस्फुरन्तीं' प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानां,। ईदृश्यां वेद्याम् 'इन्द्रः', अस्मदीयं 'सोमं', पिबतु, तेन चास्माकं 'क्षेमः', अस्तु॥

(१४) अथ वेदिकर्त्तॄन् प्रति प्रैषमन्त्रमाह। "इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य। वसुमतीꣳ रुद्रवतीमादित्यवतीम्॥ १३॥ वर्ष्मन् दिवः। नाभा पृथिव्याः। यथायं यजमानो न रिष्येत्। देवस्य सवितुः सवे" इति। हे 'नराः' वेदिकर्त्तारः पुरुषाः, 'सवितुः' प्रेरकस्य, 'देवस्य', 'सवे' अनुज्ञायां सत्यां, 'अयं' यजमानः, 'यथा', 'न रिष्येत्' न विनश्येत्, तथा 'पृथिव्या नाभौ' उपरि दिवः, स्वर्गस्य हेतौ 'वर्ष्मन्' उच्छ्रिते प्रदेशे, यूयमागत्य 'इमां' 'वेदिं', 'कृणुत'। कीदृशीं, 'वस्वादिमतीं', तेषां प्रियामित्यर्थः॥

(१५) अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह। "चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः। घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये। तस्याꣳ सुपर्णा वधि यौ निविष्टौ। तयोर्देवानामधि भागधेयम्" इति। चत्वारि शिखण्डस्थानीयानि कोणानि यस्यासौ 'चतुःशिखण्डा', 'युवतिः' यौवनोपेता योषेव, देवानां प्रीतिहेतुः अत एव 'सुपेशाः' शोभनरूपोपेता, 'घृतप्रतीका' घृतं प्रतीकप्रथममासाद्यते यस्यां सा घृतप्रतीका, तादृशी वेदिरियं 'भुवनस्य मध्ये', वर्तते 'तस्यां' वेद्याम्, 'अधि' उपरि, 'सुपर्णौ' पक्षिसदृशौ याव-ग्निवायू वर्त्तेते, तत्राग्निर्देवेभ्यो हवींषि वहति, वायुस्तु फल-

भूतां वृष्टिमुत्पादयति। ततः 'तयोः' अग्निवाय्वोः, अन्येषां च 'देवानां', हे वेदे त्वं 'भागधेयम्' अधिकमजीवनरूपं भवसि॥

(१६) अथ वेद्याः सकाशान्निर्गतस्य बहिःक्षेपणे मन्त्रमाह। "अप जन्यं भयन्नुद। अप चक्राणि वर्त्तय। गृहᳪ सोमस्य गच्छतम" इति। हे दक्षिणहविर्धानरूप शकट, 'जन्यं' जनेषु वर्त्तमानं, 'भयं', 'अपनुद'। हे उत्तरहविर्धान 'चक्राणि' परस्मात्, 'अपवर्त्तय' एतस्मात् अपगमय। हे हविर्धाने युवामुभे 'सोमस्य', 'गृहं', 'गच्छतं' प्राप्नुतं॥

(१७) अथ पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह। "न वाउवेतन्म्रियसे नरिष्यसि। देवाᳪ इदेषि पथिभिः सुगेभिः। यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः। तत्र त्वा देवः सविता दधातु" इति। हे पशो त्वं 'एतत्' एतेन सञ्ज्ञपनव्यापारेण, 'न वाउ' सर्व्वथा नैव, 'म्रियसे'। अतएव 'नरिष्यसि' न विनश्यसि, किन्तु 'सुगेभिः' सुष्ठु गन्तुं शक्यैः, 'पथिभिः' मार्गैः, 'देवान् इदेषि' देवानेव प्राप्नोषि, 'यत्र' यस्मिन्नुत्तमलोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, एव 'यन्ति' गच्छन्ति, 'दुष्कृतः' पापिनः, 'नापि' नैव, गच्छन्ति, 'तत्र' तस्मिन्नुत्तमलोके, 'सविता' देवः, त्वां 'दधातु' स्थापयतु॥

यजमानस्य रीरिषः। सुवर्गे लोके यजमानꣳ हि धेहि। शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे" इति। हे 'उस्र' पशो, 'उत्तिष्ठ', उत्थाय च 'प्रतितिष्ठ' स्थिरो भव, 'मा रिषः' हिंसां माप्नुहि। 'इमं', 'यज्ञं', 'यजमानं', 'मा रीरिषः' मा विनाशय। इमं 'यजमानं', स्वर्गे 'लोके', 'धेहि' स्थापय, 'नः' अस्मदीये, 'द्विपदे' मनुष्याय, 'शमेधि' सुखहेतुर्भव, 'चतुष्पदे' गवादि-रूपाय च, 'शमेधि' सुखहेतुर्भव ॥

(५) अथ कम्पनवेपनपलायनमरणेषु त्रीन् मन्त्रानाह। "यस्माद्भीषाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठाः समज्ञास्थाः। ततो नो अभयं कृधि। प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड। नमो रुद्राय मीढुषे" इति ॥ २ ॥ 'अवेपिष्ठाः' अकम्पथाः, 'पलायिष्ठाः' पलायनं कृतवानसि, 'समज्ञास्थाः' सञ्ज्ञानं मरणं तत् प्राप्तोषि। अन्यत् पूर्ववत्। वेपनपलायनमन्त्रयोरपि ततो न इत्यादिकमनुषञ्जनीयं ॥

(६) अथ सर्वनिमित्तसाधारणं मन्त्रमाह। "य इदमकः। तस्मै नमः। तस्मै स्वाहा" इति। 'यः' पशुः, 'इदं' वाशनं, निषदनं, पलायनं, सञ्ज्ञानं चैतेषु अन्यतमत् 'अकः' कृतवान् 'तस्मै' पशवे, 'नमः', अस्तु। 'तस्मै' पशवे, 'स्वाहा' इदं हविः स्वाहुतमस्तु। अत्र वाशनादावेकैकस्मिन् निमित्ते तत्तत् साधारणः पुरस्तादस्य पार इति होमः। पश्चात्तु य इदमकरिति होमो द्रष्टव्यः ॥

(७) अथ पशौ स्वयमेव मृते सति यदुक्तं सूत्रकारेण। 'न वा उ वेतन्म्रियसे। आशानां त्वा विश्वा आशा आपो-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे पशुविषया अच्छिद्रमन्त्रा उक्ताः । नवमेऽभिषवादिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र उपांशुग्रहार्थाभिषवे मन्त्रमाह । "अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे अस्त्वंशभूः । मित्रस्ते अस्त्वंशभूः वरुणस्ते अस्त्वंशभूः" इति । हे सोम 'अनागसः' अपराधरहिताः, 'वयं', त्वां प्रति, 'इन्द्रेण', 'उप प्रेषिताः' । तस्मान्नास्त्यस्माकमपराधः । 'वायुः', देवः 'ते' तव, 'अंशभूरस्तु' कश्चिदंशस्य भावयिता भवतु । तथा मित्रो वरुणश्च ।

(२) अथ ग्रावाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । "अपां क्षया ऋतस्य गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्येना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वग्नुनेन्द्रं ह्वयत । घोषेणामीवांश्चातयत ॥ १ ॥ युक्ता स्थ वहतः" इति । एते ग्रावाणः 'अपां क्षयाः' जलस्य निवासहेतवः । यज्ञद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात् 'ऋतस्य गर्भाः' यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्त्तिनः, 'भुवनस्य गोपाः' कर्मनिष्पादनेन लोकस्य पालकाः । 'श्येनाः' श्येनवदतिप्रबलाः । 'अतिथयः' अतिथिवद्धविराभिषवप्रदेशे समागताः । 'पर्वतानां ककुभः' प्राच्यादिदिग्वत् परितोवर्त्तमानाः । ग्रावाणो हि पर्वतेभ्य उत्पद्यन्ते । 'प्रयुतः' प्रकर्षेण सोमं मिश्रयन्तः । 'न पातारः' पालका न भवन्ति किन्तु सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे ग्रावाणो यूयं 'वग्नुना' वाचा, भवदीयेन शब्देन, 'इन्द्रं ह्वयत' । इन्द्रो हि ग्रावध्वनिं श्रुत्वा तदानीमेवागच्छति । 'घोषेण' भव-

दीर्घेणोपघ्नगिना, 'अमीवाम्' रोगान्, 'चातयत' विनाशयत, 'युक्ता स्थ' परस्परं सम्बद्धा भवत, 'वहत:' इममभिषवं नि-र्वहत ॥

(३) अथ माध्यन्दिनसवनेऽभिषवादूर्द्धं प्रतिप्रस्थातुर्ग्राव्णाम-नुमोदने मन्त्रमाह । "देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः । एन्द्रमचुच्यवुः परमस्याः परावतः । आस्मात् सधस्थात् । उरो-रन्तरिक्षात् । आसुभूतमसुषवुः । ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः । समरे रक्षांस्यवधिषुः । अपहतं ब्रह्मज्यस्य" इति । ये 'ग्रावाण:', 'देवा:' द्योतमानास्तदभिमानिदेवा:, सन्ति ते सर्वेऽपि अयम् 'इन्द्र:', 'इन्दु:' चन्द्रवदाह्लादकारी, 'इत्यवादिषु:'। सवमपि 'परमस्या:' 'परावत:' अत्यन्तं दूराद्देशात्, 'इन्द्रं', प्रति 'आ-अचुच्यवु:' आभिमुख्येन प्राप्ता:, 'सधस्थात्' सर्वेषां सहावस्थानप्रदेशात्,'अस्मात्' भूलोकात्, आगत्य,तथा 'उरो:', विस्तीर्णात्, 'अन्तरिक्षात्', आगत्य 'सुभूतं' सुष्ठुनिष्पन्नमिमं, सोमं, 'आसुषवु:' साकल्येनाभिषुतं कृतवन्त:, 'मे' मम यजमा-नस्य, 'ब्रह्मवर्चसं' यागानुष्ठानरूपम्, 'आसुषवु.' साकल्येन सम्पादितवन्त:,'समरे' सङ्ग्रामे,'रक्षांसि', 'अवधिषु:' हतवन्त:, 'ब्रह्मज्यस्य' ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुरात्मनो राक्षसस्य, 'अपहतं' अपघातं, विनाशं कृतवन्त इति शेष: ॥

(४) अथ दधिघर्मे स्रुचिगृहीतस्याभिघारितस्य दध्न आग्नी-ध्रीयाग्नावधिश्रयणे मन्त्रमाह । "वाक् च त्वा मनश्च श्रीणी-ताम् ॥ १ ॥ प्राणश्च त्वापानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रो-

स्वाहा पृथिव्याम्। वामदेव्ये अयस्व स्वाहान्तरिक्षे। बृहति अयस्व स्वाहा दिवि। बृहता त्वोपस्तभ्नोमि" इति। योयं 'सविता', सोयम् 'उदस्थापीत्' पतितस्य हविर्धानादेरुत्तम्भनं करोतु, एवं 'मित्रः', 'अर्य्यमा', च उत्तम्भनं कुरुतां, सोयं देवतात्रयसमूहः, 'युगेन' योगेन, युगपदेव 'सर्व्वान्', 'अमित्रान्' वैरिणः, 'अवधीत्', तथा 'मां' यजमानं, 'बृहन्तं' धनादिसमृद्धियुक्तं, 'वीरवन्तं' कर्म्मशूरैः पुत्रैरुपेतम्, 'अकरत्' करोतु, 'रथन्तरे' साम्नि, 'पृथिव्यां', च 'अयस्व'। हे देवतासमूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राश्रितं कुरु। 'स्वाहा' तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु, तथा 'वामदेव्ये', साम्नि अन्तरिक्षलोके चैतस्मिन् 'अयस्व' आश्रितं कुरु, तथा 'बृहति' साम्नि, 'दिवि' द्युलोके च, 'अयस्व' पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु। रथन्तरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादिषु त्रिषु व्यवस्थिताः, उदस्थाचोदिति सर्व्वत्रैवानुषज्यते। हे हविर्धानदेव त्वां 'बृहता' साम्ना, तत्सामर्थ्येन 'उपस्तभ्नोमि' उपेत्य उत्तम्भितं करोमि, सोयमुपस्तम्भनमन्त्रः॥

(२) अथ यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत तदादा[illegible] मन्त्रमाह। "आ त्वा ददे यशसे वीर्य्याय च। अस्मास्वघ्निय[ा] यूयं दधाथेन्द्रियं पयः" इति। हे स्कन्नद्रव्य मम यशोवीर्य सिद्ध्यर्थं त्वां पुनः 'आददे', हे 'अघ्नियाः' गावः, 'यूयं' 'इन्द्रियं पयः' इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरम्, 'अस्मासु' 'दधाथ' सम्पादयथ॥

(३) अथ पूर्व्वमन्त्रेण स्कन्ने द्रव्ये अध्यवस्थापिते सति स्कन्नप्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रमाह। "यस्ते द्रप्सो यस्य उद्र्षः। ॥१॥ दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश। स नः पाह्यरिष्ट्यै स्वाहा" इति। हे हविः तव सम्बन्धी यो 'द्रप्सः' लेशः, यश्च 'उद्र्षः' उद्भूतावयवः, स सर्व्वोऽपि 'दैव्यः' देवयोग्यः, 'केतुः' देवैः प्रज्ञातश्च सन्, 'विश्वं भुवनं' सर्व्वं जगत्, 'आविवेश', न त्वसौ विनष्टः, 'सः' त्वम्, 'अरिष्ट्यै' हिंसाराहित्याय, 'नः' अस्मान्, 'पाहि' रक्ष, तदर्थं स्वाहुतमिदमस्तु॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण। यद्येन मार्त्तिज्याहृतꣳ सन्तं निरंरेतद्योऽभि जुहुयादिति। तत्र मन्त्रमाह। "अनु मा सर्व्वो यज्ञोऽयमेतु। विश्वे देवा मरुतः सामार्कः। आप्रियश्छन्दाꣳसि निविदो यजूꣳषि। अस्यै पृथिव्यै तद्यज्ञियम्" इति। 'अयं यज्ञः', 'सर्व्वः' कृत्स्नावयवसंयुक्तः, 'मामन्वेतु', न त्वन्यमनुगच्छतु। सर्व्वशः सर्व्व एव स्पष्टीक्रियते। येन 'विश्वे देवाः', यज्ञनिष्ठाः ये च 'मरुतः', देवाः यच्च 'साम' रथन्तरादिकं, यश्च 'अर्कः' आदित्यः, याश्च 'आप्रियः' प्रयाजयाज्याः, यानि च गायत्र्यादीनि 'छन्दांसि', याश्च 'निविदः' शस्त्रावयवाः, यानि च 'यजूंषि' छन्दोरहिता मन्त्राः, यच्चान्यत् 'यज्ञियं' यज्ञार्हमङ्गं, 'अस्यै पृथिव्यै' अस्यां पृथिव्यां, वर्त्तते 'तत्' सर्व्वम्, 'मामन्वेतु' मदीयो यज्ञः सगुणो भवतु॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण। 'यद्येककपालꣳ स्कन्देत् परि वा

वर्त्तत प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व। अनुवीरैरनुराध्याम गोभिः। अन्वश्वैरनुसर्वैरनुपुष्टैः। अनु प्रजयान्विन्द्रियेण। देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्त्विति यथा स्थानं कल्पयतीति'। तत्र मन्त्रमाह। "प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व। अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः। अन्वश्वैरनु सर्वैरनु पुष्टैः। अनु प्रजयान्विन्द्रियेण॥ २॥ देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु" इति। हे एककपाल 'प्रजापतेर्वर्त्तनिं' प्रजापतिना योऽयं मार्गस्तव सृष्टस्तमेव मार्गम्, 'अनुवर्त्तस्व' अनुसर, ततो वयमपि 'वीरैः' पुत्रादिभिः, 'अनु' क्रमेण, समृद्धा भूयास्म। तथा 'गोभिः', 'अश्वैः', 'सर्वैः', सर्वैः 'पुष्टैः' धनैः, 'प्रजया' भृत्यादिरूपया, 'इन्द्रियेण' चक्षुरादि पाटवेन च, समृद्धा भूयास्म। 'देवाः', सर्वे 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञम्', 'ऋजुधा' वैकल्यरहितेन मार्गेण 'नयन्तु'॥

(६)अथ तस्यैककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह।"प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे। प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु। प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये। विश्वमन्याऽभिवावृधे। तदन्यस्यामधिश्रितम्। दिवे च विश्वकर्मणे। पृथिव्यै चाकरं नमः" इति। 'क्षत्रे' राष्ट्रस्वामिनि राजनि, 'प्रतितिष्ठामि' स्वतन्त्रो भवामि, तथा 'राष्ट्रे', 'अश्वेषु', 'गोषु', पुत्रादिरूपायां 'प्रजायां', 'भव्ये' प्रशस्ते स्वर्गे च, 'प्रतितिष्ठामि' स्वतन्त्रो भवामि, 'अन्या' द्यावापृथिव्योर्मध्ये एका द्यौः, 'विश्वं' भूतजातम्, 'अभिवावृधे' वृष्टिद्वाराभिमुख्येन वर्धयति, 'तत्' आभिवर्धितं विश्वं, 'अन्यस्यां' पृथिव्याम्, 'अधिश्रितं' उपरिस्थितं, 'विश्वकर्मणे'

मर इत्यनुवाके व्याख्यातौ। त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् स त्वन्नो अग्नेवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याख्यातौ। त्वमग्ने अयास्ययासन्नित्ययं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्याख्यातः। प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विषिरसीत्यनुवाके व्याख्यातः॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह। "इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि। मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम्। शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः। तिरो मृत्युं दधतां पर्व्वतेन" इति। 'जीवेभ्यः' सर्व्वेषां जीवानामर्थे, 'इमं' होमं, 'परिधिं' परितोधारकं, 'दधामि' स्थापयामि। 'एषां' जीवानां मध्ये, 'अपरः' कश्चिदपि, 'एतमर्धं' शतसंवत्सरसङ्ख्याकस्यायुषस्यार्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं, 'मागात्' मा प्राप्नोतु। किन्तु 'शतं शरदः' शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, 'जीवन्तु'। कीदृशीः शरदः, 'पुरूचीः' पुरून् बहून् भोगानञ्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरूच्यः तादृशीः, एषां जीवानां 'मृत्युं', 'पर्व्वतेन' पर्व्वतसदृशेनानेन होमेन, 'तिरोदधतां' व्यवहितं कुर्व्वतां। यदा गोमायुपतनादिनिमित्ते सतीमं वरणेत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत्। मन्त्रस्तत्परतया व्याख्येयः॥

(१५-२२) अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्य्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह। "इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा। भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा। दौराध्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा॥१॥ ऋध्यै स्वाहा समृध्यै स्वाहा" इति। 'इष्टेभ्यः' सम्यग्यागेनारा-

मन्यूनातिरिक्तविश्लिष्टावयवः तथा यज्ञोऽपि। किञ्चापि अयं 'यज्ञः', 'पुरुषसम्मितः' पुरुषेण सम्यङ्निर्मितश्च, यस्मादेवं तस्मात् हे 'अग्ने', तदस्येत्यादि पूर्व्ववत्॥

(२८) अष्टाविंशमाह। "यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मनुते मर्त्तासः। अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्। य-जिष्ठो देवाꣳ ऋतुशो यजाति"॥ ५॥ इति। पाको बालः तद्वदन्यैस्त्रायन्ते रक्ष्यन्त इति 'पाकत्राः' बालवदप्रबुद्धमतयः, 'दीनदक्षाः' क्षीणोत्साहाः, 'मर्त्तासः' मनुष्या यजमानाः, 'यज्ञस्य', 'यत्' अङ्गं, 'मनसा', स्वकीयेन 'न मनुते' नाव-बुध्यन्ते, 'तत्' अङ्गं, 'विजानन्', 'क्रतुवित्' कृत्स्नयागाभिज्ञः, 'यजिष्ठः' अतिशयेन यष्टुं समर्थः, 'होता' देवानामाह्वाता, 'अग्निः,' 'देवान्', यष्टव्यान् 'ऋतुशो यजाति' तत्तदृतुकाले पूजयतु॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः।

'अस्मप्रतिष्ठा'दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः।

इत्येकादशोऽनुवाकः।

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

(१) एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः। द्वाद-शेऽग्निष्टोमादावेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पाव्यमानस्य यजमा-

निमित्तेन कृतं पापं, 'मारिम' वयं प्राप्तवन्तः, तस्माच्च मां 'मुञ्चत'॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह। "सजातशꣳसादुतवा जामिशꣳसात्। ज्यायसः शꣳसादुतवा कनीयसः। अनाज्ञातं देवकृतं यदेनः। तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि" इति। 'सजाताः' समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः, सखायो वा, तैः मयिकृतः 'शंसः' प्रशंसा, स्तुतिः, 'उतवा' अथवा, 'जामयः' जायाभार्याः, ताभिर्मयिकृतः 'शंसः' स्तुतिः, 'ज्यायान्' ज्येष्ठभ्राता, तस्य, 'शंसः' तेन मयिकृता स्तुतिः, 'उतवा' अथवा, 'कनीयान्' कनिष्ठभ्राता, तस्य 'शंसः', तेन मयिकृता स्तुतिः, 'तस्मात्' स्तुतिसङ्गात्, मत्तेन मया 'अनाज्ञातं', स्वचित्तेनापरामृष्टं, 'देवकृतं' देवविषये सम्पादितं, 'यत्' 'एनः' पापं, हे 'जातवेदः', त्वं 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' मां मुक्तं कुरु॥

(५) अथ पञ्चमं मन्त्रमाह। "यद्वाचा यन्मनसा। बाहुभ्यामूरुभ्यामष्ठीवद्भ्याम्॥ २॥ शिश्नैर्यदनृतं चकृमा वयम्। अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति। 'अष्ठीवद्भ्यां' जानुभ्याम, 'शिश्नैः' शिश्नचापलप्रकारैः वागादिभिः सर्व्वैः,'यदनृतं' लोकवेदविरुद्धं व्यापारं, 'वयं', 'चकृम'। अग्निरित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य वाक्यशेषस्य प्रतीकं सवाक्यशेषोऽत्राध्याहृत्य योजनीयः॥

(६) अथ षष्ठं मन्त्रमाह। "यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाणि। अक्षाणां वग्नुमुपजिघ्नमानः। दूरेपश्याच राष्ट्रभृच्च। तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि" इति। 'यत्' यानि, किल्बि-

पीडितवानस्मि, तथा 'पितरं', च हस्तपादोपघातेन पीडितवानस्मि, 'तत्' तदानीं, 'पितरौ' मातापितरावुभौ 'मया', 'अहिंसितौ' अनुपद्रुतौ, भवतां 'तत्' तस्मान्मातापित्रोर्व्विषये, हे 'अग्ने', अहम् 'अनृणो भवामि' प्रत्युपकाररहितत्वरूपं यत्पापं तेन मुक्तो भूयासं ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह। "यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम्। यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति। 'अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं 'जिहिंसिम' वयं हिंसितवन्तः, इति 'यत्', च यथा 'मातरं पितरं', च 'जिहिंसिम', इति 'यत्', लोकत्रयवर्त्तिनां मातापित्रोश्चानिष्टाचरणमेव हिंसः। अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह। "यदाशसा निशसा यत्पराशसा ॥ ४ ॥ यदेनश्चकृम नूतनं यत्पुराणम्। अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति। शंसु हिंसायामिति धातुः। 'आशसा' आभिमुख्येन कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, 'निशसा' नितरां कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, 'पराशसा' परावृत्तेन कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, अन्यदपि 'नूतनम्' इदानीन्तनं, 'यदेनश्चकृम', 'पुराणं' चिरकालव्यवहितं, 'यदेनश्चकृम'। अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(१२) अथ द्वादशं मन्त्रमाह। "अतिक्रामामि दुरितं यदेनः। जहामि रिप्रं परमे सधस्थे। यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः। तमारोहामि सुकृतां नु लोकम्" इति। 'दुरितं' दुर्गति-

कारणं, 'यदेनः', तादृशमग्नेः प्रसादात् 'अतिक्रामामि', किञ्च 'परमे' उत्कृष्टे, 'सधस्थे' सहस्थाने विद्वत्सभादौ, कृतं 'रिप्रं' पापं, 'जहामि' अग्नेः प्रसादात् परित्यजामि, ततश्च 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, 'यन्ति', न कदाचिदपि 'दुष्कृतः', 'यन्ति', 'सुकृतां लोकं', 'नु' क्षिप्रम्, 'आरोहामि'॥

(१३) अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह। "त्रिते देवा अमृजतैतदेनः। त्रित एतन्मनुष्येषु मामृजे। ततो मा यदि किञ्चिदानशे। अग्निर्मा तस्मादेनसः। गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु। दुरिता यानि चकृम। करोतु मामनेनसम्" इति। एकतद्वितत्रिताख्यानां पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरोडाशिककाण्डे उक्ता एव 'त्रितः', तस्मिन् 'देवाः', 'एतदेनः' पापम्, 'अमृजत'। अतएव ब्राह्मणमाम्नायते। 'ते देवा आप्त्येष्वमृजत' इति। अद्भ्यो जाता एकतद्वितत्रिता आप्त्या देवा क्षेपितपापापराधाः, सोऽयं 'त्रितः', 'एतत्' पापं, 'मनुष्येषु', 'मामृजे' मृष्टवान्, क्षेपितवानित्यर्थः। एतदपि तत्रैवाम्नातम्। 'आप्त्या अमृजत सूर्याभ्युदिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुक्तः' इत्यादि। 'ततः' सूर्याभ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात् पापात् सकाशात्, 'किञ्चित्' पापं, 'यदि', माम् 'आनशे'। अग्निरित्यादि पूर्ववत्॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह। "दिविजाता अप्सु जाताः। या जाता ओषधीभ्यः। अथो या अग्निजा आपः। ता नः शुन्धन्तु शुन्धनीः" इति। 'या आपः', 'दिविजाताः' द्युलोके प्रादुर्भूता नित्या वर्त्तन्ते, याश्च 'अप्सु' कर्मसु, 'जाताः, कर्मजन्याः, 'आपः',

अपि च' अयं 'सोमः', 'नृचक्षाः' नृन्मनुष्याननुग्रहदृष्ट्या पश्यन्, 'शुश्रुगस्तु' अस्मद्गिरां श्रोता भवतु, 'गिरः' स्तुतिम्, 'आवृधा-नः' सम्भजमानोऽयं सोमः, 'नः' अस्मान्, 'मा विहासीत्' मा परित्यज, स्तुतिभिः प्रसन्नः सन् अभिषवाद्यपराधं क्षमता-मित्यर्थः। ततो वयम् 'अनागाः' विस्मृतास्मदीयापराधः सन्, 'तनुवः' निजशरीराणि, 'वावृधानः' प्रत्यक्षं वर्द्धयन्, 'नः' अस्माकम्, 'आजायमानः' सर्व्वतः सर्व्वकार्य्येषु वर्त्तमानः, 'रूपं', तदनुकूलस्वरूपं 'वहतु' स्वीकरोतु ॥

(६) अथ षष्ठमन्त्रमाह। "उपचरन्ति जुह्वो घृतेन। प्रि-याण्यङ्गानि तव वर्द्धयन्ती। तस्मै ते सोम नमइद्वषट्च। उप मा राजन् सुकृते ह्वयस्व" इति। 'जुह्व'प्रभृतयः स्रुचः 'घृतेन' क्षरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येण, 'उपचरन्ति' हे सोम त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति, कीदृश्यो जुह्वः, 'तव प्रियाण्यङ्गानि', अवयवाप्यायनेन 'वर्द्धयन्त्यः', हे सोम 'तस्मै ते' तादृशाय तुभ्यं, 'नमइत्' नमस्कारस्तु, 'वषट्च' वषट्कारो हविष्षु प्रदानं, हे 'राजन्', 'सुकृते' शोभने कर्म्मफले, माम् 'उप-ह्वयस्व' अनुजानीहि ॥

(७) अथ सप्तममन्त्रमाह। "सम्प्राणापानाभ्याऽं समु च-क्षुषा त्वम्। सऽं श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन्। यत्त आस्थि-तऽं शमु तत्ते अस्तु। जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम्" इति। हे 'सोम राजन्', त्वं प्राणादिभिः 'सङ्गच्छस्व' पूर्व्वमभिष-वादिना त्वत्तो विर्युक्ताः प्राणादयः पुनस्त्वया संयुज्यतां, 'यत्',

तव शरीरे 'आस्थितं' अस्माभिः कृतं निष्पीडनादिविकार-जातमवस्थितं 'तत्' सर्व्वं, 'ते' तव, 'शम्' सुखनिमित्तमेव, 'अस्तु', 'पथीनां' स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां, 'सङ्गमने' सम्यक् प्राप्तौ, 'जानीतात्' हे सोम त्वं 'नः' अस्मान्, जानीहि अस्माभिः कथितमित्येवमनुस्मर॥

(८) अथाष्टमं मन्त्रमाह। "एतं जानीतात्परमे व्योमन्। वृकाः सधस्था विद रूपमस्य॥१॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः। इष्टापूर्त्ते कृणुतादाविरस्मै" इति। हे सोम 'परमे व्योमन्' उत्कृष्टे विशेषेण रक्षके स्वर्गे, 'एतं' यजमानं, 'जानीतात्' त्वं जानीहि, स्वर्गप्राप्त्यर्थमेतमनुगृहाण, हे 'सधस्थाः' अनेन यजमानेन सहास्मिन्नवस्थिता हे देवाः, 'वृकाः' पापनिवारकाः सन्तः, 'अस्य', यजमान'रूपं' कर्म्मानुष्ठाने वृत्तलक्षणं 'विद' जानीत, एतावत् पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत। तत सतो 'यदा', अयं यजमानो 'देवयानैः' देवगमनार्हैः, 'पथिभिः' मार्गैः, 'गच्छात्' गच्छेत्, तदानीं 'अस्मै' अस्य यजमानस्य इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्म्मणी, दैविकपैतृककर्म्मणी वा, 'आविष्कृणुतात्' हे सोम स्वर्गलोके प्रकटीकुरु॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह। "अरिष्टो राजन्नगदः परेहि। नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते। नाकमारोह सह यजमानेन। सूर्य्यं गच्छतात् परमे व्योमन्" इति। हे 'सोम राजन्', 'अरिष्टः' केनचिदप्यहिंसितः, 'अगदः' रोगरहितश्च सन्, 'परेहि' पराङ्मुखं स्वस्थाने गच्छ, 'चक्षसे' दर्शने कुशलाय,

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “येन ब्रह्म येन क्षत्रं । येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अब्धो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्” इति । ‘येन’ दीक्षाकर्म्मणा, ब्रह्मक्षत्रादीनि स्वस्वमहिमानं प्रतिपेदिरे ‘प्राणाः’, च यजमानानुष्ठितादीक्षाकर्म्मणैव स्वकीयोच्छ्वासनिश्वासादिव्यापारक्षमत्वं प्रतिपेदिरे । अब्ध इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(४) य आहिताग्निरन्यदीये यागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत् तस्य होमार्थास्त्रयो मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः । सोमस्य प्रियं धाम ॥ २ ॥ अग्नेः प्रियतमꣳ हविः स्वाहा” इति । हे आज्य त्वं ‘अपां’, ‘पुष्पं’ कार्य्यम्, ‘असि’ । अप्सु गोभिः पीतासु क्षीरद्वारेणाज्यनिष्पत्तेः । तथा ‘ओषधीनां’, ‘रसः’ सारभूतम्, ‘असि’ । गोभिर्भक्षिताभ्य ओषधिभ्यो निष्पन्नत्वात् । तथा ‘सोमस्य’, ‘प्रियं’,‘धाम’ स्थानम्, ‘असि’ । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन हुतेन परितुष्यति । किञ्च ‘अग्नेः प्रियतमं हविः’, ‘असि’ । तादृशं त्वां स्वाहुतं करोमि ॥

(५,६) अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावाह । “अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमꣳ हविः स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधीनाꣳ रसः । सोमस्य प्रियं धाम । विश्वेषां देवानां प्रियतमꣳ हविः स्वाहा” इति । पूर्व्ववद्व्याख्येयं ॥

परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते। "द्वादशारत्नी रशना भवति। द्वादशमासाः संवत्सरः। संवत्सरमेवावरुन्धे। मौञ्जी भवति। ऊर्ग्वै मुञ्जाः। ऊर्ज्जमेवावरुन्धे" इति। चतुर्विंशति-त्यङ्गुलयोऽरत्निः 'द्वादशारत्नी'प्रमाणेयं अश्वाभिधानी 'रशना', कर्त्तव्या। तत्र सङ्ख्यावलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति। मुञ्जा-ख्येन तृणविशेषेण सा रशनानिष्पाद्या। पशुभिर्भक्ष्यत्वान् मु-ञ्जानामुर्ग्रूपत्वं॥

(३) अश्वमेधस्य सङ्कल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते। "चि-त्रा नक्षत्रं भवति। चित्रं वा एतत् कर्म्म॥१॥ यदश्वमेधः समृद्ध्यै" इति। बहुविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सद्भावादश्वमेधकर्म्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्ध्यर्थं॥

(४) चित्रानक्षत्रं कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते। "पुण्यनाम देवयजनमध्यवस्यति। पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिज-यति" इति। 'पुण्यं' पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत् 'पुण्यनाम', स्थाणं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसीकुरुक्षेत्र-मित्यादि, तादृशं 'देवयजन',देशं चित्रानक्षत्रकाले 'अध्यव-स्यति' तेन पुण्यां कीर्त्तिं प्राप्नोति॥

(५) देशकालयोर्विशेषं विधाय ऋत्विगानयने विशेषं वि-धत्ते। "अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासुवर्णस्याः। सुव-र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति। ये ऋत्विजः स्वस्वगृहे वृताः तान्, 'ऋत्विजः', 'अपदातीनावहन्ति' पादसञ्चारं निवार्य्य हस्त्यश्वा-दीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति। तत्रकालविधिः

ण्यसुब्रह्मण्यायाः', इति। यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्ग्रहिणी तत्र आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षाः परिसमाप्य तत्र उपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्त्तते। तत् सुब्रह्मण्यपर्य्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्त्तव्यं। तद्यथा साङ्ग्रहण्येष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्य्युब्रह्महोतॄनाग्नीध्रञ्च हस्त्यश्वादिकमारोप्येश्वर्यमानयन्ति। अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभन्तूपरमालभ्य सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति। अनन्तरभाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षितत्वादध्वर्य्युब्रह्महोतॄणां पूर्वमेवानीतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति। अथागामिसंवत्सरगतायां वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभिरानयन्ति। ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्द्ध्वं तृतीयादिष्वहःसु अन्यानितरानष्टावृत्विजो हस्त्यश्वादिकमारोप्यानयन्ति। ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्त्तारं ग्रावस्तुतं पोतारमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान् सोमार्थमानयन्ति। एवमासु ब्राह्मणाह्वानादपदातीनृत्विज आवहन्ति तद्योक्त्कृतस्यानारोहणसाम्यात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति॥

(६) यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतित्वद्वारा परम्परया-

नन्तरमेव यदानन्तेन दानेन 'अस्मिन्' यजमाने, अादनरूपेण 'रेतस्येव', हिरण्यरूपं 'रेतः', धारयति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये अश्वोदनोऽभिहितः। तृतीये रशनयाऽश्वबन्धनमभिधीयते। तत्रादौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञायते मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति। "यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति। आ देवताभ्यो वृश्च्यते। पापीयान् भवति। यः प्रतिप्रोच्य। न देवताभ्य आवृश्च्यते। वसीयान् भवति" इति। 'यः' अश्वमेधयाजी, देवार्थं प्रजापत्यर्थञ्च वर्त्तमानं यागयोग्यं 'अश्वं', ऋत्विग्रूपाय 'ब्रह्मणे', स्वयं 'अप्रतिप्रोच्य' अनुक्त्वा, तदनुज्ञामलब्ध्वा 'बध्नाति'। सोयं 'देवताभ्यः', 'आवृश्च्यते' विच्छिद्यते, तदनुग्रहाभावात् 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः, 'भवति'। 'यः', तु ब्रह्मणे तस्मै 'प्रतिप्रोच्य' तदनुज्ञां लब्ध्वा, बध्नाति। सोयं 'देवताभ्यो न', विच्छिद्यते। तत एवातिशयेन धनवान् भवति ॥

(२) इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्य्यं दर्शयति। "यदाह। ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्म वै ब्रह्मा। ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति ॥ १ ॥ न देवताभ्य आवृश्च्यते।

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 210.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMAṈA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XX.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Paṇḍita Jayanárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.

The Sáṇḍilya Sútras with S'wapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.

The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.

A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'iromaṇi, by Pandita Bápú Deva S'ástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

The Kávyádars'a of S'rí Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabágís'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

The Brihatsañhitá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern. Complete in seven Fasciculi. Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

The Das'arúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.

The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.

The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.

A translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

The Mímánsá Dars'ana, with the commentary of Sabara Swámin, edited by Paṇḍita Mahes'achandra Nyáyaratna, Fasciculus I. No. 44.

The Taittiríya Áraṇyaka of the Black Yajur Veda, with the Commentary of Sáyanáchárya, Edited by Bábu Rájendralála Mitra Fasc. I. and II. Nos. 60 and 74.

[ये]यो यथा गोस्थानीयाः। अश्वमेध ऋषभस्थानीयः तस्य च
[ल]ौकिकस्य 'ऋषभस्य','विष्टपं' ककुत्, अपेक्षिता, अतो विष्टप-
[स्था]न 'रशनायां चयोदशमरत्निं', सम्पादयेत्। तथा सति 'ऋष-
[भ]स्य', इवाश्वमेधस्य 'विष्टपं', संस्कृतं भवति॥

(६) अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन् पादे आयुः-
शब्दतात्पर्यमाह। "पूर्व्वे आयुषि विदथेषु कव्येत्याह। आ-
[यु]रेवास्मिं दधाति" इति। 'विदथेषु' यज्ञेषु, 'आयुषि', निमि-
[त्त]भूते सति 'कव्या' कवयो विद्वांसः, 'पूर्व्वे' महर्षयः, इमां
[रश]नां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याक्षरार्थः। तत्रायुषीति
[श]ब्दमादायुर्यजमाने सम्पादयति॥

[(]७) तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्य्यं दर्शयति।
[त]या देवाः सुतमावभूवुरित्याह। भूतिमेवोपावर्त्तते" इति।
[दे]वाः', सर्व्वे 'तया' रशनया, अश्वबन्धनादि द्वारेण 'सुतं'
[अ]भिषवोपेतं अश्वमेधात्मकं सोमयागं, 'आवभूवुः' सर्वतः प्राप्ता
[इ]त्यक्षरार्थः। तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात् तत्पाठे-
[नै]श्वर्यमेव प्राप्नोति॥

(८) चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। "ऋतस्य
[सा]मन् सरमारपन्तीत्याह। सत्यं वा ऋतं। सत्येनैवैनमृते-
[ना]रभते" इति। 'ऋतस्य' सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य, 'सामन्'
[स]मीचीनेऽनुष्ठाने, 'सरं' प्रवृत्तिं, पारं 'आरपन्ती' कथयन्ती
[सम्]पादयन्ती, रशनेत्यक्षरार्थः। तत्र ऋशब्द ऋगताविति धा-
[तु]जन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किं त्वत्र रूढः सत्यवाची, तस्मात्

(३) ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते। "एतेनाराजभिर्ब्रह्मैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥ दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् प्रोक्षति। अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा।। अयꣳ राजाऽप्रतिधृष्योऽस्त्विति। बलं वै ब्रह्मा। बलमराजोग्रः। बलेनैवास्मिन् बलं दधाति इति"। क्षत्रियाः सन्तोपि राज्यानर्हाः 'अराजानः', 'उग्राः' क्रूराः, 'अप्रतिधृष्यः' केनाप्यतिरस्कार्य्यः। स्पष्टमन्यत् ॥

(४) होतुः प्रोक्षणं विधत्ते। "एतेन सूतग्रामणिभिः सह होता। पश्चात् प्राङ् तिष्ठन् प्रोक्षति। अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा। अयꣳ राजास्यै विशः ॥ २ ॥ बहुग्वै बह्वश्वायै बहुजाविकायै। बहुव्रीहियवायै बहुमाषतिलायै। बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै। बहुदासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै। बहुरायस्पोषायै राजास्त्विति। भूमा वै होता। भूमा सूतग्रामण्यः भूम्नैवास्मिन् भूमानं दधाति" इति। 'सूताः' सारथयः, 'ग्रामण्यः' ग्रामनेतारः ग्रामस्वामिनः, 'विट्' प्रजा, सा विशेष्यते। बहवो गावो यस्या विशः सा 'बहुगुः', तथा बह्वश्वादीनि विशेषणानि। 'रयिमती' प्रभूतधनयुक्ता, 'पुष्टिमती' शरीरपुष्टियुक्ता, 'बहुरायस्पोषा' बहुविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता, यथैकविशेषविशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानः 'राजास्तु'। प्रतिविशेषणं पृथक्त्वे तु आदरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः। होतुर्भूमरूपत्वं पठनीयमन्त्रबाहुल्यादवगन्तव्यं। सूतानां ग्रामण्यानां भूमरूपत्वं व्यापारबाहुल्यात् ॥

(५) उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते। "एतेन क्षत्तसंगृहीतृभिः

सहोद्गाता। उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् प्रोक्षति ॥ ३ ॥ अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा। अयꣳ राजा सर्व्वमायुरेत्विति। आयुर्व्वा उद्गाता। आयुः क्षत्त सङ्गृहीतारः। आयुष्येवास्मिन्नायुर्द्दधाति" इति। वैश्यशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः 'क्षत्तारः', कोशवृद्धिकारिणः 'सङ्गृहीतारः', उद्गात्रादीनामायुष्ट्वं तद्धेतुत्वादुपचर्य्यते ॥

(६) प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसङ्ख्या तां प्रशंसति। "शतꣳ भवन्ति। शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" इति। दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीपु वृत्तेः शतेन्द्रियत्वं ॥

(७) शतसङ्ख्यागता या चतुःसङ्ख्यासमूहे प्रवृत्ता तां प्रशंसति। "चतुःशता भवन्ति। चतस्रो दिशः। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति" ॥ ४ ॥ इति। 'चतुःशता' चत्वारिंशतानि ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः।

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

(१) पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तं। षष्ठेऽश्वशरीराद्भूमौ पततां विन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते। तदेतद्विधत्ते। "यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति। एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति। यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति। यत् स्तोक्या अन्वाह। सर्व्वंहुतमेवैनं करो-

त्वस्कन्दाय। अस्कन्नꣳ हि तत्। यद्धुतस्य स्कन्दति" इति।
'यत्' यदि, 'निक्तं' स्नानेन शोधितमश्वं, 'अनालब्धं' आल-
म्भनरहितम्, 'उत्सृजन्ति' विन्दवः परिक्षिपन्ति। तदानीं
यद्वा यागान्तरेषु 'गृहीतस्य हविषः', कश्चिदंशः 'स्कन्दति'
भूमौ पतित्वा विनश्यति, 'एवं', एव 'अश्वस्य', तद्बिन्दुजातं
'स्कन्दति' भूमौ पतित्वा विनश्यति, तस्य विन्दुस्कन्दनदोषप-
रिहाराय, 'स्तोक्या अन्वाह' स्तोक्या जलस्य लेशा विन्दवः तद्वि-
षया अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्ता अनुब्रूयात्, भूमौ
पतितस्तोकाननु इत्यादि तदानीमेव पठेत्। यदेतदनुवचनं
तेनानुवचनेन विन्दूनां 'अस्कन्दाय' स्कन्दनदोषपरिहारार्थं,
'एनं', अश्वं, 'सर्व्वहुतमेव करोति', स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य
पाठादेव सर्व्वैर्विन्दुभिः सहिताश्वो हुतएव भवति। यथा
सति 'हुतस्य', द्रव्यस्य 'यत्' लेशरूपं, 'स्कन्दति', तदस्कन्नं
हि न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति॥

(२)अनुवचनीयानां मन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते। "सहस्रमन्वा-
ह। सहस्रसम्मितः सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै"
इति। सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशमीषु अग्नये स्वाहेत्यनु-
वाकास्तत्र आम्नाताः। तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश
मन्त्राः। तत्रान्तिमः सर्व्वस्मै स्वाहेत्ययमुपसंहाररूपत्वात् अन्ते
पठनीयः। ततःपूर्व्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं
सम्पद्यन्ते। तत् सहस्रमनुब्रूयात्। स्वर्गलोकस्य बहुमूल्य-
त्वाभिप्रायेण सहस्रसम्मितत्वमुक्तं। न हि स्वर्गभोगा मूल्येन

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

(१) षष्ठे लोकानुमन्त्रणमुक्तं। सप्तमेऽध्वर्य्योरेकस्यैव चतुर्द्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते। तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते। "प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति। प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्य्यावान्। अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्य्यं दधाति। तस्मादश्वः पशूनामन्नादो वीर्य्यवत्तमः" इति। हे अश्व 'प्रजापतये', 'जुष्टं' प्रियं, त्वां 'प्रोक्षामि'। अनेन मन्त्रेण पूर्व्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्य्युः प्रोक्षेत्। 'देवानां', मध्ये प्रजापतेरतिशयेनान्नभक्षणसमर्थत्वाद्वीर्य्योपेतत्वाच्च तन्मन्त्रबलात् 'अस्मिन्' अश्वे, अन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च सम्पादयति। 'तस्मात्' कारणात्, लोकेपि 'अश्वः', 'पशूनां', मध्ये बह्वन्नभक्षकोतिशयेन वीर्य्यवांश्च दृश्यते।

(२) दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते। "इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः। इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ। ओज एवास्मिन् बलं दधाति। तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः" इति। 'इन्द्राग्निभ्यां त्वा', जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः। 'देवानां', मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ च अतोऽश्वेऽपि तदुभयं सम्पादयति। तस्माल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते॥

(३) पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते। "वायवे त्वेति पश्चात्। वायुर्वै देवानामाशुः सारसारितमः। जवमेवास्मिन्दधाति। तस्मादश्वः पशूनामाशुः सारसारितमः" इति। 'देवानां', मध्ये 'वायुः', 'आशुः' शीघ्रवान्, अत एवातिशयेन 'सारंसारी' उत्क-

संग्रामी, वायुमन्त्रेण अस्मिन् अश्वे वेगावस्थापनात्लोकेऽप्यश्वा-ह्लृष्टो दृश्यते ॥

(४) उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । "विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः" इति । युद्धाद्य-वस्थ्यातिशयेन यशस्वित्वं । स्पष्टमन्यत् ॥

(५) अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते । "देवेभ्यस्त्वेत्य-स्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः" इति । सर्वलो-कवर्त्तिनां सर्व्वेषां 'देवानां', मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन पूजिताः ॥

(६) ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते । "सर्व्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यु-परिष्टात् । सर्व्वे वै देवास्त्विषिमन्तो हरस्विनः । त्विषिमे-वास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्विषिमान् हर-स्वितमः" इति । 'त्विषिमन्तः' दीप्तिमन्तः, 'हरस्विनः' दुरस-कार्य्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ॥

(७) अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रे पूर्व्वभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लो-केभ्यः प्रोक्षति" इति । 'दिवे त्वा', अहं प्रोक्षामीत्यध्याहारार्थो द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षायत्वेत्यादौ योजनीयं । अनेन लोक-त्रयप्रीतिर्भवति ॥

(८) उत्तरभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "सते त्वा सते त्वा-

म्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह। तस्मादश्वमेध-याजिनꣳ सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति" इति। 'सते' वर्त्तमान-वस्तुप्रीत्यर्थं, 'असते' इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्त्तिने, तस्मात् 'विश्वेभ्यो भूतेभ्यः', इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः, 'तस्मा-दश्वमेधयाजिनं', देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्व्वं प्राणिनः 'उपजी-वन्ति'। संहितायां पृथिव्यैत्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति मन्त्र-पाठः। अत्र तु दिवेत्वेत्यादि क इति पाठो विकल्पते॥

(९)अथ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशं-सति। "ब्रह्मवादिनो वदन्ति। यत्प्राजापत्योऽश्वः। अथ कस्मा-देतमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्षतीति। अश्वे वै सर्व्वा देवता अन्वायत्ताः। तं यद्विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्य इति प्रोक्षति। देवता एवास्मिन्नन्वायातयति। तस्मात् अश्वे सर्व्वा देवता अन्वा-यत्ताः" इति। अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं युक्तं। अत्र त्विन्द्राग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत् किं निमि-त्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्वामी तथापि प्रजापतेः सर्व्वदेवतात्मकत्वात्तद्द्वारा सर्व्वासामपि देवतानां अश्वेनुगतिरस्ति। अतएवोदीच्यां दिशि 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः। तेन प्रोक्षणेन 'सर्व्वाः', अपि 'देवताः', अस्मिन् 'अश्वे', अनुगताः करोति। तस्मात् प्रजा-पतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्व्वा अपि देवता अनु-गता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तं॥

इति सप्तमोऽनुवाकः॥

स्थाने, यस्य 'आहुतीर्जुहोति', तदानीमेनं यजमानं 'एतत्' एतेनाध्वर्युहोमेन, 'आयतनात्', 'बहिर्धा' बहिर्दधाति, स्वकीयस्थानात् निःसारयति। किञ्चास्य यजमानस्य यज्ञं 'अन्यति'। तस्मादेयमिष्टिः सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति इति विधास्यते। तदीयः 'स्विष्टकृतः', पूर्वं आहवनीयाग्नौ तानि जुहुयात्। 'स्विष्टकृतः पुरस्तात्', इति कालविधिः। 'आहवनीये' इति देशविधिः। एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान् भवति। यज्ञस्य नोत्पद्यते॥

(५) तन्त्रसावित्रिया इष्ट्या इति विशेषमसहमानानां केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति। "तदाहुः। यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः। यज्ञस्य क्लृप्त्यै। सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै इति" इति। तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्वत्र होतव्याः सर्वस्याः स्वफलसामर्थ्याय होमः सम्पद्यते। किञ्च स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण प्रकाशितो भवति॥

(६) एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तॄणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति। "अथो खल्वाहुः। यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात्। पशुभिर्यजमानं व्यर्द्धयेत्। अव सुवर्गाल्लोकात्पद्येत। पापीयान् स्यादिति। सकृदेव होतव्याः। न यजमानं पशुभिर्व्यर्द्धयति। अभिसुवर्गं लोकं जयति। न पापीयान् भवति" इति। यत्तदिष्ट्यारम्भे यदि जुहुयात्। तदानीमेकस्मिन् होमे पशुसाधकत्वविश्वासाभावेनेह लोके 'यजमानं', 'पशुभिः', वियुक्तं कुर्यात्। जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेरवपद्यते। तत्प्राप्तिरहितो

भवेत्। यश्चोत्पन्नस्तथापि 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः, भवेत्। 'इति' एवम्, अभिज्ञाः पूर्व्वमतं दूषयन्ति। तस्मात् 'सकृदेव होतव्याः'। तथा सति तत्र विश्वाससद्भावात् नोक्तदोषाः प्रसरन्ति।

(७) यथोक्ताश्वचरितहोमानन्तरमेवाङ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते। "अष्टाचत्वारिंशतमश्वरूपाणि जुहोति। अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती। जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै" इति। अङ्ज्येताय स्वाहेति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते। अञ्जिरं जनवर्णः कृष्णः एतः शुक्लः। उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमन्त्रोक्तं। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते। तद्रूपप्रतिपादकाश्च मन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वा चत्वारिंशत्सङ्ख्याकाष्टातिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात्। जगतीछन्दससङ्ख्यायुक्ताक्षरोपेतत्वात्। पशूनां जगतीछन्दो लभ्यते तेनाश्वस्य जागतत्वात्। तादृशः 'अश्वः', प्रजापतिर्देवताकः। अनुवाकद्वयेऽपि सर्व्वस्मिन् स्वाहेत्ययं मन्त्रान्ते समाम्नातः। नास्य पूर्व्वं मन्त्रवत्। कश्चिद्रूपविशेषं ब्रूते॥

(८) तस्य रूपं समष्टिवाचकत्वान्नाष्टाचत्वारिंशत् तत्सङ्ख्यायामन्तर्भूतः तस्मात्तद्धोमं पृथग् विधत्ते। "एकमतिरिक्तं जुहोति। तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः" इति। यस्मादत्र समष्टिवाचक उक्तसङ्ख्यातिरिक्तः। तस्माल्लोकेऽपि प्रजासु सर्व्वासु मध्ये 'एकः', एव स्वामी समृद्धिशीलो भवति॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः॥

अथ नवमोऽनुवाकः।

(१) अष्टमेऽन्वारितानामश्वरूपाणां होम उक्तः। नवमेऽश्वनामवाचनमभिधीयते। तथा च सूत्रकार आह। 'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वेति'। तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमाम्नातानि। 'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहीति'। तत्राद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति। "विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह। इयं वै माता। असौ पिता। आभ्यामेवैनं परिददाति" इति। तत्राद्यस्य नामद्वयस्याय-मर्थः: स्वकीयमातृसामर्थ्येन 'विभूः' वैभवयुक्तः, स्वकीयपितृसामर्थ्येन 'प्रभूः' प्रभावयुक्तः, वैभवं विविधभवसम्पत्तिः। प्रभुत्वं पुत्रादौ योक्तृत्वं, इत्येव मन्त्रो यत् 'आह', तेन सर्वजगन्मातृपृथिव्यै सर्वजगत्पितृस्थानीयद्युलोकाय च 'एनम्' अश्वं समर्पितवान् भवति॥

(२) तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति। "अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह। शास्त्येवैनमेतत्। तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते" इति। 'अश्वोऽसि' व्याप्तिशीलोऽसि, 'हयोऽसि' शीघ्रगतिमानसि, 'एतत्' एतेन मन्त्रेण, 'एनम्' अश्वं, 'शास्त्येव' व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव। यस्मादेवं शासनं कृतं 'तस्मात्', लोकेऽपि 'प्रजाः' पुत्रादयः, 'शिष्टा जायन्ते'। एवं वर्तध्वमिति मातापितृभ्यामनुशिष्टा भवन्ति॥

(३) पञ्चमनाम्नस्तात्पर्य्यं दर्शयति । "अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सर्व्वान् पशूनत्येति । तस्मादश्वः सर्व्वेषां पशूनाꣳ श्रैष्ठ्यं गच्छति" इति । पशुजातीयान् 'सर्व्वान्', अपि श्रेष्ठ्येन नेतुं समर्थत्वात् 'अत्यनामाऽसि', यस्मान्मन्त्र एवमाह । 'तस्मात्', लोकेऽपि 'अश्वः', गोमहिषादीन् 'सर्व्वान् पशून्', 'अत्येति' 'श्रैष्ठ्यं', च 'गच्छति' । अधिककार्य्यकारित्वम् 'अतनं', बहुमूल्यार्हत्वं 'श्रैष्ठ्य' ॥

(४) एतन्नामवेदनं प्रशंसति । "प्रथमः श्रैष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद" इति । यशः कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं श्रैष्ठ्यं ॥

(५) षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति । "नरोऽस्यर्व्वासि सप्तिरसि वाज्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे" इति । उपर्य्यारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थः 'नरः', 'अर्वा'गमनकुशलः । 'सप्तिः' सङ्ग्रामेषु समवायकुशलः, 'वाजी' वेगवान्, तेषां नाम्नां स्वरूपमेवास्य 'महिमानं', विख्यापयति । अतो नाम्नाभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ॥

(६) दशमस्य नाम्नस्तात्पर्य्यं दर्शयति । "ययुर्नामासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिवदति । तस्माद्द्वावमित्रौ सङ्गत्य । नाम्ना चेद्ध्वयेते । मित्रमेव भवतः" इति । यानशीलः 'ययुः', 'नामासि' एतन्नामधार्य्यसि, ययुरित्येतदेव सर्व्वेषां नाम्नां मध्ये 'अश्वस्य प्रियं नामधेयं' । एतदेव प्रियत्वं दर्शयितुमत्र मन्त्रे नामशब्दः प्रयुक्तः ।

'भूरसि' नित्यं सत्तायुक्तोऽसि, अतो 'भुवे' भूताय, पूर्वं निष्पन्नाय वस्तुने, त्वामुत्सृजामि। 'भव्याय' भवते वर्त्तमानाय, त्वामुत्सृजामि, तथा 'भविष्यते', वस्तुने त्वामुत्सृजामि। कालत्रयवर्त्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः। अस्य मन्त्रस्य शेषो विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्ययमंशः संहितायामाम्नातः। अतोऽनेन मन्त्रशेषेणार्थः 'सर्व्वस्माय' सर्व्ववस्तुरक्षार्थं, सम्पद्यते॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण। 'अश्वमुत्सृज्य देवा आशापाला इति चिभ्यः परिददाति। एतं कवचिनो रक्षन्तपर्य्यावर्त्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषामिति'। तन्मन्त्रमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति। "देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह। शतं वै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः। तेभ्य एवैनं परिददाति" इति। हे 'आशापालाः' दिक्पालकाः, 'देवाः', 'देवेभ्योऽश्वं', 'मेधाय' देवसम्बन्धियागार्थं, 'प्रोक्षितं', 'एतं' अश्वं, 'गोपायत'। अस्मिन्मन्त्रे आशापालदेवशब्देन अभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्राः। 'तल्प्याः' राज्ञा सहैकस्मिंस्तल्पे शयनार्हाः। शतसङ्ख्याका विवक्षिताः, अतोऽनेन मन्त्रेण 'तेभ्यः' 'एव', राजपुत्रेभ्यः रक्षार्थं 'एनं' अश्वं, 'परिददाति'॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण। रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः स्वाहेति सायमस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोतीति। तदिदं विधत्ते। "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः। इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतुर्षु पत्सु जुहोति॥ २॥ एता वा अश्वस्य

दित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहे-
त्याह। इयं वा अदितिः। अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोपच्छते"
इति। अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण, महती,
प्राणिनां धारणेन, सुमृडीका सुखकरी, अखण्डनमहत्त्व-
सुखकरत्वविशेषणभेदैस्त्रेधाविभक्तायै स्वाहुतमिदमस्तु। अनेन
होमेन 'अस्याः' पृथिव्याः, प्रसादात् स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्य 'एनं'
अश्वमेधं, 'उपच्छते'॥

(४) चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति। "स-
रस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
हेत्याह। वाग्वै सरस्वती। वाचैवैनमुपच्छते" इति। पूर्ववत्
त्रेधा विभज्य व्याख्येयं॥

(५) पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति। "पूष्णे
स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहेत्याह।
पशवो वै पूषा। पशुभिरेवैनमुपच्छते" इति। पोषको देवः
पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः। नरन्धिषो नराणां स्वा-
नुग्रहेण धारयिता। अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पू-
षरूपत्वात् 'पशुभिरेव', अश्वमेधमुद्धृतवान् भवति॥

(६) षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति। "त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेत्याह।
त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृत्। रूपमेव पशुषु दधा-
ति। अथो रूपैरेवैनमुपच्छते" इति। त्वष्टा विश्वकर्मा स
च तुरीपः तुर्णपालकः। पुरुरूपो बहुविधरूपनिर्माता। एते-

होमे सति तस्य देवस्य रूपनिर्म्माहत्वात् 'पशुषु रूपं', सम्पाद्य 'रूपेरेव', 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(७) सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । "वि-ष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्य्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनमुद्यच्छते" इति । व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्य्यपः, खुरमर्हन्तीति खुर्य्याः अश्वादयः तेषां नितरां पालकः । तथाच निभूयपाः, भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते तेषामपि नि-तरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेव 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(८) सर्व्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति । "पूर्णाहुति-मुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय" ॥ २ ॥ इति । सर्व्वस्मै सकलदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्यु-त्तब्धिः । पुनः पुनरुत्तम्भनं भवति । षीङ्बन्धन इति धातो-रुत्पन्नः सयशब्दस्तथमचाश्वमेधस्य दृढबन्धत्वं । तदर्थेयं पूर्णा-हुतिः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दीक्षाऽभिहिता । अस्या दीक्षायाः पूर्व्वं प्रमुक्तोऽश्वः चतुःशतैः पालितः सन् स्वेच्छया सम्वत्सरमेकं सञ्च-

यथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं छन्दः" इति । आ समन्तात् स्तौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्व्ववत् ॥

(४) द्वादशकपालेष्टेरूर्ध्वं सायङ्काले धृतं होमं विधत्ते । "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति" इति । पूर्व्ववद्व्याख्येयं । पूर्व्वत्राश्वरचका राजपुत्राः सायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति । तत्राश्वस्य पादेषु होम उक्तः । इह तु देवयजनमावाहवनीयहोम इति विशेषः ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ऊर्द्धमेकादशान्माषादाश्वत्थे व्रजे समवघ्नन्ति तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्तीति तमेव व्रजं विधत्ते । "आश्वत्थो व्रजो भवति । प्रजापतिर्द्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो व्रजो भवति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति" ॥ १ ॥ इति ॥ अश्वत्थकाष्ठनिर्म्मितः शालाविशेषः 'आश्वत्थः', 'व्रजः' । स चाश्वबन्धनार्थं कर्त्तव्यः । केनापि निमित्तेन 'देवेभ्यः', सकाशान्निगूढः 'प्रजापतिः', अश्वशरीरं धृत्वा तदीयं 'रूपं', च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चित् 'अश्वत्थे अतिष्ठत्' । ततोऽश्वस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्या अश्वत्थनामसम्पन्नं । अश्वत्थे व्रजे बन्धनेन स्वकीयस्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं काठ-चयेनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात् संवत्सरादूर्द्ध्वं दीक्षाकाल उखासम्भरणं कृत्वा तस्योखास्थाग्नेराब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुप-स्थानं कर्त्तव्यं । तथाच सूत्रकार आह । आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्च्चसी जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठत इति । तत्राब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादशवाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्या-नन्त्रयोदशानुवाके अभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्या-चष्टे । "आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो ब्र-ह्मवर्चस्यजायत" इति । 'ब्रह्मन्' ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे, 'ब्रह्म-वर्च्चसी' वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रः, 'ब्राह्मणः', 'आजायतां' । एत-न्मन्त्रोपस्थानेन सर्व्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं सम्पा-दयति । 'तस्मात्' मन्त्रसामर्थ्यादेव, 'पुरा' सृष्ट्यादौ, 'ब्राह्मणः', वेदशास्त्राभिज्ञः तदर्थानुष्ठायी वा 'अजायत' ॥

(२) द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । "आस्मिन्राष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महार-थोऽजायत" इति । 'इषव्यः' बाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्ट-मन्यत् ॥

(३) तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे ।

लाजैर्जुहोति। आदित्यानां वा एतद्रूपम्। यल्लाजाः। यल्लाजैर्जुहोति। आदित्यानेव तत्प्रीणाति। करम्भैर्जुहोति। विश्वेषां वा एतद्देवानाꣳ रूपम्। यत्करम्भाः। यत्करम्भैर्जुहोति ॥ ४ ॥ विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति। धानाभिर्जुहोति। नक्षत्राणां वा एतद्रूपम्। यद्धानाः। यद्धानाभिर्जुहोति। नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति। सक्तुभिर्जुहोति। प्रजापतेर्वा एतद्रूपम्। यत्सक्तवः। यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥ प्रजापतिमेव तत्प्रीणाति। मसूस्यैर्जुहोति। सर्व्वासां वा एतद्देवतानाꣳ रूपम्। यन्मसूस्यानि। यन्मसूस्यैर्जुहोति। सर्व्वा एव तद्देवताः प्रीणाति। प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति। प्रियाङ्गा ह वै नामैते। एतैर्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः। यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति। अश्वस्यैवाङ्गानि सन्दधाति" इति। 'मधुमती देवता' ब्राह्मणसिद्धो महादेवः। विश्वाधिपत्यं तस्य महत्त्वं। तस्य प्रियत्वात् मधुद्रव्यं तद्रूपमेव। व्रीहितण्डुलादीनां वस्वादिप्रियत्वात् वस्वादिरूपत्वं। 'पृथुकाः' चिपिटकाः, 'लाजाः' व्रीहिभवाः पुष्पवद्विकसिताः, 'करम्भाः' आज्यमिश्रिताः सक्तवः, 'धानाः' भर्ज्जितयवतण्डुलाः, 'सक्तवः' भर्ज्जिततण्डुलपिष्टानि, 'मसूस्यानि' एतन्नैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः। येन सूपनिष्पत्तिः। 'प्रियङ्गुतण्डुलाः', तु हेमवमानवर्ण्णाः 'प्रियाङ्गाः'। 'एतैर्देवाः', अश्वाङ्गानि पुरा समाहितानि वक्तुःस्पष्टमन्यत् ॥

(४) दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते। "दशाणि

जुहोति। दशाक्षरा विराट्। विराट् कृत्स्नस्यान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै" ॥ ६ ॥ इति। दशसङ्ख्यासाम्याद्विराट्सम्पत्तिः॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः।

(१) चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः। पञ्चदशे तु प्रकारविशेषो विधीयते। तत्रादौ कालविशेषं विधत्ते। "प्रजापतिरश्वमेधमसृजत। तꣳ सृष्टꣳ रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन्। स एतान् प्रजापतिर्नक्तꣳहोमानपश्यत्। तानजुहोत्। तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपाहन्। यन्नक्तꣳ होमाञ्जुहोति। यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाꣳस्यपहन्ति" इति। प्रजापतिसृष्टम् 'अश्वमेधं', यदा 'रक्षाꣳसि', हन्तुमैच्छन्। तदा 'प्रजापतिः', तत्परिहारसमर्थान् रात्रावनुष्ठेयान् 'एतान्', अन्नहोमान् निश्चित्य तद्धोमेन 'रक्षांसि', अपहतवान्। अतः 'यजमानः', रात्रावेतेषां होमेन 'रक्षाꣳसि', विनाशयति॥

(२) तत्र पूर्व्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूद्य प्रशंसति। "आज्येन जुहोति। वज्रो वा आज्यम्। वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाꣳस्यपहन्ति" ॥ १॥ इति। आज्यस्य प्रतिपदं करोति। प्राणो वा आज्यं मुखत एवास्य प्राणं दधातीति तानूनप्त्राब्राह्मणे एतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वं॥

(३) तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते। "आज्यस्य प्रतिपदं करोति। प्राणो वा आज्यम्। मुखत एवास्य प्राणं दधा-

जुहोति ॥ २ ॥ प्राणो वा आज्यं । उभयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च" इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं प्रथमानुवाकस्याज्यं द्रव्यं विहितं । तत्रान्यस्याप्याज्ये द्रव्ये विहिते सति 'अस्य' यजमानस्य, 'उभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च', आद्यन्तयोर्व्वयसोः 'प्राणं', सम्पादयति ॥

(८) तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथमानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । "एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्याँ स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिँश्चामुष्मिँश्च" इति । स्वनिवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्येनैतल्लोकप्रतिष्ठा, एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद् द्वितीयशब्दसामर्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिद्ध्यति ॥

(९) अन्त्यानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । "शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्व्वै पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्व्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे" इति । शतसङ्ख्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य शतवीर्य्यत्वं । आयुषि मासानां दिवसानाञ्च सहस्रसङ्ख्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ॥

(१०) अन्त्यानुवाकेपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे । "सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे" इति । सङ्ख्याविशेषस्यानुक्तत्वात् अपरिमितप्राप्तिः । एवमन्नहोमानुवाकानामाद्यन्तव्याख्यानेन ते सर्व्वेप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) अन्नहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेऽभिहितः । तत्र मन्त्रविधानायाद्यन्तावनुवाकौ सङ्क्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोडशे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्रादौ तद्व्याख्यानोपयुक्तं प्रस्तौति । "प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो आहुः । सर्व्वाणि भूतानीति" इति । 'यः' अश्वमेधयाजी, स 'एषः' 'प्रजापतिं' चतुर्म्मुखम्, 'ईप्सति' प्राप्तुमिच्छति, 'इति' एवं, केचिदभिज्ञाः 'आहुः' । अपि चान्ये एवमाहुः, न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किन्तु सर्व्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसङ्ख्याविशिष्टं वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्र सङ्ख्याहोम इत्यभिप्रायः ॥

(२) तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति । "एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति" इति । नहि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति, तथा सत्यनेकेश्वरत्वप्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ॥

(३) तस्मिन्ननुवाके सङ्ख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाम्नाताः, तदानुपूर्व्यं प्रशंसति । "एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्यभिपूर्व्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्व्वमेव सुवर्गं लोकमेति" इति । एकद्वित्रिचतुःपञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तत् 'अभिपूर्व्वम्' इत्युच्यते । तदेवोदाहर्त्तुमेकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रदर्शितं । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो यः स्वर्गं प्राप्नोति ॥

पुनर्दशगुणितं 'प्रयुतं'। तत्या चयेव लोकत्रयवर्त्तिनो भोमा प्राप्नोति ॥

(८) षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे। "अर्बुदाय स्वाहेत्याह। वाग्वा अर्बुदम्। वाचमेवावरुन्धे" इति। पूर्व्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सत् 'अर्बुदम्', इत्युच्यते। वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां बहुविधत्वात् सैव 'अर्बुदं', इत्युपचर्य्यते। अतः 'वाचमेव', प्राप्नोति ॥

(९) सप्तमं व्याचष्टे। "न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह। यो वै वाचो भूमा। तान्न्यर्बुदम्। वाच एव भूमानमवरुन्धे" इति। अर्बुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति। पूर्व्वोक्तसङ्ख्याबहुत्वविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं 'तत्', एव 'न्यर्बुदं', तस्मात्तद्बाहुल्यं प्राप्नोति ॥

(१०) एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसङ्ख्यानां तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति। "समुद्राय स्वाहेत्याह ॥ ३ ॥ समुद्रमेवाप्नोति। मध्याय स्वाहेत्याह। मध्यमेवाप्नोति। अन्ताय स्वाहेत्याह। अन्तमेवाप्नोति। परार्द्धाय स्वाहेत्याह। परार्द्धमेवाप्नोति" इति। ब्रह्माण्डाभिमानी परमेश्वरः परशब्देनोच्यते। तदीयस्यायुषोऽर्द्धं 'परार्द्धं', अनेर्व्वंवर्द्धियमाणा सङ्ख्या तत्र पर्य्यवसिता, तद्धोमेन तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिः ॥

(११) सङ्ख्यामन्त्राणां पर्य्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे। "उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह, रात्रिर्वा उषाः।

म्हर्व्युष्टिः। अहोरात्रे एवावरुन्धे। अथो अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति” इति। ‘उषःशब्देन’ रात्र्यभिमानिनी देवतोच्यते। ‘व्युष्टि’शब्देनाहरभिमानिनी देवता। तदुभयहोमेनाहोरात्रदेवतयोः स्वाधीनत्वात् तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति॥

(१२) अथोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते। “ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात्। अहोरात्रे मोहयेत्। उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति। उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति। अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय” ॥ ४ ॥ इति। अथोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ताहुतयः। तास्तूभयविधाः। तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः, तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः। एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताहुतयोऽपि दिवारात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात् तदानीमिदमहरियं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्व्यामोहो भवेत्। अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात्। तं विभागप्रकारं सूत्रकारस्पष्टमुदाजहार। “एकस्मै स्वाहेत्येताननुवाकान् पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युषसि व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टाय स्वाहोदेष्यते स्वाहेत्युपोदेष्यं उद्यते स्वाहेत्युद्यत्युदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते हुत्वा प्रज्ञातानश्वपरिशेषान् निदधातीति। अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष शाखान्तरमन्त्रः॥

इति षोडशोऽनुवाकः।

दिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य हूयमानत्वात् 'अपां होमाः' । 'अप्सु', हि 'आपः', उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्या अन्नमेवात्राप्-शब्देन विवक्षितं । 'अद्भ्यः', हि 'अन्नं जायते' । तस्मादाप्यमन्न-शब्दवाच्यमन्नमप्सु वर्त्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन यदद्भ्यो जा-यते तदाप्नोति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे सङ्ख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु के-चिद्व्याख्याताः । अष्टादशेऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महो-भ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाम्नातं । तत्र बहुप्रशंसनीयमस्तीत्य-भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्रादावम्भोमन्त्रं प्रशंसति । "अम्भाꣳसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाꣳसि । तस्य वसवो-ऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाꣳसि जुहोति । इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनाꣳ सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरव-रुन्धे" इति । अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वाद्वि-धावपि बहुवचनोक्तिः । अम्भसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वं । वसवस्तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन भूलोकवस्वग्नीनां स्वाधीनता भवति ॥

(२) नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति । "नभाꣳसि जुहोति ।

अन्तरिक्षं वै नभाꣳसि ॥ १ ॥ तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायु-र्ज्योतिः । यन्नभाꣳसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्राणाꣳ सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । महाꣳसि जुहोति । असौ वै लोको महाꣳसि । तस्यादित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥ यन्महाꣳसि जुहोति । अमुमेव लोकमवरुन्धे । आदित्यानाꣳ सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योति-रवरुन्धे" इति । अत्रापि पूर्ववत् मन्त्रानुसारेण बहुवचनं । नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वात्तद्वाचित्वं । सूर्यस्य महनीय-त्वात् महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

(३) यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । "नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति । अन्नाद्यस्यावरुद्धै" इति । यवे मिश्रणं तत्साधनानि 'यव्यानि' । तेषु मन्त्रेष्वधि-पतिं माकुर्व्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन प्रजासु मिश्रणमाम्नायते ततो यव्यत्वं । प्रजास्वामित्वेस्यान्ना-द्यमधीनं भवति ॥

(४) गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । "मयोभूर्वातो अ-भिवातूस्रा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुद्धै" इति । 'उस्रा'शब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वं तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ॥

(५) सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । "प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्तत्यै" ॥ ३ ॥ इति । तन्मन्त्रेषु सन्तानेभ्यः स्वाहेत्याम्नानात् सन्ततिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गः सन्ततो भवति ॥

(६) प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्य्यमाह। "चिताय स्वाहा चिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै" इति। प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वाम्नानात् प्रमुक्तिनामत्वं। सुवर्गस्य 'प्रमुक्तिः' मुख्यभावः, सर्व्वदा स्वेन सम्बन्धः, यथापस्मारविमुक्तः स्वस्थभावः, तद्वत् इयं॥

(७) चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः। अथ पञ्चमप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यास्यन्ते। तत्रैकस्यानुवाकस्य सष्टार्थतां दर्शयति। "पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह। यथा यजुरेवैतत्" इति॥

(८) शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति। "दत्वते स्वाहा हनूकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति। पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे" इति। दन्तादीनां शरीरसम्बन्धादेते शरीरहोमाः। तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः पितृलोकस्य प्राप्तिः॥

(९) योगमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति। "कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्त्विति परिधीन् युनक्ति। इमे वै लोकाः परिधयः। इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति। 'युनक्ति' हस्तेन स्पृशेत्, सकृत् 'परिधीन्', स्पृष्ट्वा पश्चात् उत्तरे मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः। परीधीनां लोकत्रयरूपत्वात् लोका एव स्पृष्टा भवन्ति। तेन स्वर्गप्राप्तिः॥

(१०) महिममन्त्रयोस्तात्पर्य्यं दर्शयति। "यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति। सुवर्गो वै लोको महः।

सुवर्गमेव ताभ्यां यजमानोऽवरुन्धे" इति। तयोर्मन्त्रयोरस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिम-नामत्वं। स्वर्गस्य पूज्यत्वात् महःशब्दाभिधेयत्वम्। तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः॥

(११) ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति। "आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति। ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे" इति। ब्रह्मवर्चस-शब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वं। प्राणभृत् उपदधातीति न्या-येनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तल्लिङ्गसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्श-यितुं समस्तशब्दप्रयोगः। तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः॥

(१२) अनुवाकान्तरतात्पर्य्यं दर्शयति। "अग्निर्बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै" इति। बीजमुत्पाद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्य्यं सिध्यति॥

(१३) सन्नतिमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति। "अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमाञ्जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै" इति। 'समनमत्', इति शब्दसद्भावात् सन्नतिनामत्वं। तद्धोमेन स्वर्गस्य सन्नतिप्राप्तिर्भवति॥

(१४) संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे। "भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ जुहोति। अयं वै लोको भूतं॥ ५॥ असौ भविष्यत्। अनयोरेव लोकयोः प्र-तितिष्ठति। सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुध्यै" इति। भूलोकस्य पूर्व-मेव लब्धत्वात्तद्भूतत्वं, स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वाद्भविष्यत्त्वं, तद्धोमेन

स्वाहेत्यन्ततो जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै"॥६॥ इति। सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः।

(१) त्रिरात्रे रूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति रात्रौ कर्त्तव्या येऽन्नहोमाः, ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समर्पिताः। तस्मात् प्रथमाहःपूर्वस्मिन्नौपवसथ्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्याः, तेऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाके अभिधीयन्ते। तत्र यूपसङ्ख्यां विधत्ते। "एकयूपो वैकादशिनी वा। अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति। एकविꣳशिन्यश्वमेधस्य। सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" इति। अश्वमेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञाः, तेषां सर्वेषाम् 'एकः', एव 'यूपः', इत्येकः पक्षः। एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः। 'अश्वमेधस्य', त्वेकविंशतिसङ्ख्यानां यूपानां समूहः कर्त्तव्यः, तेन स्वर्गाभिजयः।

(२) तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृक्षविशेषं विधत्ते। "बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा। अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति। राज्जुदाल एकविꣳशत्यरत्निरश्वमेधस्य। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति। आहवनीयस्य समीपे यो यूपस्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य बैल्वादीनामन्यतमो वृक्ष इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकाः, यज्ञाः।

तेष्वपि यूपवन्तः, क्रतवः। तत्र 'अश्वमेधस्य', क्रतोरग्निष्ठो यूपो 'राज्जुदालः', कर्त्तव्यः। श्लेष्मातकवृक्षो राज्जुदालः। स च यूपः 'एकविंशत्यरत्निः' चतुर्विंशतिरङ्गुलयः अरत्निः, तादृशैररत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्य्यः, स चात्युन्नतत्वात् स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

(३) अश्वसम्बन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं विधत्ते। "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति। अवद्यन्त्यश्वस्य ॥१॥ पाप्मा वै तेजनी। पाप्मनोऽपहत्यै" इति। अश्वस्य रुधिरस्य धारयित्री 'तेजनी', इत्युच्यते। इतरेषां 'पशूनां', रुधिरधारणाभावादवदानं 'तेजन्या न', क्रियते, 'अश्वस्य', तु तत्सद्भावादवदानं तेजन्या कर्त्तव्यं। तस्याश्वतेजन्याः पापरूपत्वात् तयावदाने सति पापस्यापहतिर्भवति ॥

(४) अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते। "प्लक्षशाखायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति। वेतसशाखायामश्वस्य। अप्सु योनिर्वा अश्वः। अप्सुजो वेतसः। स्व एवास्य योनाववद्यति" इति। अश्ववेतसयोरप्सुजत्वेन वेतसस्य अपाश्वाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य स्वकीयो योनिरित्युच्यते ॥

(५) विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थां विधत्ते। "यूपेषु ग्राम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति। आरोकेष्वारण्यान् धारयन्ति। पशूनां व्यावृत्त्यै" इति। रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयः पशवो 'ग्राम्याः'। इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादयः 'आरण्याः'। तत्र 'ग्राम्याः', 'यूपेषु', उद्बन्धनीयाः,

गन्धप्राप्तिः। अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भ्रूणहत्यादि-दोषमपहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्य 'उभयतः', सुर-भिगन्धपरिग्रहो भवति॥

(३) अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्बैल्वयूपान् विधत्ते। "षड् बैल्वा भवन्ति। ब्रह्मवर्चसस्यावरुद्ध्यै" इति। दक्षिणपार्श्वे त्रयः, उत्तरपार्श्वे त्रयः, इत्येवं षड् यूपाः॥

(४) उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड् यूपान् विधत्ते। "षट् खादिराः। तेजसोऽवरुद्ध्यै"॥ १॥ पूर्ववद्दक्षिणतस्त्रयः, उत्त-रतस्त्रयः, इत्येवं खदिरवृक्षजास्तेजःप्राप्तिहेतवः॥

(५) उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड् यूपान् विधत्ते। "षट् पालाशाः। सोमपीथस्यावरुद्ध्यै" इति। पूर्व-वद्दक्षिणतस्त्रयः, उत्तरतस्त्रयः, इत्येवं षट्। पलाशवृक्षस्य सोमजन्यत्वात् सोमपानप्राप्तिहेतुत्वं। तदेतत् सर्वं सूत्र-कारेण सङ्गृहीतं। 'राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निमग्निष्ठं मिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खा-दिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इति॥

(६) तानेतान् मिलित्वा प्रशंसति। "एकविंशतिः सम्पद्य-न्ते। एकविंशतिर्वै देवलोकाः। द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः। त्रय इमे लोकाः। असावादित्य एकविंशः। एष सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै'' इति। स्पष्टोऽर्थः॥

(७) यूपसङ्ख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यं स्तौति। "शतं

(१३) तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते। "आत्मनाऽभिजुहोति। सात्मानमेवैनꣳ सतनुं करोति" इति। अश्वस्यात्मीयावयवप्रतिपादकं होमाद्ꣳध्याभ्यामिति मन्त्रजातं मन्त्रात्मशब्देनोपलक्ष्यते। हुतमश्वमभिलक्ष्योपरि 'आत्मना' होमाभिति मन्त्रजातेन, जुहुयात्। तथा सति 'एनं' अश्वं, जीवात्मसहितं शरीरसहितं 'करोति'॥

(१४)एतद्वेदनं प्रशंसति। "सात्माऽमुँष्मिंल्लोके भवति। य एवं वेद। अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे" इति। एवं वेदिता स्वर्गलोके 'सात्मा' शरीरी, भवति। अपि च 'वसोर्धारां' धनस्य परम्परां, 'तेन' होमेन, लभते॥

(१५) तत ऊर्द्धमाहुतिद्वयं विधत्ते। "इलुवर्दाय स्वाहा बलिवर्दाय स्वाहेत्याह। संवत्सरो वा इलुवर्दः। परिवत्सरो बलिवर्दः। संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे। आयुरेवास्मिन्दधाति। तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्रसामुं लोकमेति" इति। प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः 'संवत्सरः', द्वितीयोऽब्दः 'परिवत्सरः'। तदीयहोमेनोभयस्मादपि 'आयुः', प्राप्नोति। अतएवायं 'अश्वमेधयाजी', बाल्ये यौवने वा न म्रियते। किन्तु 'जरसा', युक्तः शनैर्हस्तपादादिविस्रंसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति। अत्रोपवसथ्येऽहनि यूपाः प्रकृता वर्णिताः। यूपप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थमश्वावदानादिकमत्र प्रतिपादितम्। एतस्य यागानुष्ठानं तु चिरात्रस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यं॥

इति विंशोऽनुवाकः॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः।

(१) विंशेऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः। एकविंशे तु स्तेतव्याग्न्यादेर्विशेषोऽभिधीयते। तमिमं विशेषं विधत्ते। "एकविꣳशोऽग्निर्भवति। एकविꣳशः स्तोमः। एकविꣳशति यूपाः" इति। एकविंशतिसङ्ख्याकैः पुरुषैः सम्मितः 'अग्निः', स्तेतव्यः। तथा स्तोमेषु त्रिवृदादिषु मध्ये 'एकविंशतिस्तोम'युक्ते रविविशेषे उक्थ्यः कार्य्यः। 'यूपाः', च 'एकविंशति'सङ्ख्याकाः कर्त्तव्याः। एवं सिद्धान्तोऽभिहितः॥

(२) अथ पूर्व्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्सया पूर्व्वोक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति। "यथा वा अश्वा ऋषभा वा वृषाणः सꣳस्फुरेरन्। एवमेतत् स्तोमाः सꣳस्फुरन्ते। यदेकविꣳशः। ते यत्सम्मृच्छेरन्। हन्येतास्य यज्ञः" इति। 'यथा', लोके केचिद्दुर्दान्ताः, 'ऋषभाः' 'अश्वा वा', 'वृषाणः' सेक्तुं समर्थाः, औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा प्रौढुं 'संस्फुरेरन्' अतिशयेन संस्फुरेयुः, वलनं कुर्य्युरित्यर्थः। अनेनैव प्रकारेण ये प्रौढाः एकविंशति'स्तोमाः', एते सहसा वर्त्तमानाः 'संस्फुरन्ते' त्वरां कुर्व्वन्ति। तथाचार्य्यमाणाः 'ते' स्तोमाः, यदि 'सम्मृच्छेरन्' स्खलिताः स्युः, तदानीम् 'अस्य', 'यज्ञः', 'हन्येत'। स्तोमवदग्नियूपयोरप्युपघात उन्नेयः॥

(३) एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्व्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति। "द्वादश एवाग्निःस्यादित्याहुः। द्वादशः स्तोमः।

एकादश यूपाः" इति। द्वादशपुरुषपरिमित एव 'अग्निः', कर्त्तव्यः। 'सोमः', अपि द्वादशसङ्ख्यायुक्त एव कार्य्यः। यूपानान्तु द्वादशसङ्ख्यायाः काप्यभावात् 'एकादश', ते कर्त्तव्याः॥

(४) तत्राग्न्योर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति। "यद्वा-दशोऽग्निर्भवति। द्वादश मासाः सम्वत्सरः। संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे" इति। स्पष्टोऽर्थः॥

(५) इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमेऽपि योजनीया। यूपाना-मेकादशसङ्ख्यां विभज्य प्रशंसति। "यद्दश यूपा भवन्ति। दशा-क्षरा विराट्। अन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे। य एकादशः। स्तन एवास्यै सः। दुह एवैनां तेन" इति। तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया सङ्ख्या विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः। 'यः' अयमवशिष्टः, 'एकादशः', यूपः 'सः', अयं 'अस्याः' पूर्व्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः, 'स्तन'स्थानीयः। 'तेन' स्तनस्थानीयेन, 'एनां' विराजं, 'दुह एव' अभिमानफलं दोग्ध्येव। तस्मादग्निस्तोमयोर्द्वादशसङ्ख्या यूपेष्वेकादशसङ्ख्या च कर्त्तव्या। सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः॥

(६) तदेतद्दूषणं दर्शयति। "तदाहुः। यद्द्वादशोऽग्निः स्याद्द्वादशस्तोम एकादश यूपाः। यथा स्थूरिणा यायात्। ता-दृक् तत्" इति। तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवं 'आहुः', यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्वेकादशत्वं स्यात्। तदानीं यथा लोके 'स्थूरिणा' स्थूलभारयुक्तेन शकटादिना, सम एव देशे गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्व्वतारोहणादौ। 'तत्' तथा-

सङ्ख्यायुक्तत्वं, 'तादृक्', स्यात्। अनया द्वादशसङ्ख्यया अल्पा एव क्रतवो निर्वोढुं शक्यन्ते। न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः॥

(७) पूर्व्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति। "एकविꣳश एवाग्निः स्यादित्याहुः। एकविꣳशस्तोमः। एकविꣳशति र्यूपाः। यथा प्रष्टिभिर्याति। तादृगेव तत्" इति। 'प्रष्टिभिः' शिरसि भारवाहिनोयुक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्व्वतारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात्। 'तत्' एकविंशत्वं, 'तादृक्', 'स्यात्'। तया सङ्ख्यया अल्पा महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः। वस्तुदान्तवृषभादिदृष्टान्तेन अत्यन्तमाशङ्कितं, तत् सावधानेषु पुरुषेषु सम्भवतीत्यभिप्रायः। तदेतदेकविꣳशतित्वं वृषभस्य ककुदं॥

(८) दृष्टान्तीकृत्य प्रशंसति। "यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद। ककुद्ध राज्ञां भवति। एकविꣳशोऽग्निर्भवति। एकविꣳशस्तोमः। एकविꣳशतिर्यूपाः। एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः। य एवं वेद। ककुद्ध राज्ञां भवति" इति। यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयवः एवमश्वमेधस्य 'तिस्रः ककुभः', उन्नतावयवाः। तदभिज्ञो यजमानः 'राज्ञां', मध्ये 'ककुत्', इवोन्नतः 'भवति'। कस्मात् ककुभ इति विवक्षायामेवविंश इत्यादिना उच्यन्ते॥

(९) य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरुपसंहारार्था, तां शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसति। "यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद।

गामिनः पुरुषान् क्रूरान् करोति। यस्मात् सेनामुखस्य तीक्ष्णत्वं 'तस्मात्', लोके 'राजमुखं', 'भीष्मं भावुकं' भयानकं भवितुं योग्यं भवति। प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं सभायामुग्रमुखा दृश्यन्ते॥

(३)मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाङ्गसन्धिषु पशूनां तस्य नियोजनं विधत्ते। "आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे। पूर्वाग्निमेव तं कुरुते॥ १॥ तस्मात् पूर्वाग्निं पुरस्तात् स्थापयन्ति" इति। ग्रीवायां कृष्णवर्णो यस्य अजस्य सः अयं पशुः, 'कृष्णग्रीवः', स च अग्निदेवताकः, तादृशमजं अग्निष्ठे नियुक्तस्याश्वस्य 'ललाटे', नियुञ्जीत बध्नीयात्, यदि ललाटे बन्धनमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत्। तेन भावितेन ललाटबन्धनेन 'तं' आग्नेयं पशुं 'पूर्वाग्निमेव' आहवनीयरूपमेव, 'कुरुते'। यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याग्नेयस्य पशोर्ललाटरूपे पूर्वभागे बन्धनं 'तस्मात्', 'पूर्वाग्निं' आहवनीयं, पूर्वदेशे 'स्थापयन्ति'॥

(४) द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते। "पौष्णमन्वञ्चम्। अन्नं वै पूषा। तस्मात् पूर्वाग्नावाहार्यमाहरन्ति" इति। योऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तः तमनु पश्चादञ्चति गच्छतीत्यन्वञ्चः पशुरन्वट् तं 'अन्वञ्चं', पूषदेवताकं नियुञ्जीत, आग्नेयस्य पश्चाद्भागे बध्नीयादित्यर्थः। योऽयं पूषदेवः सोऽन्नं पुष्टिहेतुत्वादन्नरूपः। यस्मात् तथाविधदेवताकः 'पौष्णः', पशुः पूर्वभागे नियुक्तः। 'तस्मात्', यागेषु 'आहार्यं' आनेतव्यं, सर्वं 'पूर्वाग्नौ' 'आहवनीये', 'आहरन्ति'॥

'उत्सेधं' उन्नतदेशवर्त्तिनं, करोति। यस्मादेवं 'तस्मात्', लोकेऽपि कस्मिंश्चित् 'भये', प्राप्ते कश्चित् 'उत्सेधं', उन्नतपर्व्वतादिप्रदेशं, प्रजा आश्रयन्ति॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः॥ ० ॥

समाप्तश्च अष्टमप्रपाठकः।

तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।
प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि शाकल्येन प्रपञ्चितं ॥
नवमेऽहर्द्वयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।
अश्वेऽथ रोहितादीनां आलम्भाद्यभिधीयते ॥

(१)तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामालम्भोऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते । "प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तमष्टादशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् । तमाप्त्वाष्टादशिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे" इति । प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानी देवः केनापि निमित्तेन 'अस्मात्' प्रजापतेः, 'अपाक्रामत्' अपागच्छत् । तदा 'तं' अश्वमेधं, 'अनु'लक्ष्य 'अष्टादशिभिः' अष्टादशसङ्ख्यायुक्तैः, रोहितो धूम्ररोहित इत्यादिभिराख्यातैः पशुभिः, 'प्रायुङ्क्त' । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसङ्ख्याका ये पशव आम्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्षणं प्रयोगं

कृतवान् तेन प्रयोगेण 'तं' अश्वमेधं, प्राप्य तैरेव पशुभिः स्वाधीनं कृतवान्। तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसङ्ख्या मिलित्वाऽशीत्यधिकशतसङ्ख्याकाः पशव आलब्धव्याः। 'तैः' पशुभिः, 'यज्ञं', प्राप्य स्वाधीनं करोति॥

(२) पशुगतामष्टादशसङ्ख्यां प्रशंसति। "संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा। यदष्टादशिनः। द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः॥ १॥ संवत्सरोऽष्टादशः। यदष्टादशिन आलभ्यन्ते। संवत्सरमेव तेनाप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे" इति। य एतेऽष्टादशिनः पशवः त एते सङ्ख्यया संवत्सरमासर्त्तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसङ्ख्या विद्यते। अतः सङ्ख्यासाम्यात् 'तैः' पशुभिः, संवत्सरं प्राप्य स्वाधीनं करोति॥

(३) तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते। "अग्निष्ठेऽन्यान् पशूनुपाकरोति। इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनो जामित्वाय" इति। अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशवः आदिष्टदेशरहिताः। तान् सर्वान् 'अग्निष्ठे', बद्धोपाकुर्य्यात्। अतएव सूत्रकारेणोक्तं। अश्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति येषाञ्चानादिष्टो देश इति। 'अष्टादशिनः', तु 'पशून्', अग्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषूपाकुर्य्यात्, एवं सति सर्व्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति॥

(४) इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य सङ्ख्यां विधत्ते। "नव नवालभ्यन्ते सवीर्य्यत्वाय" इति। एकैकस्मिन् यूपे 'नव नव', पशवो बद्धोपाकर्त्तव्याः। रोहितो धूम्र इत्यादिषु दश-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपदुपाकरणमभिहितः । चतुर्थेऽश्वस्य रथयोजनालङ्कारादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणयुगधूर्व्यं तमश्वं युनक्तीति । सोयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाम्नातः । युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि इति । तत्र पूर्व्वार्द्धभागान् व्याचष्टे । “युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥ १ ॥ इमे वै लोकाः परितस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति” इति । स्वप्रकाशेन जगत्युपबृंहणादादित्यः ‘ब्रध्नः’, इत्युच्यते । यागपरेषु रोचराहित्यादग्निः ‘अरुषः’ । सर्व्वदाचरणस्वभावत्वात् ‘वायुश्चरन्’ । परितोऽवस्थानात् पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः परितस्थिवांसः । आदित्यादित्रयेणात्मनश्वः स्तूयते । तादृशमश्वं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ॥

(२) उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । “रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति” इति । दीप्तियुक्तानि ‘नक्षत्राणि’, ‘रोचनाः’ इत्युच्यन्ते । तानि रोचनाः ‘दिवि’ दीप्यन्ते । अनेनार्द्धद्वयकथनेन यजमाना

आदित्यादयः अन्ये योजिता भवन्ति। 'नक्षत्राणि', चैतदर्थं दीपयति॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण। युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी इति। तस्याश्वस्य पार्श्ववर्त्तिनावश्वौ 'प्रष्टी', इत्युच्यते। युञ्जन्तीत्यनुवर्त्तते। मन्त्रस्तु तत्काण्डे एवं पठ्यते। युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसेति। तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। "युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह। कामानेवास्मै युनक्ति" इति। 'अस्य' यजमानस्य, रथे कामकामप्रदानसमर्थौ अश्वौ देवाः 'युञ्जन्ति'। अनेन मन्त्रपाठेन यजमानार्थं 'कामानेव', सम्पादयति॥

(४) द्वितीयपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। "हरी विपक्षसेत्याह। इमे वै हरी विपक्षसा। इमे एवास्मै युनक्ति" ॥२॥ इति। 'विपक्षसा' तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्त्तिनौ, 'हरी' द्वावश्वौ, युञ्जन्तीत्यन्वयः। 'इमे' द्यावापृथिव्यौ, 'एव', पार्श्ववर्त्तिनौ तावश्वौ, अतस्तयोर्योगेन द्यावापृथिव्यावेव 'युनक्ति'।

(५) तृतीयपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। "शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह। अहोरात्रे वै नृवाहसा। अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति" इति। शोणवर्णौ धार्ष्ट्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रे ब्रूते। तत्र 'अहोरात्रे', एव मनुष्याणां निर्वाहके। अतो 'एव', अश्वरूपेण 'युनक्ति'॥

(६) उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्य्यं सङ्गृह्य दर्शयति। "एता एवास्मै देवता युनक्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" इति। आदित्

मन्त्रवाक्यमारभ्य अहोरात्रपर्य्यन्ता या देवता उक्ताः, 'एताः' सर्व्वाः, 'एव', 'अस्मै' यजमानार्थं, रथे युनक्ति॥

(७) रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते। "केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति। यश एवैनꣳ राज्ञां गमयति" इति। सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकं। मन्त्रस्य पाठार्थौ तु तत्र च द्रष्टव्यौ। अनेन ध्वजस्थापनेन सर्व्वेषां राज्ञां मध्ये 'एनं' 'एव', राजानं, 'यशः', प्रापयति॥

(८) यदुक्तं सूत्रकारेण। जीमूतस्येति कवचमध्यूहते। धन्वनागा इति धनुरादत्त इत्यादि च। तच्च चतुर्थकाण्डे समाम्नातस्य जीमूतस्येति अनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति। "जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह। यथा यजुरेवैतत्" इति। तस्मिन् यजुषि मन्त्रे अनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः प्रतीयते, स च तथैव भवति॥

(९) रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलसमीपं गते सति तत्राध्वर्य्युणा सप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते। "ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्य्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै" ॥३॥ इति। तदेतद्वचनं यजमानस्य जयाय भवति॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण अपोऽश्वमवघ्राप्य यदातो अपो अग्नमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तत इति। तत्र यदात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्द्धस्येमꣳ स्तोतरित्यादेस्तात्पर्य्यं दर्शयति। "परा वा एतस्य यज्ञ एति। यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति। एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न इत्याह।

(२२) पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनि-युङ्क्ते। "समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यश्वस्याप्रियो भवन्ति स्वरूपत्वाय" इति। आसमन्तात् प्रीतिहेतवः 'आप्रियः'। तेषु मन्त्रेषु देवानां वह्नि प्रियमित्युच्यते। 'अश्वस्य', तथा करोति अतो मन्त्राणां स्वरूपत्वं॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः।

(१) चतुर्थे रथयोजनाश्वालङ्कारावुक्तौ। पञ्चमे ब्रह्मोद्य-नामको होतृब्रह्मणोत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्य-न्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण। उत्तरौ महिमानपरिवर्त्यौ उत्क-चात्वाले मार्ज्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्य्युपविष्टौ दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरहोता किंस्विदासीत् पूर्व्वचित्तिरित्येत-स्यानुवाकस्य प्रष्टानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्राह्मण इति। पृष्टानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातानि उत्तरवाक्यानि। तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते। "तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते। यो-ऽश्वमेधेन यजते। होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः। तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः" इति। अश्वमेध-याजिनः शरीरप्रयासेन तेजोवृद्धिः। मन्त्रवैकल्यप्रसङ्गाद्ब्र-ह्मवर्चसव्यृद्धिः। तदुभयपरिहाराय होतृब्रह्माणौ 'ब्रह्मोद्यं', ब्रूयातां। जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादः 'ब्र-ह्मोद्यः', तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

The Lalita Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Sákya Sinha. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prâkrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu Rájendralála Mitra.

The Taittiríya Sanhitá of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. Röer, and E. B. Cowell, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. and XIX. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202 and 203.

The Taittiríya Bráhmaṇa of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204 and 210.

An English Translation of the Sáhitya Darpaṇa by Dr. Ballantyne.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 216.
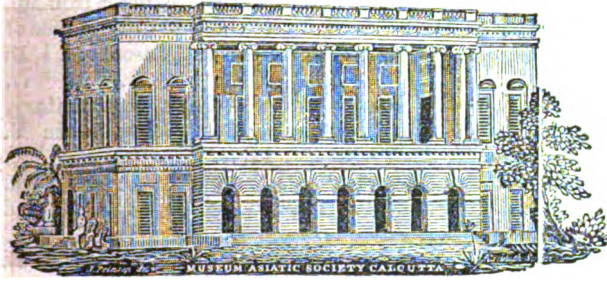
तैत्तिरीय ब्राह्मणम्।

कृष्णयजुर्वेदीयम्।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम्।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण परिशोधितम्।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMAṆA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

FASCICULUS XXI.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1866.
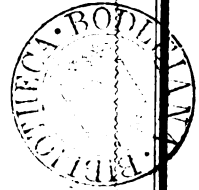
(२) अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते। "दक्षिणतो ब्रह्मा भवति। दक्षिणत आयतनो वै ब्रह्मा। बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा। ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति। तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः" इति। आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानं। अतोऽत्रापि दक्षिणभागे उपविशेत्। बृहस्पतिदेवताकश्चायं 'ब्रह्मा'। अतोऽयं यजमानस्य दक्षिणभागे 'ब्रह्मवर्चसं', सम्पादयति। यस्मात्सम्पत्तिः, 'तस्मात्', दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते। दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते॥

(३) होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते। "उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥ उत्तरत आयातनो वै होता। आग्नेयो वै होता। तेजो वा अग्निः। तेज एवास्योत्तरतो दधाति। तस्मादुत्तरोऽर्द्धस्तेजस्वितरः" इति। सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानं। अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत्। दैविकेष्वृत्विक्षु होतृत्वमग्नेराम्नातं, अग्निर्होताश्विनाध्वर्यू इति। तत्सम्बन्धादयं मानुषो 'होता आग्नेयः'। अतः 'अस्य' यजमानस्य, उत्तरभागे 'तेजः', सम्पादयति। यस्मादेवं 'तस्मात्', केषुचित् पुरुषेषु 'उत्तरः' वामभागः, अतिशयेन तेजस्वितरः। दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ, कस्य दक्षिणो-(कस्यो)त्तरः वेद्याकाङ्क्षितत्वात्॥

(४) अग्निष्ठं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते। "यूपमभितो वदतः। यजमानदेवत्यो वै यूपः। यजमानमेव तेजसा

च ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयत:" इति। 'यजमानस्वरूपस्य पशु-प्रयोगनिर्व्वाहकत्वात् यजमानदेवत्यत्वं। तस्य पार्श्वयोः स्थिता ब्रह्मवत्सने सति 'यजमानमेव', तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं कुरुतः॥

(५) तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता किंस्विदित्यादीनि प्रश्न-वाक्यानि पठति। दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा द्यौरासीदित्यादु-त्तरवाक्यानि पठति। तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाम्नातमनूद्य तद्व्याख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां तात्पर्य्यं प्रदर्श्यते। तत्र प्र-थमप्रश्नवाक्यं दर्शयति। "किंस्विदासीत् पूर्व्वचित्तिरि-त्याह। द्यौर्वै वृष्टिः पूर्व्वचित्तिः॥ २॥ दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे" इति। 'पूर्व्वचित्तिः' प्रथमतश्चेतयमाना, 'किं', नाम 'आ-सीत्', इति प्रश्नः। या वृष्टिकारणभूता 'द्यौः', सैव प्रथमत-श्चेतयमाना। प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पश्चादोषधिद्वारा सर्व्वे प्राणिनो जीवन्ति। एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं 'दिव-मेव', प्राप्नोति, वृष्टिं लभत इत्यर्थः॥

(६) द्वितीयं वाक्यं दर्शयति। "किंस्विदासीद्बृहद्वय इत्याह। अश्वो वै बृहद्वयः। अश्वमेवावरुन्धे" इति। युद्धे भ-यद्वारा वीरजीवनहेतुत्वात् 'अश्वो बृहद्वयः'॥

(७) तृतीयं दर्शयति। "किंस्विदासीत् पिशङ्गिलेत्याह। रात्रिर्वै पिशङ्गिला। रात्रिमेवावरुन्धे" इति। अतिशयेन रूपवती 'पिशङ्गिला', 'रात्रिः', च तादृशी, चन्द्रिकया नक्षत्रैः स्वरूपवत्त्वप्रतिभासात्॥

मित्याह। यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः। यज्ञमेवावरुन्धे" इति।
यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः, तथा 'यज्ञः', सर्व्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः। कर्म्माधीनत्वात् सर्व्वजगद्व्यवहारस्य ॥

(१५) एकादशं दर्शयति। "पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेत इत्याह। सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः। सोमपीथमेवा-
वरुन्धे" इति। 'वृष्णः' सेक्तृत्वेन बलवतोऽश्वस्य सम्बन्धी सार-
भूतः पदार्थः सोमः। एवं सति अश्वे चिराचरूपोऽश्वमे-
धाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ॥

(१६) द्वादशं दर्शयति। "पृच्छामि वाचः परमं व्योमे-
त्याह। ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम। ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे"
॥ ५ ॥ इति। जगत्कारणं 'ब्रह्म', एव 'वाचः' वेदरूपायाः,
'परमं व्योम' पर्य्यवसानभूमिः। सर्व्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुतेः। तदेवं ब्रह्मकार्य्यभूते कृत्स्नजगद्व्यवहारविषय-
प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं
प्रसिद्धं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः।

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

(१) पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तं। षष्ठसप्तमयोर्मन्त्राश्वोपचारोऽभि-
धीयते। तत्रादावश्वसञ्ज्ञपनकालीयाननुष्ठेयान् होमान् विध-
त्ते। "अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति। योऽश्वमेधेन यजते।

प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते” इति। हे अश्व गर्भधारणहेतुं त्वां ‘अहं’ महिषी, ‘अजानि’ प्राप्नवानि, त्वञ्च ‘गर्भधं’ गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरं, ‘अजासि’ प्राप्नुहि। यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तः। तथापि तदभिप्राया-नुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः। गर्भस्य प्रजापशुरूप-त्वादेतस्मिन् मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुंश्चात्मनि स्थापयति॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण। गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां लो-वर्णाभिः सूचीभिर्महिष्यश्वस्यासिपथान् कल्पयन्ति* प्राक्क्रो-डात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावातात्, प्रत्यक्क्रोडात् प्रा-ङ्नाभेः, एवमुत्तराभ्यां लोहीभिः सीसाभिर्वा परिवृक्ती शेष-मिति। तत्रासिपथान् विधत्ते। “देवा वा अश्वमेधे पवमाने। सुवर्गं लोकं न प्राजानन्। तमश्वः प्राजानात्। यत् सूचीभिरसिपथान् कल्पयन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै” इति। पुरा कदाचित् ‘देवाः’, हि पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सति तत्र स्वर्गहेतुं अश्वं न ज्ञातवन्तः। ‘तं’, ‘अश्वः’, तु ज्ञातवान्। अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिः ‘असिपथाः’, कल्पनीयाः। यथा लोके सूकरः खड्गेन छि-द्यते। एवमश्वोऽपि छेदनीयः। अतः खड्गप्रहारस्थानस्याङ्क-मानि सूचीभिः कर्त्तव्यानि। त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते॥

(११) तस्मिन्नसिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा आम्नाताः, तेषां स्पष्टार्थतां दर्श-

* एकमहिषीकर्तृके कल्पयन्तीत्यत्र बहुत्वं चिन्त्यम्।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे ऽश्वस्य मृतोपचारः सञ्ज्ञपनप्रकारश्चोक्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति । तदा तदा पत्न्य इतराः तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्राश्चोर्द्धामेनामित्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति" इति । अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बहुधनव्ययेन श्रियोपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वात् राष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्न्यः ऊर्द्धामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः हे अश्व 'एनां' महिषीं प्रति, स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिं 'ऊर्द्धमुच्छ्रयतात्' यथोर्द्धा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्व्विति, एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वात् राष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया 'श्रियं राष्ट्रं', च 'ऊर्द्धं', यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ॥

(२) द्वितीयपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्य्यूहति" इति । उक्तेऽर्थोन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन् पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुं छित्वा भारं बध्वा स्वशिरस्यारोपयितुं सौकर्य्याय वृक्षाद्यवष्टम्भेन तं भारमूर्द्धायमवस्थापयति तद्वत् ।

अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात्। यजमानार्थं 'राष्ट्रमेव', परितः समादधाति॥

(३) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति। "अथास्या मध्यमेधतामित्याह। श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम्॥ १॥ श्रियमेवावरुन्धे" इति। अश्वस्य पुंलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायां 'अथ' अनन्तरं, 'अस्याः' महिष्याः, शरीरमध्यं स्त्रीलिङ्गं। 'एधतां' उत्साहेन वर्धतां, अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः श्रिय एव राष्ट्रमध्यरूपत्वात् 'श्रियमेव', प्राप्नोति।

(४) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति। "शीते वाते पुनन्निवेत्याह। क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतो वातः। क्षेममेवावरुन्धे" इति। पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते। तदा प्रातःकाले 'शीते', प्रवृत्ते सति धान्यं 'पुनन्' शोधयन्, पुरुष उत्साहेन यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत्। अत्र शीतवातस्य तापनिवारकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः 'क्षेममेव', प्राप्नोति॥

(५) प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति। "यद्धरिणी यवमत्तीत्याह। विड् वै हरिणी। राष्ट्रं यवः। विशञ्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति" इति। अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन दृष्टान्तोऽभिधीयते। यदा 'हरिणी', काचित् रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं 'यवं', भक्षयति। तत्र यथा स्वामी न जानाति तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण स्वामनुभूयात्मर्दितमश्वं न जानासीति पादद्वयस्याभिप्रायः। तत्र

हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रेत्युभयं सूच्यते। तत्प्रजा बलि-हरणात् हरिणीस्थानीया, यद्वा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्न-धान्यभक्षणात् हरिणीसादृश्यं, राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यं॥

(६) अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यक् समानुकूल्यं सम्पादयति। "न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह। तस्माद्राजा पशून् न पुष्यति"॥ २॥ इति। हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणी-रूपं पशुं 'पुष्टं', क्षेत्रिको 'न', जानाति। यस्मादेवं क्षेत्रस्वामी, 'तस्मात्', तत्तद्भूमिस्वामी 'राजा', 'पशून् न पुष्यति' इति पशुपुष्टिं स्वतृप्तितया न गणयति। वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभा-वात् पशुपुष्टिमसौ बहु मन्यते। राजा तु प्रभूतधनसम्पन्नत्वात् न गणयति॥

(७) द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्य्यं दर्शयति। "शूद्रा यदर्य्य-जारा न पोषाय धनायतीत्याह। तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते" इति। 'यत्' यदा कदाचित्, दासी स्वकीयस्वामिना जारेण युक्ता भवति। तदा सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्मानं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमात्मन इच्छति, न हि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते। तथा हे महिषि मनुष्य-शरीरा त्वमपि देवताश्वरूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव। न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेति मन्त्राभिप्रायः। यस्माद्‌च दास्या धनराहित्यं सूचितं। 'तस्मात्', दासीवज्जीव-जातैर्वैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं 'नाभिषिञ्चन्ते'॥

(८) तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। "इयं यका-

(१४) यदुक्तं सूत्रकारेण। 'दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वेति'। तदिदं विधत्ते। "अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति। ये यज्ञेऽपूतं वदन्ति। दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति। प्राणा वै सुरभयः। प्राणानेवात्मन्दधते। नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति" इति। 'यज्ञे' यागप्रयोगमध्ये, 'ये' मनुष्याः, 'अपूतं' अपवित्रं ग्राम्योक्तिरूपं, 'वदन्ति'। 'एतेभ्यः' जनेभ्यः, 'प्राणाः अपक्रामन्ति'। अतः तन्निवारणार्थं सर्वा अपि 'सुरभिमतीं', ब्रूयुः। सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं सुरभिमती प्राणानां सुरभिगन्धवत् प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन 'प्राणान्', आत्मनि सम्पादयन्ति। तत 'एभ्यः' स्त्रीजनेभ्यः, 'प्राणा नापक्रामन्ति'॥

(१५) यदुक्तं सूत्रकारेण। 'आपोहिष्ठीयाभिर्मार्जयित्वेति'। तदिदं विधत्ते। "आपोहिष्ठामयोभुव इत्यद्भिर्मार्जयन्ते। आपो वै सर्वा देवताः। देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते" इति। देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक् तत्कारणत्वेनापः समाम्नाताः। 'आपो वा इदमासंत्सलिलमेवेति'। अतः कारणत्वात् सर्वदेवतारूपाः 'आपः', ततः अब्रूपाभिर्देवताभिरेवात्मानं शोधयन्ति॥

इति सप्तमोऽनुवाकः।

---

(६) उत्सर्गविधिं प्रशंसति। "पर्यग्निकृतं पुरुषञ्चारण्यांश्चो-त्सृजन्त्यहिंसायै" इति। यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यत्राम्नातो न तु पुरुषोत्सर्गः। तथाप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य त्वनुवादेन प्रशंसेति सर्वत्र द्रष्टव्यं॥

(७) अथ मिलित्वा सङ्ख्याः प्रशंसति। "उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते। यश्चावमो यश्च परमः। तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः। अभीष्टा अभिप्रीताः। अभिजिता अभिहुता भवन्ति" इति। अत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु पशुषूत्तमाधमाभावो विद्यते। पुरुषः सर्वोत्तमः। तदपेक्षयाश्वोऽधमः। अश्वापेक्षया गौरधमः। गवापेक्षया अजावी अधमौ। एवं योऽधमो 'यश्च परमः', तौ 'उभौ पशू', 'आलभ्येते'। 'अस्य' यजमानस्य, 'यज्ञे', उभयविधाः ते सर्वे पशवः, 'बद्धाः' नियोजिताः। ते च देवतानां 'अभीष्टाः' अपेक्षिताः, अतएव 'अभिप्रीताः' अत्यन्तप्रीतिविषयाः। 'अभिजिताः' एव वशीकृताः। 'अभिहुताः' देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति॥

(८) अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनञ्च प्रशंसति। "नैनं दन्दशूकाः पशवो यज्ञे बद्धाः। अभीष्टा अभिप्रीताः। अभिजिता अभिहुता हिंसन्ति। योऽश्वमेधेन यजते। य उ चैनमेवं वेद" इति। 'एनं' अश्वमेधयाजिनं, अश्वमेधवेदिनञ्च, 'दन्दशूकाः' स्वभावतो दंशनशीला अपि, 'पशवः', नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तोऽपि 'न हिंसन्ति'॥

इति अष्टमोऽनुवाकः।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनाञ्च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु त्रिरात्रस्योत्तमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्रादौ तावत् प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति । "प्रथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति" इति । एषोऽश्वमेधयाजी 'प्रथमेन', अह्ना 'राध्वा' समृद्धिं प्राप्य, 'उत्तरेऽहन्' द्वितीयेऽहनि, 'प्रतितिष्ठति', इति । कीदृशेन प्रथमेन, 'स्तोमेन' स्तोत्रयुक्तेन, 'चतुष्टोमेन' त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः । 'आयानां' कालानां मध्ये, 'कृतेन' कृतयुगेनेव, यथा कृतयुगश्चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तं । एवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तरे, 'एकविंशे' एकविंशस्तोमयुक्ते, अतएव 'प्रतिष्ठायां' प्रतिष्ठाहेतौ ॥

(२) अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाक्करं साम विधत्ते । "एकविंशात् प्रतिष्ठाया ऋतूनन्वारोहति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शक्करयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते । उतेव ग्राम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धयति । अथो अह्न एवैष बलिर्ह्रियते" इति । यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहः । तस्मकाशादयं ऋत्वभिमानिदेवान् प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्र ऋतुप्राप्तिहेतुत्वात् 'ऋतवः', इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः

साध्यत्वात् 'संवत्सरः', ऋत्वात्मकः, अतोऽयं पृष्ठस्तोत्रवत्त्वादृत्वात्मके 'संवत्सरे', प्रतिष्ठां प्राप्य 'तद्देवताः', प्राप्नोति। तस्मिन् पृष्ठस्तोत्रे 'अक्करयः भवन्ति', आकरं साम गातव्यं सामाधारभूतास्वृक्षु, 'अन्यदन्यत् छन्दो', भवति, न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा ऋचः, यस्मात् 'एते पशवः', नानाविधाः 'आलभ्यन्ते', केचित् 'ग्राम्याः', केचित् 'आरण्याः', चेति तस्मात् पशुवच्छन्दसां नानाविधत्वं युक्तं। तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयं 'अहरेव', स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति, अपि च तस्मादङ्ग एव सकाशात् 'एष वलिर्ह्रियते'। इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य सम्पद्यते।

(३) अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते। "तदाहुः। अपशतो वा एते। यदजावयश्चारण्याश्च। एते वै सर्वे पशवः। यद्गव्या इति। गव्यान् पशूनुत्तमेऽहन्यालभते। तेनैवोभयान् पशूनवरुन्धे" इति। तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा एवं 'आहुः', अजजातीया अविजातीयाः 'आरण्याश्च', ये सन्ति, ते मुख्याः पशवो न भवन्ति। किन्तु ये गोजातीयाः 'एते', एव 'सर्वपशवः', सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति। तस्मात् 'उत्तमेऽहनि', गोजातीयान् 'पशून,' 'आलभते', 'तेनैव' सर्वालम्भनेन, ग्राम्यानारण्यांश्च 'उभयान्', प्राप्नोति॥

(४) गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते। "प्राजापत्या भवन्ति। अनभिजितस्याभिजित्यै" इति। सर्वेषां प्राजापत्यत्वे सति प्रजापत्यनुग्रहात् पूर्वमवशीकृतमपि राष्ट्रं वशीकृतं भवति॥

(५) अथ चित्राश्यवसाने पशून् विधत्ते। "सौरीर्नव श्वेता

मन्त्रः । मण्डूकाञ्जम्भेभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रतिमन्त्रं हस्तेन गणयेत् ॥

(२) अनुवाकसङ्ख्यां विधत्ते । "चतुर्दशैतामनुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै" इति । स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ताश्चतुर्दशानुवाकाः । अयश्च होमः सर्वासां देवतानामन्तरायराहित्याय भवति ॥

(३) आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते । "प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशः संवत्सर आप्यते" इति । पञ्चदशरात्रीणामर्द्धमासत्वाच्चतुर्विंशत्यर्द्धमासस्य संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

(४) अथ स्विष्टकृदाहुतीर्विधत्ते । "देवासुराः संयत्ता आसन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेधस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै । अथैतानभिभवामेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भवति" इति । देवेष्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु 'ते स्विष्टकृतः', 'अग्नयः', देवाः इतरदेवान् प्रत्येवं 'अब्रुवन्', यागयोग्यस्य 'अश्वस्य' सम्बन्धिनं 'उद्धारं' सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण हरणीयं भागं, अस्मादुद्धृत्य 'वयं', सम्पादयामः, अनन्तरं 'एतान्' असुरान्, अभिभवितुं शक्नुमः । 'इति' तथोक्त्वा, 'ते' अग्नयः, अश्वस्य सकाशात् 'लोहितं' लोहितं, 'उदहरन्त' । 'ततो देवाः', विजयिनो 'अभवन्' । 'असुराः परा-

(७) तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते। "अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयां। आहुतिं जुहोत्यायस्यो वै प्रजाः। रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्। रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति। अथो यथैवाहुतिर्हूयते। न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते" इति। 'अयस्मयेन' आयसलोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्मयः, अयाख्यनामकेन महर्षिणा सृष्टत्वात् प्रजा 'आयास्य' आख्यः, अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयं॥

इति एकादशोऽनुवाकः।

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

(१) एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः। द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्त्तिनोऽश्वस्तोमीयहोमा उच्यन्ते। तमिमं विधत्ते*। "अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत्। तदश्वस्तोमीयमभवत्। यदश्वस्तोमीयं जुहोति। समेधमेवैनमालभते" इति। योऽयमश्व आलब्धः तस्य सम्बन्धी 'मेधः' सारः, 'उदक्रामत्'। स च सारः 'अश्वस्तोमीयनामकं', मन्त्रजातं 'अभवत्'। अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु चिष्वनुवाकेषु श्रूयते। तेऽनुवाका अश्वस्तोमाः तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातं 'अश्वस्तोमीयं', तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालब्धवान् भवति॥

(२) तत्र द्रव्यं विधत्ते। "आज्येन जुहोति। मेधो वा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं। मेधेनैवास्मिन् मेधं दधाति" इति। द्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात् तेनैव सारेण यजमाने सारं सम्पादयति॥

---

* तानिमान् विधत्ते इत्युचितं।

अथ चयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशेऽश्वसोमीयहोमोऽभिहितः । चयोदशे तु साविच-मष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्ताखिष्टिषु सम्वत्सरानुष्ठानरूपविशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं सूचकारेण । एवमेतानि साविचादीनि सम्वत्सरकर्माणि क्रियन्त इति । तदिदं विधत्ते । "प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात् सृष्टोऽपाक्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वं । स संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेवतदन्विच्छति" इति । 'पुरा प्रजापतिः', अश्वमेधसाधनमश्वम् 'असृजत' । 'सः' च 'सृष्टः', अश्वः 'मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत्' । 'तं' अपक्रान्तमश्वं यूपवद्भिः 'यज्ञक्रतुभिः', प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतोर्यूपाद्भीतं 'तं' अश्वं, यूपवद्भिः 'न', आलभत । ततः प्रजापतिर्विचार्य यूपरहिताभिः 'इष्टिभिः' । अन्विष्य लब्धवान् । इयतं इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनामसम्पन्नं । तस्माद्दीक्षायाः पूर्वमेकं 'संवत्सरं', निरन्तरं 'इष्टिभिर्यजते' । तेन 'अश्वं' अन्विष्य लभते ॥

(२) तास्विष्टिषु देवतां प्रशंसति । "साविचियो भवन्ति । इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः तिर्यङ्ङूर्ध्वो-ऽत्येतुमर्हतीति । यत् साविचियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति" इति । तिस्रोपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च

पूर्वप्रपाठके समाम्नातं। सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति। सवितृप्रसवित्र एकादशकपालं मध्यन्दिने। सवितृ आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे इति। तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः। तत् कथमिति तदेवोपपाद्यते। 'यः' कश्चित् पदार्थो भूम्यां 'नश्यति' पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति, 'यः', च 'निलयते' स्वदेश एव नीलीनो भवति। अतएव रथादौ सुरक्षितस्तिष्ठति। तिर्यग्देहो गवादिर्वा ऊर्ध्वदेहो मनुष्यो वा तत् सर्वं नष्टं विलीनश्च पुनरन्विष्य भूम्यामेवा-लभते। 'कश्चिदपि', 'तिर्यक्', 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', 'नार्हति', कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्यः 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', ना-प्नोति', एवमभिज्ञाः 'आहुः'। तस्माद्भूमिस्वरूपः सवितृदेव-ताकास्विष्टिषु कृतासु तेन सवित्रानुज्ञात एव सन् 'एनं' अश्वं, भूम्यां 'इच्छति' प्राप्नोति॥

(३) पूर्वप्रपाठके विहितं सायन्धृतीर्होममनूद्य प्रशंस-ति। "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः। यत् सायन्धृतीर्जुहोति। अश्वस्य यत्यै धृत्यै" इति। योऽयं संव-त्सरमात्रं स्वेच्छासञ्चारार्थमुत्सृष्टः 'अश्वः', सोऽयं 'परां परावतं' अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः। तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायन्धृतिभिराहुतिभिरश्वः क्वचिन्नियतो धृतो भवति॥

(४) इष्टीधृतीश्च पुनः प्रशंसति। "यत् प्रातरिष्टिभिर्यज-ते। अश्वमेव तदन्विच्छति। यत् सायन्धृतीर्जुहोति। अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै। तस्मात् सायं प्रजाः क्षेम्या भवन्ति" इति। याः

वीणागाथिनौ गायतः । श्रिया वा एतद्रूपं । यद्वीणा । श्रियमेवास्मिन् तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते । वीणास्मै वाद्यते" इति । नियमं स्वीकृतवतो राज्ञः चिरकालं राजोपचाराभावेन 'श्रीरस्मात्', अपगच्छति, क्रतुसमाप्तिपर्यन्तं अध्वर्योरेव राजत्वात् । 'राष्ट्रं', अपि 'अस्मात्', अपगच्छति । तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशलौ द्वौ ब्राह्मणौ गायेतां । 'वीणा', हि 'श्रियाः', स्वरूपं तस्मादन्यस्मिन् राज्ये तौ 'श्रियं', एव सम्पादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धं । दरिद्रोऽपि यदा श्रियं प्राप्नोति तदानीमस्य सुखार्थं गायकैर्वीणा वाद्यते ॥

(२) अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं क्षत्रियं विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥१॥ प्रभ्रꣳशुका-स्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत इति । ब्राह्मणो-ऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्रꣳ राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परि-गृहीता भवति" इति । ब्राह्मणयोरेव गाने 'श्रीः', भ्रष्टा स्यात् । ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न क्षमते । तस्मादेको 'ब्राह्मणः', इतरो 'राजन्यः', च 'गायेत्', । तत्र 'ब्राह्मणः', ब्रह्ममन्त्रात्मकः, 'राजन्यः', क्षत्रबलात्मकः, तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन क्षत्रियः शौर्येण चोभयेनापि प्रकारेण च 'श्रीः', स्वीकृता भवति ॥

(३) अथ कालविशेषं विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ दिवा

गायेताम्। अपास्माद्राष्ट्रं क्रामेत्॥ २ ॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्र रमत इति। यदा खलु वै राजा कामयते। अथ ब्राह्मणं जिनाति। दिवा ब्राह्मणो गायेत्। नक्तꣳ राजन्यः। ब्रह्मणो वै रूपमहः। क्षत्रस्य रात्रिः। तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति" इति। तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवं 'आहुः', ब्राह्मणराजन्यौ 'उभौ' अपि 'दिवा', यदि 'गायेतां', तदानीं रात्रौ रक्षकाभावात् राष्ट्रं 'अस्मात्' यजमानात्, भ्रश्येत। तत्रेयमुपपत्तिः। अह्नः प्रकाशभावित्वात् तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यं नहि ब्राह्मणे राष्ट्रं क्रीडते कुत एतदिति चेत् उच्यते। ब्राह्मणो राष्ट्रं पालयति सति 'यदा', 'राजा', राष्ट्रं मे भूयादिति 'कामयते', तदानीमेव 'ब्राह्मणं', जित्वा तत् स्वाधीनं करोति। अतो ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य न पर्याप्त इति उभयोः कालयोः द्वाभ्यां गातव्यं, तत्रोज्ज्वलत्वाच्च ब्राह्मणस्य 'रूपमहः', अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य 'क्षत्रस्य', स्वरूपं 'रात्रिः', तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रबलेन चोभयविधेन कालद्वये 'राष्ट्रं परिगृहीतं', भवति॥

(४) तत्र दिवसे सावित्री सम्बन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति। "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्। इष्टापूर्त्तं वै ब्राह्मणस्य। इष्टापूर्त्तेनैवैनꣳ समर्द्धयति" इति। इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः। हे राजन् अमुनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरण्यादिकं दत्त

वानसि। अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्टवानसि। अनेन प्रकारेण शाकसूपायसादीन्यनन्तानि ब्राह्मणार्थे पक्कवानसि। एतस्य गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणं, ततः 'ब्राह्मणः,' स्वोचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पद्यैश्च 'गायेत्'। 'इष्टापूर्त्तं', श्रौतस्मार्त्ते दैवे पित्रे वा, 'ब्राह्मणस्य', उचिते। अत ईदृग्गानेन यजमानमिष्टापूर्त्ताभ्यां समृद्धं करोति॥

(५) अथ वायन्धृतिषु ह्रयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्शयति। "इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुꣳ सङ्ग्राममहन्निति राजन्यः। युद्धं वै राजन्यस्य। युद्धेनैवैनꣳ स समर्द्धयति" इति। अत्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः। अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगीरथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्म्मभिः समानस्त्वं शत्रून् जितवानसि। अनेन प्रकारेण। करितुरगरथपदातिसमेतशरचापतोमरकरवालादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं कृतवानसि। अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवत् महावीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं 'सङ्ग्राममसुं', प्राप्य काश्मीरं मागधं पौण्ड्रञ्च राजानं निशितासिमाचसहायस्त्वं हतवानसि। तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्योचितं। अत एव तद्विषयैर्गद्यैस्तु राजन्योगात्। यथा सत्येन राजानं 'युद्धेन', समृद्धं करोति॥

(६) एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते। "अक्लृप्ता वा एतस्यर्त्तव इत्याहुः। योऽश्वमेधेन यजत इति। तिस्रोऽन्यो गायति तिस्रोऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते। षट् वा ऋतवः। ऋतूनेवास्मै कल्प-

यते" इति। अश्वमेधयाजिनो राज्ञस्तत्तदृतूचितराजोपचा-राभावात् 'ऋतवः', 'अक्लृप्ताः' स्वोचितभोगसमर्था न भवन्ति, इत्यभिज्ञाः 'आहुः', अतस्तत्समाधानाय द्वयोरेकैकः 'तिस्रः', गाथा गायेत्, तथा सति गाथानां षट्सङ्ख्यासम्पत्त्या 'षट्', अपि 'ऋतून्', 'अस्मै' यजमानाय, समर्थान् कुरुते॥

(७) गायकाभ्यां दानं विधत्ते। "ताभ्यां संस्थायां। अनो-युक्ते च शते च ददाति। शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः। आयुष्ये-वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" ॥ ४ ॥ इति। 'संस्थायां' यथोक्तगानयुक्त-संवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यां, 'अनोयुक्ते' अनसि शकटे बद्धे द्वे गावौ, 'शते च' पुनरपि गवां शतद्वयस्य। 'ताभ्यां' ब्राह्मणराजन्याभ्यां, दद्यात्। पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमिता-युर्योगात् शतसङ्ख्याकनाडीसञ्चारिशतेन्द्रियवृत्तियोगाच्चान-योर्गोशतसङ्ख्या। यजमानः 'आयुष्येन्द्रिये च', 'प्रतितिष्ठति'॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः।

(१) चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोर्गानमुक्तं। पञ्चदशे तव-भृथविषया होमविशेषा उच्यन्ते। तं होमं* विधत्ते। "सर्व्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोन्वायत्ताः। तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयात्। लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत्। मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहे-त्यभिपूर्व्वमाहुतीर्जुहोति। लोकाल्लोकादेव मृत्युमवयजते। नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति" इति। य एतल्लोकाः वना-

---

* तान् होमान् इत्युचितं।

(३) आहुत्यन्तरं विधत्ते। "भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति। भ्रूणहत्यामेवावयजते" इति। त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा 'भ्रूणः'। तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु। अनयाहुत्या दोषं विनाशयति॥

(४) इमामाहुतिमाक्षिपति। "तदाहुः। यद् भ्रूणहत्याऽपाव्या। कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियते" इति। तत्र भ्रूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवं 'आहुः'। 'यत्' यस्मात् कारणात्, या 'भ्रूणहत्या', सेयं 'अपाव्या' पुरुषस्यापावीकरणमर्हति, कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति। 'अद्य' एवं सति, 'कस्मात्' कारणात्, अस्मिन्यज्ञमध्ये 'अपि', तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः 'क्रियते'। नत्वियं कर्त्तुं युक्ता किन्त्वधिकारसिद्धये कुष्माण्डादिहोमवत् कर्मादावेवाहुतिः कर्त्तव्येति चोद्यं॥

(५) अत्रोत्तरं दर्शयति। "अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः। भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति। यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति। मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा। भ्रूणघ्ने भेषजं करोति" इति। अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवं 'आहुः', 'भ्रूणहत्यायाः', इतरो यः पापविशेषः, एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि 'अमृत्युः', एव, पापान्तरेऽत्यन्तबाधाभावात्। तस्मादतिबाधकत्वाभावात् 'भ्रूणहत्या', एव 'मृत्युः', 'इति', तेषां वचनं। एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेण

तस्य प्रतीकारो नास्ति। तस्मात् कर्म्ममध्येपि 'अवभृथे', यद्येतां 'आहुतिं', जुहुयात्। तदानीमनया 'आहुत्या', मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा यजमानं च 'परिमाणं' सर्व्वतः पात्रं, 'कृत्वा', 'भ्रूणघ्ने' भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने, 'भेषजं' शमनं करोति॥

(६) इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति। "एताः ह वै मुण्डिभः औदन्यवः। भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार। यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणꣳहन्ति। तस्मै भेषजं करोति" इति। उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युः जलमात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिः तस्य पुत्रः 'औदन्यवः'। तस्य च 'मुण्डिभः', इति नामधेयं। स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते। तिष्ठतु मुण्डिभः वयं त्वेवं मन्यामहे। 'अस्य' अश्वमेधयाजिनः, 'प्रजायां' पुत्रभृत्यादिरूपायामपि, यः कश्चित् 'ब्राह्मणं', 'हन्ति', तस्मै 'सर्व्वस्मै' ब्रह्मवधदोषाय इमामाहुतिं 'भेषजं' करोति। किमु वक्तव्यमवभृथेनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति॥

(७) तृतीयामाहुतिं विधत्ते। "जम्बुकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति। वरुणो वै जम्बुकः। अन्तत एव वरुणमवयजते" इति। जम्बुकशब्दस्य वरुणवाचित्वात् तदीयोत्तमाहुतिहोमेन कर्म्मान्तरे वरुणमेव विनाशयति। अतो बाधकविनाशेन सर्व्वोपद्रवपरिहारः॥

(८) होमाधारं विधत्ते। "खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धं जुहोति। एतद्वै वरुणस्य रूपम्। रूपेणैव वरु-

'उपाकृते' देवतायै सङ्कल्पिते, 'नियुक्ते' यूपे बद्धे, 'कृते' वह्नौ प्रक्षिप्ते, मन्त्राणामपि सर्व्व एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण । आग्नेय ऐन्द्राग्न आश्विनस्ते वि·शालयूप आलभ्यन्त इति । तदेतद्विधत्ते । "प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्नमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै" इति । अश्वमेधयाजिनो बहुपराधसम्भवात् लोकत्रयात् प्रच्युतिः स्यात् । तन्निवार-णार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्भे कृते प्रतिष्ठितिर्भवति ॥

(८) आग्नेयं प्रशंसति । "यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्व्वा-देवताः । देवता एवावरुन्धे" इति । ते देवा अग्नौ तनूः संन्न-धत्तेत्युक्तत्वात् 'अग्निः', सर्व्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्व्वं 'देवताः', प्राप्नोति ॥

(९) ऐन्द्राग्नं प्रशंसति । "ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्नो भवति । ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे" इति । अग्नेर्ब्राह्मण-जात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वं । इन्द्रस्य च क्षत्रियजात्यभि-मानित्वात् क्षत्ररूपत्वं । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ॥

(१०) आश्विनं प्रशंसति । "यदाश्विनो भवति आशिषामवरु-ध्यै" इति । 'आशिषां' प्रार्थनीयानां ॥

(११) फलानां त्रित्वं प्रशंसति । "त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति" इति ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषां पशुपुरोडाशानाम-ग्नयेऽंहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारिष्टिमनुनि-र्वपति समानन्तु स्विष्टकृदिडामग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवतीति। तत्र सप्तमकाण्डोक्ता-मेकामिष्टिं विधत्ते । "अग्नयेऽंहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यग्नयेऽंहो-मुचे" इति ॥

(१३) अस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवींष्याम्नातानि । चतुर्थका-ण्डानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते । "अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्वत्वाय" ॥ ४ ॥ इति । 'सर्वत्वं' अपेक्षितफलं पौष्कल्यं ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-पर्य्यष्टिविशेषास्त्वभिहिताः। सप्तदशेऽस्य रोगादिनिमित्तं प्रा-यश्चित्तमभिधीयते। तत्र रोगदोषपरिहारायेष्टित्रयं विधत्ते। "यद्यन्नमुपतपद्विन्देत्। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्। सौम्यं चरुम्। सावित्रमष्टाकपालम्" इति। 'उपतपत्' सन्तापकरो रोगविशेषः ॥

(२) तास्विष्टिष्वाग्नेयं प्रशंसति । "यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्व्वा देवताः । देवताभिरेवैनं भिषज्यति" इति । 'एनं' अस्य, 'भिषज्यति' अरोगिणं करोति ॥

(३) सौम्यं प्रशंसति। "सौम्यो भवति। सोमो वा ओषधीनाᳫं राजा। याभ्य एवैनं विन्दति॥ १॥ ताभिरेवैनं भिषज्यति" इति। 'याभ्य एव' ओषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्यः, 'एनं' अश्वं, रोगो ह्युपलभते। सोमाधीनत्वात् 'ओषधीनां', सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति 'ताभिरेव' ओषधिभिः,'एनं' अश्वं, अरोगं करोति॥

(४) सावित्रं प्रशंसति। "यत् सावित्रो भवति। सवितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति" इति। सवित्रानुज्ञातत्वात् चिकित्सा सम्यक् सम्पद्यते॥

(५) अग्निसोमसवितृदेवताः समुदायाकारेण प्रशंसति। "एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति। अगदो हैव भवति" इति। अग्न्यादिभिश्चिकित्सितोऽश्वः सर्व्वथा रोगरहितः 'एव भवति'॥

(६) अथाश्वस्य त्वग्दोषे प्रायश्चित्तं विधत्ते। "पौष्णं चरुं निर्वपेत्। यदि श्लोणः स्यात्। पूषा वै श्लोणस्य भिषक्। स एवैनं भिषज्यति। अश्लोणो हैव भवति" इति। 'श्लोणः' दुष्टत्वक्, 'श्लोणस्य' त्वग्दोषस्य, चिकित्सकः 'पूषा', अतः पौष्णचरुणा पूषैव चिकित्सां करोति॥

(७) उपद्रवकारिदेवताविशेषग्रहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते। "रौद्रं चरुं निर्वपेत्। यदि महती देवताभिमन्येत। एतद्देवत्यो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति। अगदो हैव भवति" इति। 'महती देवता' रुद्रः पशूनामधिपतिः, तस्मिन् पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना पशुः पीड्यते।

सहस्रं गत्वा द्वादशब्रह्मौदनान् 'वा', निर्व्वपेत्। 'इष्टिभिः' 'वा', आग्नेयाष्टाकपालरूपाभिः, 'द्वादशभिर्यजतेति'॥

(२) तत्रेष्टिपक्षं दूषयति। "यदीष्टिभिर्यजेत। उपनामुक एनं यज्ञः स्यात्। पापीयाꣳस्तु स्यात्। आप्तानि वा एतस्य छन्दाꣳसि। य ईजानः। तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति। सर्व्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागाप्यते॥ १॥ साप्ता भवति यातयाम्नी। क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता। सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः" इति। 'यदि', अयं 'इष्टिभिर्यजेत्', तदानीं सफलः 'यज्ञः', 'एनं' यजमानं प्रति, 'उपनामुकः', उपनमनशीलः, 'स्यात्', यज्ञफलमस्य सम्पद्यत एव किं त्वसौ पापतरो भवति। कुत इति चेत्, तदुच्यते। 'यः'-यजमानः, इष्टवान् 'एतस्य', 'छन्दाꣳसि' मन्त्रगतानि, 'आप्तानि' उपयुक्तानि, एवं सति 'तानि' छन्दाꣳसि, 'पुनः', अपि 'एतावदाशु' अत्यन्तशीघ्रं, 'कः', नाम प्रयोक्तुमर्हति। नष्टाुपकर्म्मणि छन्दाꣳसि अत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि, किञ्च न केवलं छन्दांस्येवोपयुक्तानि। किन्तु यज्ञे समाप्ते सति 'सर्व्वा', अपि 'वाक्', 'आप्यते' कृतप्रयोजना वर्त्तते। 'सा' च तथा कृतप्रयोजना सती, 'यातयाम्नी' गतसारा भवति। एवं सति 'पुनः', प्रयुज्यमाना 'अरुष्कृता' पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनःप्रयोगेन बाधिता, 'क्रूरीकृतेव' हि क्रूरस्वभावतां नीतैव, 'भवति', हि तस्मात् 'सा' वाक्, न पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञाः 'आहुः'॥

(३) शाखान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते। "द्वादशैव

(३) तृतीयं गुणमाह। "एष वा ऊर्जस्वान् नाम यज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्रोर्जस्वद् भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'ऊर्जस्वान्' अन्नवत्॥

(४) चतुर्थमाह। "एष वै पयस्वान् नाम यज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्र पयस्वद् भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'पयस्वान्' क्षीरादिरसवान्॥

(५) पञ्चममाह। "एष वै विधृतो नामयज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्र विधृतं भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते इति। 'विधृतः' विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः॥

(६) षष्ठमाह। "एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'व्यावृत्तः' फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः॥

(७) सप्तममाह। "एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'प्रतिष्ठितः' तत्र चाञ्चल्यरहितः॥

(८) अष्टममाह। "एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः। सर्व्वं ह वै तत्र तेजस्वी भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'तेजस्वी' कान्तिमान्॥

(९) नवममाह। "एष वै ब्रह्मवर्च्चसी नाम यज्ञः। आ ह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्च्चसी जायते। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" इति। 'ब्रह्मवर्च्चसी' मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्तो ब्राह्मणोऽपि तत्र देशे तथाविध एव 'आजायते', खलु॥

"तार्प्येणाश्वꣳ सञ्ज्ञपयन्ति। यज्ञो वैनꣳ समर्द्धयति" इति। 'तार्प्यं' इति घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयं। तेन 'अश्वं', 'सञ्ज्ञपयन्ति' मारयन्ति। प्रधानसाधनत्वात्तार्प्यस्य यज्ञत्वं, अतो यज्ञेनैवाश्वं समृद्धं करोति॥

(२) पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते। "याम्येन साम्ना प्रस्तोतानुपतिष्ठते। यमलोकमेवैनं गमयति" इति। यमसम्बन्धि 'साम', याम्यं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते। तेनात्र 'प्रस्तोता', सञ्ज्ञप्यमानं पशुं 'अनु' समीपे स्थित्वा, उपस्थानं कुर्य्यात्। तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः॥

(३) चर्म्मपटं विधत्ते। "तार्प्ये च कृत्यधीवासे चाश्वꣳ सञ्ज्ञपयन्ति। एतद्वै पशूनाꣳ रूपं। रूपेणैव पशूनवरुन्धे" इति। 'तार्प्यं', प्रथममास्तीर्य्य तस्मिन् 'कृत्यधीवासं' चर्म्मसमाच्छादनं, पटमास्तीर्य्य तस्मिन् सञ्ज्ञपयेत्। चर्म्मणः पशुकार्य्यत्वेन पशुरूपत्वात् पशुप्राप्तिः॥

(४) कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते। "हिरण्यकशिपु भवति। तेजसोवरुन्धे" इति। हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तेन तेजःप्राप्तिः॥

(५) शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते। रुक्मो भवति। सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै" इति। 'रुक्मः', दीप्यतिशयात् स्वर्गः प्रकाशितो भवति॥

(६) तार्प्यादीन् प्रशंसति। "अश्वो भवति। प्रजापतेराप्त्यै। अस्य वै लोकस्य रूपं तार्प्यं। अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः।

वन्तः। तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति 'तेऽङ्गिरसः', स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्यः 'आदित्येभ्यः', काञ्चित् 'दक्षिणामनयन्', कासौ दक्षिणेति सोच्यते, योयमादित्यो जगत् प्रकाशयन् अस्माभिर्दृश्यते। स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोश्वोऽभवत्। तं 'अश्वं', इतरेभ्यः सर्व्वेभ्यो द्वादशेभ्यो दक्षिणात्वेन नीतवन्तः। तानङ्गिरसः प्रति 'ते' आदित्याः, 'अब्रुवन्', हे अङ्गिरसो यूयं अश्वं 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'अनेष्ट' अनीतवन्तः। 'सः' अश्वः, 'वर्य्यः' श्रेष्ठः, 'अभूदिति'। यस्मादादित्यैरश्वो वर्य्यनाम्ना व्यवहृतः 'तस्मात्', लोकेपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे 'सवर्य्य', 'इति' अनेन नाम्ना, व्यवहरन्ति। वर्य्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः 'सवर्य्यः'। यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोभूत् 'तस्मात्' सर्व्वस्मिन्नपि 'यज्ञे', 'वरः' श्रेष्ठः पदार्थः, दक्षिणात्वेन 'दीयते'॥

(२) अश्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति। "यत् प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत्। तस्मादश्वो नाम" इति। 'प्रजापतिः', स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैः 'आलब्धः', सन् 'अश्वः' व्यापकः, 'अभवत्'। यद्यस्मादेवं 'तस्मात्', अश्नुते प्राप्नोति इति व्युत्पत्त्या अश्वनाम सम्पन्नं॥

(३) अर्व्वनामनिर्व्वचनं दर्शयति। "यच्छ्वयदरुरासीत्। तस्मादर्व्वानाम" इति। प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेणोच्छूनं यदाऽभूत्। तदानीं 'श्वयत्' उच्छूनं अभवत्, 'अरुः' व्यथाहेतुः, 'आसीत्'। यस्मादरुः 'तस्मात्', 'अर्वा', इति 'नाम'॥

इष्टकाचयने नोत्तरवेदिं निष्पादयेत्। तदुपवापात् 'एनं' अश्वमेधं,अग्नियुक्तत्वेन 'योनिमन्तं' 'आयतनवन्तं', च 'करोति'॥

(७) वेदनं प्रशंसति। "योनिमानायतनवान् भवति। य एवं वेद" इति॥

(८) अश्वमेधक्रतोः साक्षात् परम्परया च योन्यायतनभूतावग्न्यादित्यौ प्रशंसति। "प्राणापानौ वा एतौ देवानां। यदर्काश्वमेधौ। प्राणापानावेवावरुन्धे" इति। अर्चनार्हत्वादग्निरर्कोऽश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः। अत एवान्यशाखायां आम्नायते। अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेध इति। 'यदर्काश्वमेधौ'। यावग्न्यादित्यौ,'एतौ', 'देवानां',सर्व्वेषां'प्राणापानाभ्यां'। अत एव तदुभयसम्बन्ध्युत्तरवेद्युपवापेन 'प्राणापानावेव', प्राप्नोति॥

(९) प्रकारान्तरेण प्रशंसति। "ओजो बलम्वा एतौ देवानां। यदर्काश्वमेधौ। ओजो बलमेवावरुन्धे" इति। बलहेतुरष्टमो धातुः 'ओजः', तत्कार्य्यं 'बलं', 'एतौ' अग्न्यादित्यौ, सर्व्वेषां 'देवानां',ओजोबलरूपौ। तस्मादग्न्यादित्यसम्बन्ध्युत्तरवेद्युपवापेन 'ओजो बलं', च प्राप्नोति॥

(१०) उत्तरवेद्युपवापं निगमयति। "अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं। सूर्य्योऽग्नेर्य्योनिरायतनं। यदश्वमेधेऽग्निं चित्वा उत्तरवेदिं चिनोति। तावर्काश्वमेधौ। अर्काश्वमेधावेवावरुन्धे। अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति" इति। स्पष्टार्थः॥

इति एकविंशोऽनुवाकः।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः।

(१) उत्तरवेद्युपवापो एकविंशेऽभिहितः। उपभास्त्रयो द्वाविंशेऽभिधीयते। तत्रादावश्वदीक्षादिका प्रधानयागात् पुरस्तात् संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यालम्भं विधत्ते। "प्रजापतिं वैदेवाः पितरं पशुं भूतं मेधायालभन्त। तमालभ्योपावसन्। प्रातर्यष्टास्मह इति। एकम्वा एतद्देवानामहः। यत् संवत्सरः। तस्मादश्वः पुरस्तात् संवत्सर आलभ्यते" इति। पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिः देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत्। 'तं' 'पशुं', 'देवाः', मेधाय यज्ञार्थं 'आलभन्त' स्पर्शनेन सङ्कल्पितवन्तः। तं सङ्कल्प्य परेद्युः 'प्रातर्यष्टास्मह' इति निश्चित्य 'उपावसन्' पशुसमीपे स्थितवन्तः। योऽयमस्माकं 'संवत्सरः', कालः। एवं 'देवानामेकं', एव 'अहः', यस्मादेवं देवैः कृतं 'तस्मात्', अयं 'अश्वः', दीक्षादियागप्रयोगात् 'पुरस्तात्',देवानामेकदिनरूपेऽस्मदीये 'संवत्सरे', स्पर्शप्रोक्षणादिना प्रारभ्यः॥

(२) अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति। "यत् प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत्। तस्मादश्वः। यत् सद्यो मेधोऽभवत् तस्मादश्वमेधः" इति। 'यत्' यस्मात्,'प्रजापतिः', अयं पशुरूपेण 'आलब्धः', सन् 'अश्वः' व्यापकः, 'अभवत्', 'तस्मादश्वः',इति व्युत्पत्त्याऽश्वो नामाभवत्। 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'सद्यः' एव तस्मिन्नेवाहनि, अश्वः 'मेधः' एकविंशाकृत्याद्रूपो यज्ञः'अभवत्'।'तस्मात्',अश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञः'अश्वमेधः'॥

'देवाः', 'एतां' प्रजापतिदेवतां, 'पशुं भूतं' अश्वरूपेण निष्पन्नं, यस्मात् 'आलभन्त', इति यत् तत् 'एतद्वै' वक्ष्यमाण मेवेति मन्तव्यं। तदेतत् स्पष्टीक्रियते, 'यज्ञमेव' यज्ञमालभन्त इति तस्यार्थः। एवं सति प्राजापत्यात्मना 'यज्ञेन', अश्वमेधाख्यं 'यज्ञं', 'अयजन्त', तञ्च यज्ञं 'कामप्रं' सर्व्वेषां कामानां प्रातारं पूरयितारं, 'अकुर्व्वत', ततः 'ते' कर्त्तारः, 'अमृतत्वं', कामयित्वा तत् 'अमृतत्वमगच्छन्' ॥

(८) फलमनुष्ठानं प्रशंसति। "योऽश्वमेधेन यजते। देवानामेवायनेनैति। प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण। अपुनर्मारमेवगच्छति" इति। अश्वमेधयाजी 'देवानामेव', योग्येन मार्गेण गच्छति। किञ्च प्रजापतिसम्बन्धिनैव कामपूरकेण 'यज्ञेन', अयं 'यजते'। तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं प्राप्नोति॥

(९) ऋषभं पशुं विधत्ते। "एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहुरूपमालभते। सर्व्वेभ्यः कामेभ्यः। सर्व्वस्याप्त्यै। सर्व्वस्य जित्यै" इति। सर्व्वकामसिद्ध्यर्थं 'पुरस्तात्' अश्वमेधावारम्भ एव, साङ्ग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरं वैश्वाख्यां पौर्णमास्यां कश्चित् 'ऋषभं', आलभेत। कीदृशं, 'एतस्य' एव प्रजापतेः, स्वरूपेणोपलक्षितत्वात् 'प्राजापत्यं', 'तूपरं' शृङ्गहीनं, 'बहुरूपं' नानावर्णं, सोऽयमृषभालम्भः 'सर्व्वस्य', कामस्य 'प्राप्त्यै', 'सर्व्वस्य', वशीकरणाय च सम्पद्यते॥

(१०) यागवेदने प्रशंसति। "सर्व्वमेव तेनाप्नोति। सर्व्वं

(१) अवयवान्तरध्यानं विधत्ते। "यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। एतदनुकृति ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुह्वति" इति। पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

(३) अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यद्विपरिवर्त्तनं करोति, तस्य ध्यानं विधत्ते। "यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। असौ वा आदित्योऽश्वः। स आहवनीयमागच्छति। तद्विवर्त्तते। यदग्निहोत्रं जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। एतदनुकृति ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुह्वति" इति। 'यः' असावादित्यः, दृश्यते 'सः', एवाश्वरूपेण 'आहवनीयं', प्रति 'आगच्छति', अग्निं वा वादित्यः सायं प्रविशतीति श्रुत्यन्तरात्। तदेतदादित्यागमनं 'अश्वस्य', विवर्त्तनमिति ध्यायेत्। अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।
सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

(१) तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति । सावित्रꣳ स्वर्गकामश्चिन्वीत पशुबन्धे चीयते चेष्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपर्वतावतीः शर्करापेभ्यस्तास्तत्सः स्वयमातृण्णा अपरिमिता लोकं पृणा इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम् । उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं निहत्य सर्व्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहृत्य मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्दोयावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाहुतीर्हुत्वाऽवोक्ष्य व्याहारणाभ्यामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखिलेति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठकस्याद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ।

एतस्मिन्ननुवाकप्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुङ्क्ते। नवम्यां वाम्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्व्वपक्षस्याहान्युपदधाति सञ्ज्ञानं विज्ञानमिति। पाठस्तु। "सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत्। सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपक्लृप्तं क्लृप्तम्। श्रेयो वसीय आयत्सम्भूतं भूतम्" इति। तत्र सञ्ज्ञानादीनि पञ्चदशपदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दिनेष्वह्नां नामधेयानि। एतच्च सर्व्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टीभविष्यति। तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां वाम्यरेखायामुपदध्यात्। हे प्रथमेष्टके त्वं 'सञ्ज्ञाननामकं', प्रथममहरसि। हे द्वितीयेष्टके त्वं 'विज्ञाननामकं', द्वितीयमहरसि। एवं सर्व्वत्र योज्यं। तया देवतया मन्त्रस्य सर्व्वशेषत्वात्, सर्व्वत्रायं पठनीयः। ततश्चैवं पाठः सम्पद्यते, सञ्ज्ञानं तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदेति। एवं सर्व्वत्र द्रष्टव्यं। तत्तदहःपरत्वेन निर्व्वचनानि यथायोग्यमुन्नेयानि॥

(२) कल्पः। तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदशमुहूर्त्तानुपदधाति। चित्रः केतुरिति। पाठस्तु। "चित्रः केतुः प्रभानाभान्त्सम्भान्। ज्योतिष्मा२ँस्तेजस्वानातप२ँस्तपन्नभितपन्। रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः" इति। एतस्मिन् द्वितीये चावान्तरानुवाके शोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः पञ्चदश ये शब्दाः ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि उदयास्तमयमध्यवर्त्तिनां नामधेयानि। शेषं पूर्व्ववत्॥

(३) कल्पः। अथानन्तरस्य पञ्चदशपूर्व्वपक्षस्य रात्रीनुपद-धाति। दर्शा दृष्टेति। पाठस्तु। "दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना। आप्यायमानाप्यायमानाप्याया सूनृतेरा। आपूर्य्यमाणा पूर्य्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी" इति। अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्च-दशानां रात्रीणां नामधेयानि॥

(४) कल्पः। तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदशमुहूर्त्ता-नुपदधाति। दाता प्रदातेति। पाठस्तु। "दाता प्रदाता नन्दो मोदः प्रमोदः॥ १॥ आवेशयन् निवेशयन्त्संवेशनः सꣳशान्तः शान्तः। आभवन् प्रभवन्त्संभवन्त्संभूतो भूतः" इति। अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैक-रात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्त्तानां नामधेयानि। एता रात्रय एते च मुहूर्त्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः॥

(५) कल्पः। अथानन्तरस्यां पञ्चदशस्यापरपक्षस्याहान्युप-दधाति। प्रस्तुतं विष्टुतमिति। पाठस्तु। "प्रस्तुतं विष्टुतꣳ सꣳस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम्। शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समि-द्धम्। अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्" इति। एत-स्मिन् पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि॥

(६) कल्पः। तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदशमुहूर्त्ता-नुपदधाति। सविता प्रसवितेति। पाठस्तु। "सविता प्रसवि-ता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः। ज्वलन् ज्वलिता तपन् वितपन्-

ह्लादकारी, 'इषः' उत्साहयुक्तः, 'श्येनः' पक्ष्याकारः, 'शता वा' शतं यज्ञं तन्निष्पादकत्वेन तद्वान्, 'हिरण्यपक्षः' सुवर्णमयपक्षोपेतः, 'शकुनः' शक्तिमान्, 'भुरण्युः' भरणीयः, अत एव बहुगुणयुक्तत्वात् 'महान्', 'सधस्थे' देवैः सह सहावस्थानयोग्ये, अस्मिन् देवयजने 'ध्रुवः' स्थिरः सन्, 'आनिषत्तः' आगत्योपविष्ट। 'ते' तादृशाय तुभ्यं, 'नमः', अस्तु। 'मा मा हिꣳसीः' आप्रविशमुदित्येते पञ्चोपसर्गाः तेष्वितिशब्दाः पञ्चयोग्यक्रिया प्रदर्शनार्थाः। अचागच्छ अभीष्टं प्रापय अनिष्टं विलोपयास्माभिः संयुक्तो भव अस्माकमुत्कर्षं कुरु। एवं क्रियान्तराण्यपि यथायोगमूह्येयानि। ततो लोकत्रयं अवरोह। क्रमेणारोहक्रमेण च मदर्थं नियतं छन्द। आरोहावरोहयोर्मम स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः। 'अह्ना' दिननिमित्तं, 'प्रसारय' सूर्यरूपस्य तव रश्मिप्रसृतं कुरु। 'रात्र्या' रात्रिनिमित्तं सम्यक् सौर्यं तेजः सङ्कुचितं कुरु। तथा 'रात्र्या प्रसारय' रात्रिनिमित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु। 'अह्ना समच' अहर्निमित्तं सङ्कुचितं कुरु। अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वात्, रात्रौ सौर्यं तेजः सङ्कुच्यते। उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः सङ्कुच्यते। तदेवमादित्यरूपेणाग्निरूपेण वा 'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसारय स्वेच्छयैव 'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसार स्वेच्छयैव सङ्कोचय॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः।

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

(१) षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तं। सप्तमे होमा उच्यन्ते। कल्पः। "एकविंशतिमाहुतीर्जुहोति, असवे स्वाहा वसवे स्वाहे-त्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं। पाठस्तु। "असवे स्वाहा वसवे स्वाहा। विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा। अभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा। दिवाम्पतये स्वाहाꣳहसस्पतये स्वाहा। चाक्षुषत्याय स्वाहा ज्योतिषत्याय स्वाहा। राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा। सम्राजे स्वाहा स्वराजे स्वाहा। शूषाय स्वाहा सूर्य्याय स्वाहा। चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा। सꣳसर्पाय स्वाहा कल्याणाय स्वाहा। अर्जुनाय स्वाहा" ॥ १ ॥ इति। असुप्र-भृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्त्तिविशेषः ॥ 'असुः' प्राणः तद्रूपाया-ग्नये, स्वाहुतमिदमस्तु। 'वसुः' जगन्निवासहेतुः। 'विभुः' वैभवहेतुः। 'विवस्वान्' विशेषेण निवासहेतुः। 'अभिभूः' शत्रूणामभिभविता। 'अधिपतिः' अधिष्ठाय पालयिता। 'दि-वाम्पतिः' द्युलोकपालकः। 'अꣳहसस्पतिः' पापात् पालयिता। 'चाक्षुषत्यः' चक्षुषां स्वामी। 'ज्योतिषत्यः' ज्योतिषां नक्षत्रादीनां स्वामी। राज्ञे इत्यादिशब्दार्थास्त्वारः पूर्ववत्। 'शूषः' बलं। 'सूर्य्यः', 'चन्द्रमाः', उभौ प्रसिद्धौ। 'ज्योतिः' प्रकाशः। 'सꣳसर्पः' सम्यक् प्रापणीयः पदार्थः। 'कल्याणं' मङ्गलं। 'अर्जुनः' श्वेतवर्णः, एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः।

(२) कल्पः । अथ जुहोत्यपमृत्युमप क्षुधमिति । पाठस्तु । "अप मृत्युमप क्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अथा नो अग्न आवह । रायस्पोषꣳ सहस्रिणम् ॥ १ ॥ ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वानवयजामहे" इति । हे अग्ने 'मृत्युं' मरणं, 'अपजहि' । 'इतः' अस्मत्सकाशात्, 'क्षुधं' क्षुद्बाधां, 'शपथं' परकीयं शापं, 'अपजहि' विनाशय । 'अथ' तद्विनाशानन्तरं, 'नः' अस्माकं, 'सहस्रिणं' सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, 'रायस्पोषं' धनपुष्टिं, 'आवह' सम्पादय । हे 'मृत्यो', 'मर्त्याय हन्तवे' मनुष्यं हन्तुं, 'ते' तव, 'ये सहस्रमयुतञ्च पाशाः', सन्ति 'तान्', 'यज्ञस्य मायया' । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः, परमेश्वरस्य मायया शक्त्या, 'अवयजामहे' विनाशयामः ॥

(३) कल्पः । तस्येडानुभक्षो भक्षयति भक्षोस्य मृतभक्ष इति । तस्य पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेत् । पाठस्तु । "भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः । उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि" इति । हे ग्रह त्वं 'अमृतभक्षः' अमृतवत् प्रीत्या भक्षणार्हः, मम 'भक्षोसि' । 'तस्य ते' तादृशस्य तव, अंशं 'उपहूतस्य', अनुज्ञातोहं 'भक्षयामि' । कीदृशस्य तव, 'मृत्युपीतस्य' मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, 'अमृतवतः' अमृतसमानेन स्वादुत्वेनोपेतस्य, 'स्वगाकृतस्य' स्वाधीनत्वेन सम्पादितस्य, 'मधुमतः' माधुर्ययुक्तस्य, 'उपहूतस्य' अनुज्ञातस्य ॥

(४) कल्पः । भक्षयित्वा प्राणनिर्वाहेनात्मन् प्रतिष्ठापयते

मन्द्राभिभूतिरित्यनुवाकप्रेषवेति। पाठस्तु। "मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक्। असावेहि॥ २॥ अन्धो जागृविः प्राणः। असावेहि। बधिर आक्रन्दयितरपान। असावेहि। अहस्तोस्त्वा चक्षुः। असावेहि। अपादाशो मनः। असावेहि। कवे विप्रचित्ते श्रोत्र। असावेहि॥ ३॥ सुहस्तः सुवासाः। शूषो नामास्यमृतो मर्त्येषु। तं त्वाहन्तथा वेद। असावेहि। अग्निर्मे वाचि श्रितः। वाग्घृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। वायुर्मे प्राणे श्रितः॥ ४॥ प्राणो हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः। चक्षुर्हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। चन्द्रमा मे मनसि श्रितः॥ ५॥ मनो हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः। श्रोत्रꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। आपो मे रेतसि श्रिताः॥ ६॥ रेतो हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। पृथिवी मे शरीरे श्रिता। शरीरꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः॥ ७॥ लोमानि हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। इन्द्रो मे बले श्रितः। बलꣳ हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। पर्जन्यो मे मूर्द्धि श्रितः॥ ८॥ मूर्द्धा हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। ईशानो मे मन्यौ श्रितः। मन्युर्हृदये। हृदयं मयि। अहममृते। अमृतं ब्रह्मणि। आत्मा

अथ नवमोऽनुवाकः।

(१) अष्टमे मृत्युप्रश्नोऽभिहितः। एतावता सावित्राग्निचयनाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः। उत्तरेष्वनुवाकेषु ब्राह्मणमभिधीयते। तस्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निविद्याभिधीयते। आदौ तावन्मृत्युप्रश्नशेषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं प्रस्तौति। "प्रजापतिर्देवानसृजत। ते पाप्मना सन्दिता अजायन्त। तान्व्यद्यत्। यद्व्यद्यत्। तस्माद्विद्युत्। तमवृश्चत्। यदवृश्चत्। तस्माद्वृष्टिः। तस्माद्यत्रैते देवते अभिप्राप्नुतः। वि च हैवास्य तत्र पाप्मानम्द्यतः॥ १॥ वृश्चतश्च" इति। प्रजापतिसृष्टा ये देवाः 'पाप्मना', 'सन्दिताः' संयुक्ताः, एवोत्पन्नाः। स प्रजापतिः 'तान्' देवान्, पाप्मनः सकाशात् 'व्यद्यत्' वियोजितवान्। अतएव 'व्यद्यत्', इति व्युत्पत्त्या तस्या देवतायाः 'विद्युत्', नाम सम्पन्नं। 'तं' च पाप्मानं, 'अवृश्चत्' छिन्नवान्। 'अवृश्चत्', इत्यनयैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनामसम्पन्नं। यस्मादेवं 'तस्मात्', 'यत्र' कर्म्मणि, 'एते' विद्युद्वृष्टिदेवते, आभिमुख्येन 'प्राप्नुतः', तत्र 'अस्य' यजमानस्य, पापं वियोजयतो विच्छिन्नस्य कुरुतः॥

(२) विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति। "सैषा मीमाꣳसाग्निहोत्र एव सम्पन्ना। अथो आहुः। सर्व्वेषु यज्ञक्रतुष्विति" इति। येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया 'मीमांसा', 'सा', इयं 'अग्निहोत्र एव', सम्प्राप्ता, नत्वन्यत्रेत्येकं मतं। एतदेवाश्रित्य बोधायनादयो वर्त्तन्ते। अपि चान्ये केचिदेवं

कुर्य्यात्। किं त्वाचार्य्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत्। अयं न्यायः सर्व्वेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः॥

(७) विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधमेव प्रशंसति। "स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते। स हास्मिञ्छ्रियं दधाति। अनु ह वा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते। अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते। अन्वस्मै तपो बलं मन्यते। अन्वस्मै बलं प्राणं मन्यते" इति। 'स यो ह वै' यः कोपि विद्यागर्वपराधीनः पुमान्, 'सावित्रं' अग्निं, 'विदुषा' ध्यानेन साक्षात् कृतवता पुरुषेण सह, तस्मिन् सावित्राग्निविषये मात्सर्य्येण संवादं करोति। 'सः', खलु 'अस्मिन्' विदुषि, स्वकीयां 'श्रियं', प्रक्षिपति। तदेव स्पष्टीक्रियते। 'असौ' मात्सर्य्यग्रस्तः पुमान्, 'तपन्' सावित्राध्यानादिरूपं तपः कुर्व्वन्, 'श्रियं' तपःफलरूपं, 'अस्मै' विदुषे, 'अनुमन्यते'। 'अस्मै' विदुषे, 'अनुमन्यते' एव मदीया श्रीस्त्वगच्छदिति फलमङ्गीकरोत्येव, सा च 'श्रीः', तदीयं 'तपः', अपि 'अस्मै', विदुषे, 'अनुमन्यते', तच्च 'तपः', तदीयं 'बलं', 'अस्मै' 'विदुषे' 'अनुमन्यते', तच्च 'बलं', तदीयं 'प्राणं' देवतारूपं, मात्सर्यग्रस्तः सर्व्वस्मादेतस्माद्भ्रश्येत। विद्वांस्तु सर्व्वैरप्येतैरभिवर्द्धते। तस्माद्विदुषा सह न संवदेत॥

(८) अथ सञ्ज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्रतिपादितः स सर्व्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः प्रथमतृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति। "स यदाह। सञ्ज्ञानं

सह ये त्रयोदश मासाः, तेषां सर्व्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति। "अथ यदाह। पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयानरुणोऽरुणरजा इति। एष एव तत्। एष ह्येव तेऽर्द्धमासाः। एष मासाः" इति॥

(१३) एजत्का इत्यस्मिन् द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकताविशेषाः, तेषामपि सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यं॥

(१४) अग्निष्टोम इत्यस्मिंश्चतुर्द्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञक्रतवः, अग्निरित्यस्मिन् पञ्चदशानुवाके प्रोक्ता य ऋतवः, प्रजापतिरित्यस्मिन् षोडशानुवाके प्रोक्तो यः संवत्सरः, तेषां सर्व्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति। "अथ यदाह। अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्नि ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति। एष एव तत्। एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः। एष ऋतवः॥ ८॥ एष संवत्सरः" इति॥

(१५) इदानीमित्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ताः ये मुहूर्त्तानां सम्बन्धिनोऽवान्तरमुहूर्त्ताः, तेषां सर्व्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति। "अथ यदाह। इदानीं तदानीमिति। एष एव तत्। एष ह्येव ते मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः" इति॥

(१६) सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह। "जनको ह वैदेहः। अहोरात्रैः समाजगाम। तꣳ होचुः। यो वा अस्मान् वेद। विजहत् पाप्मानमेति॥ ८॥ सर्व्वमायुरेति। अभि स्वर्गं लोकं जयति। नास्याममुष्मिँल्लोकेऽन्नं चीयते" इति। विदेह देशाधिपतिः 'जनकः', राजा तत्फलजि-

स्त्रासुरहोराचाभिमानिभिः देवैः सह सङ्गतिं कृतवान्। 'तं' जनकं प्रति, ते देवाः स्वतत्फलमेवं 'ऊचुः', 'यः' कश्चित्, अस्मान् अहोरात्रदेवान्, 'वेद' सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते। सोयं पुमान् स्वकीयं 'पाप्मानं', 'विजहत्' परित्यजन्, 'एति' सञ्चरति। अपमृत्युराहित्यात् 'सर्व्वं', अपि 'आयुः,' प्राप्नोति। अन्ते च 'स्वर्गं लोकमभिजयति'। 'अस्य,' स्वर्गलोके कदाचिदपि 'अन्नं', 'न क्षीयते', 'इति' एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः॥

(१७) स्वयमेव वेदितुस्तत् फलमाह। "विजहद्ध वै पाप्मानमेति। सर्व्वमायुरेति। अभि स्वर्गं लोकं जयति। नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते। य एवं वेद" इति॥

(१८) पुनरपि फलं विशदीकर्त्तुं कस्यचिदृषेर्वृत्तान्तमुदाहरति। "अहीनो हाश्वत्थ्यः। सावित्रं विदाञ्चकार॥१०॥ स ह हꣳसो हिरण्मयो भूत्वा। स्वर्गं लोकमियाय। आदित्यस्य सायुज्यम्" इति। अहीननामकः कश्चिदृषिः अश्वत्थनामकस्य मुनेः पुत्रः। 'ह' शब्दस्तत्प्रसिद्ध्यर्थः। स मुनिः एतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा 'विदाञ्चकार' साक्षात् कृतवान्। 'सः', खलु देहान्ते सुवर्णदेहः 'हंसः', 'भूत्वा', 'स्वर्गं', प्राप्य 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' तादात्म्यं प्राप्तवान्॥

(१९) वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विशदयति। "हꣳसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा। स्वर्गं लोकमेति। आदित्यस्य सायुज्यम्। य एवं वेद" इति॥

समासते'' इति। तदेतत् सावित्राग्निमाहात्म्यं कयाचित् 'ऋचा', विस्पष्टं 'उक्तं'। विविधं रक्षकं 'व्योम', यद्वा निर्लेपत्वेन सर्व्वगतत्वेन चाकाशसदृशत्वात् 'व्योम' जगत्कारणं वस्तु, तच्च भूताकाशवत् जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परमं उत्कृष्टं, तदेव सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्च 'अक्षरं' विनाशरहितं, तस्मिन् वस्तुनि 'ऋचः' ऋगुपलक्षिताः सर्व्वे वेदोक्ता मन्त्राः, आश्रिताः। आश्रितत्वं च द्विविधं, तत्रोत्पन्नत्वं, तत्प्रतिपादने पर्य्यवसानञ्च। तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इति श्रुत्या सर्व्वैर्हूयमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृगादीनामुत्पत्तिराम्नाता। सर्व्वे वेदा यत् परमामनन्तीति श्रुत्या तत्प्रतिपादनपर्य्यवसानमुक्तम्। तस्मादृगादयः तस्मिन् 'अक्षरे', अवस्थिताः। किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किन्तु मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्व्वे 'देवाः', अपि जगत्कारणे 'अधिनिषेदुः' अवस्थिताः, 'यस्मिन्' सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि, सर्व्वे समाश्रिताः, 'तं' सावित्राग्निं, 'यो न वेद', असाववविद्वान् पठ्यमानयापि 'ऋचा', 'किं' नाम प्रयोजनं,'करिष्यति', सर्व्वोपि वेदस्तद्वेदनायैव प्रवृत्तः। विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिरुक्तिः। वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात् तत्पाठो नात्यन्तं सप्रयोजकः। 'ये' एव पुरुषार्थिनः, 'तत्' सावित्राग्नितत्त्वं,'विदुः', 'ते' सर्व्वेऽपि, 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः, 'समासते' सम्यक् कृतकृत्या उपविशन्तीति॥

(११) इत्यनयर्चा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतं। तस्या

उदाहृताया ऋचस्तात्पर्य्यं सङ्क्षेपेण दर्शयति। "न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति। यः सावित्रं वेद" इति। ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्व वेदनपर्यवसायित्वात् विदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। न हि नद्यामुत्तीर्णायां नावा प्रयोजनं पश्यामः॥

(२४) वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति। "तदेतत् परियद्देवचक्रम्। आर्द्रं पिन्वमानꣳ स्वर्गे लोक एति। विजहद्विश्वा भूतानि सम्पश्यत्" इति। 'तदेतत्' आदित्यमण्डलं 'देवचक्रं' देवतारूपं चक्रं सत्, 'स्वर्गलोके', 'एति' सञ्चरति। कीदृशं, 'परियत्' अहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तं, 'आर्द्रं' आदित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्द्रवीभूतं, अतएव 'पिन्वमानं' सर्व्वेषां प्रीणयितृ, 'विश्वाभूतानि' स्थावरजङ्गमरूपान् सर्व्वान् प्राणिनः, 'विजहत्' परित्यजत् वर्त्तते, तदीयगुणदोषैर्नलिप्यत इत्यर्थः। 'सम्पश्यत्' साक्षित्वेन सर्व्वान् प्राणिनोऽवलोकयत् वर्त्तते॥

(२५) इत्थं वेद्यं स्वस्वरूपमभिधाय तद्वेदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति। "आर्द्रो ह वै पिन्वमानः स्वर्गे लोक एति। विजहन्विश्वा भूतानि सम्पश्यन्। य एवं वेद। प्रूणो ह वै वार्ष्णेयः। आदित्येन समाजगाम। तꣳ होवाच। एहि सावित्रं विद्धि। अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृतात् सम्भूत इति। एष वाव सावित्रः। य एष तपति। एहि मां

विद्धि। इति हैवैनं तदुवाच" ॥ १५ ॥ इति। वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः 'प्लूषः' नामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थं 'आदित्येन', सङ्गतोऽभूत्। 'तं' प्लूषं, स आदित्यः 'उवाच', हे प्लूष अत्रागच्छ, इमं 'सावित्रं' अग्निं, जानीहि। 'अयं' एवाग्निः, स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः, 'अमृतात्' परमात्मनः, समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच। 'य एषः' पुरुषः, आदित्यमण्डले 'तपति', 'एष एव' स पूर्वोक्तगुणकः, 'सावित्रः' अग्निः, तस्मादत्रागच्छ। 'मां' आदित्यं, सावित्राग्निरूपं, 'विद्धि'। 'तत्' तदानीं, 'एनं' प्लूषं प्रति, एत्येतत् सर्व्वमादित्यः 'उवाच' ॥

इति नवमोऽनुवाकः।

अथ दशमोऽनुवाकः।

(१) नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता। दशमे तदवयवविशेषवेदनान्युच्यन्ते। आदौ तावन् मधुत्वसम्पादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति। "इयं वाव सरघा। तस्या अग्निरेव सारघं मधु। या एताः पूर्व्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः। ता मधुकृतः। यान्यहानि। ते मधुवृषाः। स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाꣳश्च वेद। कुर्व्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु। नास्येष्टापूर्त्तं धयन्ति" इति। येयं पृथिवी, सेयमेव 'सरघा' मधुमक्षिका, तथा ध्यायेदित्यर्थः। 'तस्याः' पृथिव्याः, सम्बन्धी सावित्रः 'अग्नि-

स्तुतं त्रिष्टुतम् सुतासुन्वतीति एतावनुवाकावपरपक्षस्याहो-रात्राणां नामधेयानि । 'नाहोरात्रेष्वार्त्तिमार्च्छति', य एवं 'वेद' इति 'यः' पुमान्, सञ्ज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याह-र्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य रात्रिनामानि प्रस्तुतमि-त्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रा-त्रिनामानि च प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सो-ऽयन्तेष्वहोरात्रेषु 'आर्तिं' व्याध्यादिदुःखं, न प्राप्नोति । ना-होरात्रेष्विति पुनरभिधानमुपसंहारार्थं ॥

(४) द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्त्तानां ना-मधेयानां वेदनं विधत्ते । "यो ह वै मुहूर्त्तानां नामधे-यानि वेद । न मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्तानुमन्ता" इति । एतेऽनुवाकाः 'मुहूर्त्तानां नामधेयानि' । 'न मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति' । य एवं 'वेद', इति ॥

(५) नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षद्विविधार्द्धमा-सानां चैत्रादिमासानाञ्च नामधेयं सञ्ज्ञानं विधत्ते । "यो ह वा अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि वेद । नार्द्ध-मासेषु न मासेष्वार्त्तिमार्च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्स-हीयानरुणोऽरुणरजाः" इति । एतेऽनुवाकाः 'अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि' ॥ २ ॥ 'नार्द्धमासेषु न मासेष्वार्त्ति-मार्च्छति', य एवं 'वेद', इति ॥

(६) चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञर्तुसंवत्स-

राणां नामवेदनं विधत्ते। "यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद। न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति। अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः प्रजापतिः संवत्सरः" इति। एतेऽनुवाकाः 'यज्ञक्रतूनामृतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि'। 'न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति', य एवं 'वेद', इति॥

(७) त्रयोदशानुवाकोक्तानां प्रोढमुहूर्त्तैकदेशानां चतुर्मुहूर्त्तानां नामवेदनं विधत्ते। "यो ह वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तान्वेद। न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति। इदानीं तदानीमिति। एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः। न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति। य एवं वेद" इति॥

(८) अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिकतानामवेदनमनुरीत्या द्रष्टव्यं। दृष्टान्तपूर्व्वकं क्षत्रवेदनं प्रशंसति। "यथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमत्ति। एवमेवैतान् क्षेत्रज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमत्ति। स एतेषामेव सलोकताꣳ सायुज्यमश्नुते। अप पुनर्मृत्युं जयति। य एवं वेद" ॥ ४ ॥ इति। तत्तत्कालेष्वार्त्तिभावो वेदनफलत्वेन पूर्व्वमुक्तः। अपि च 'यथा' लोके मार्गे गन्ता कश्चित् पुमान् अयं ब्राह्मणसम्बद्धो ग्रामः, एते च वेदविदां गृहाः, तत्राप्येते मदीया बन्धवः, इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञः 'भूत्वा', तस्मिन् तस्मिन् ग्रामे तेषु तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु च 'अनुप्रविश्य', गृहस्वामिनां 'अन्नं', भुङ्क्ते 'एवमेव', अयमुपासक एतेषां देवताविशेषाणां

BIBLIOTHECA INDICA;

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Ed by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. & V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER & E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. and XIX. Nos. 92, 117, 1, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202 and 203.

The TAITTIRÍYA BRÁHMAṆA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. and XX., Nos. 1, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 1, 197, 204 and 210.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAṆA by Bábu PRAMADÁDÁSA MITRA. Published Fasciculi I. and II. Nos.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSCRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Redu[ced] Pri[ce.]
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Véda, with the commentary of Mádhava Áchárya, edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	[illegible]
The Brihad Áranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Áchárya, and the Gloss of Ánanda Giri, edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (*Out of Print.*)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 38 and 135.	3 0 0	[illegible]
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Áchárya, and the Gloss of Ánanda Giri, edited by Dr. E. Röer. Complete in VI. Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (*Out of Print.*)		
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in II. Fasciculi Nos. 78 and 181.		[illegible]
The Taittiríya, Aittaréya and Swetás'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in III. Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (*Out of Print*).		
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Complete in VI. Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (*Out of Print.*)		
The Taittiríya, Aitareya, S'wetás'watara, Kena, I's'á, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Complete in II. Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	[illegible]
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer. Complete in II. Fasc. Nos. 32 and 35. (*Out of Print.*)		
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in V. Fasc., Nos. 36, 37. 53, 54, 55 and 212. (*Out of Print.*)		
Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, edited by Bábu Rájendralál Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	[illegible]
Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with Náráyana's commentary, edited by Dr. E. Röer. Complete in XII. Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	[illegible]
Sánkhya-Pravachana-Bháshya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (*Out of Print.*)		
Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mádhaváchárya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Complete in II. Fasc. Nos. 63 and 142. (*Out of Print.*)		
The Súrya-Siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha Prakás'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in IV. Nos. 79, 105, 115 and 146. (*Out of Print.*)		
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary, edited by F. E. Hall, M. A. Complete in III. Fasc. Nos. 116, 130, 148.		[illegible]
The Elements of Polity, by Kámandakí with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in III. Fasc. Nos. 19, 179 and 206,		[illegible]
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in VII. Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...		[illegible]
The VEDÁNTA SU'TRA. Commenced by DR. RÖER, and completed by Pandita Rámanaráyana Vidyáratna. Complete in XIII. Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...		[illegible]

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 220.
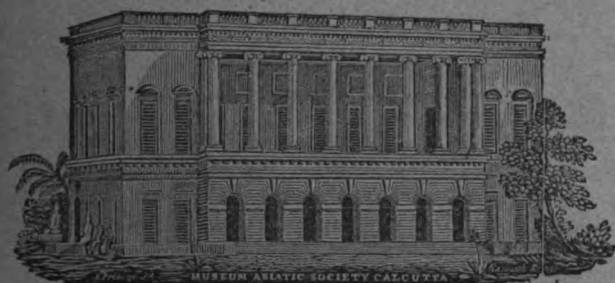
तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्।

कृष्णयजुर्वेदीयम्।

सायनाचार्य्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितम्।

श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण परिशोधितम्।

THE TAITTIRI'YA BRA'HMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

R. JENDRALA'LA MITRA.

FASCICULUS XXII.

CALCUTTA:

WENGER, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1867.

1867.

पूर्व्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शयामास। ततः 'तेषां' पर्व्वतानां, मध्ये 'एकैकस्मात्', पर्व्वतात्, मुष्टिना पांशूनाददे आदायैवं 'उवाच' हे 'भरद्वाज', 'एते' त्रयः पर्व्वताः, 'वेदाः', एव तत्रैकैकः पांशुरेको वेदः, तस्मात् 'अनन्ताः, 'वेदाः', तेषां मध्ये त्वं 'एतैस्त्रिभिरायुर्भिः', 'एतत्' मुष्टित्रयपरिमितं वेदजातं, गुरूपदेशमन्वधीतवानसि। 'अथ' अनन्तरं, तव 'इतरत्' वेदजातं, अनधीतं 'एव', तस्मात् सर्व्ववेदाध्ययनमशक्यमेव। यदि सर्व्वाध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यागच्छ, 'इमं, सावित्रमग्निं, 'विद्धि' ध्यानेन साक्षात्कुरु। 'अयं', एव सावित्रोऽग्निः, सर्व्ववेदविषया 'विद्या', 'इति'एवं बोधयित्वा, 'तस्मै' भरद्वाजाय, 'एतं' 'सावित्रं अग्निं', पूर्व्वोक्तप्रकारेण 'उवाच'। ततः 'सः' भरद्वाजः, 'तं' सावित्रमग्निं, ध्यानेन ज्ञाततया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं 'अमृतः' देवः, 'भूत्वा', वर्त्तमानदेहादूर्ध्वं 'स्वर्गं', प्राप्य तत्र 'आदित्यसायुज्यं', प्राप्तवान्॥

(७) इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवदन्यस्यापि वेदितुः तत्फलं दर्शयति। "अमृतो हैव भूत्वा। स्वर्गं लोकमेति। आदित्यस्य सायुज्यम्। य एवं वेद" इति॥

(८) इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह। "एषो एव त्रयी विद्या॥ ५॥ यावन्तꣳ ह वै त्रय्या विद्यया लोकं जयति। तावन्तं लोकं जयति। य एवं वेद" इति। इयं सावित्राग्निविद्या 'एषैव', वेदत्रयीविद्यासमाना वेदत्रयोक्तसर्व्वकर्मानुष्ठानेन यावत् फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव

प्राप्यते। तस्मादादित्योपाधिकहिरण्यगर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्मकाण्डे किञ्चित् न सम्भवति॥

(९) अथ सावित्रस्याग्नेः सर्व्वदेवतात्मकत्वेन सर्व्वदेवप्राप्तिलक्षणं फलं प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति। "अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि। अग्नेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। वायोर्वा एतानि नामधेयानि। वायोरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि॥६॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि। बृहस्पतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। प्रजापतेर्वा एतानि नामधेयानि। प्रजापतेरेव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद। ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि। ब्रह्मण एव सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। य एवं वेद" इति। ये एते अग्निवायुरिन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः। 'प्रजापतिः' सत्यलोकवासी चतुर्मुखब्रह्माण्डदेहाभिमानी विराट्पुरुषो ब्रह्मा, सावित्राग्नेः सर्व्वदेवतात्मकत्वात् अग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो देवः समुपेक्षितः तस्य तस्यैव देवस्य 'एतानि' सन्ध्यानादीनि 'नामधेयानि', अतस्तत्तद्देवनामत्वेन ध्याने सति तत्तद्देवानां सायुज्यप्राप्तिर्भवति। तस्मादेतच्चये यत् फलं तत् सर्व्वमप लभ्यत इत्युपपन्नम्॥

(१०) अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति। "स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव। तस्याग्निर्मुखम्। असावादित्यः

शिरः। स यद्देते देवते अन्तरेण। तत्सर्वं सीव्यति। तस्मात् सावित्रः” इति। योऽयमग्निर्भूमौ चीयते। तस्येष्टकाभिर्मितं पक्षपुच्छादिकं विद्यते। यस्तु मनसैव ध्यायमानोऽग्निः स तु वायुस्वरूप एव। न तस्य पक्षपुच्छादिकमस्ति, किन्तु ‘तस्य’ वायुरूपस्य, प्रसिद्धः ‘अग्निः’, मुखत्वेन ध्येयः। ‘असावादित्यः’ शिरोरूपेण ध्येयः। ‘यत्’ अन्यद्देवताजातं, अस्ति ‘तत् सर्व्वमेते देवते’, ‘अन्तरेण’ एतयोरग्न्यादित्ययोर्मध्ये, ‘सः’ वायुः, ‘सीव्यति’ सूच्या वस्त्रमिव संयोजयति, विच्छिन्नमेकीकरोति। यस्मात् सीव्यति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः ‘सावित्रः’, इत्युच्यते। तदेवं सावित्राग्निविद्या समापिता॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

समाप्तश्च प्रपाठकः॥

पाररहितः, 'असि'। इतः पूर्व्वं 'अचितः', केनाप्यविनाशितः 'असि'। इतः परं 'अप्यचय्यः' विनाशयितुमशक्यः,'असि'। तादृशस्त्वं 'तपसः', सर्वैरनुष्ठीयमानस्य 'प्रतिष्ठा' फलभूमिः, अत एवाश्रयः। तादृशे 'त्वयि', 'इदं' सर्वं जगत् 'अन्तः', वर्त्तते। तत् किं किमिति तदुच्यते। 'विश्वं यक्षं' सर्वं पूज्यं यद्यद्रुद्रदेवादिकं पूज्यमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते। 'विश्वं भूतं' यद्यत् पृथिव्यादिभूतजातमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते। 'विश्वं सुभूतं' यद्यत् सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकार्य्यं प्राणिशरीरजातं तत् सर्व्वं, 'त्वयि' वर्त्तते। अतस्त्वं 'विश्वस्य' पूर्व्वमुत्पन्नस्य जगतः, 'भर्त्ता' पोषकः, 'विश्वस्य' पूर्व्वमुत्पन्नस्य, 'जनयिता' उत्पादकः, 'कामदुघं' अपेक्षितकामानां दोग्धारं। 'अचितं' चयरहितं। तादृशं 'त्वां' इह भूमावहं 'उपदधे', 'प्रजापतिः', एव त्वामत्र 'सादयतु', हे इष्टके 'अङ्गिरस्वत्' यथाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं, 'ध्रुवा' स्थिरा जाता, तथा 'तया' प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती 'ध्रुवा' 'सीद'॥

(२) अथ द्वितीयमन्त्रमाह। "तपोऽसि लोके श्रितम्। तेजसः प्रतिष्ठा। त्वयीदमन्तः। विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य भर्त्तृ विश्वस्य जनयितृ। तत्त्वोपदधे कामदुघमचितम्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद"॥ २॥ इति। हे द्वितीयेष्टके त्वं 'तपोऽसि', तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे 'लोके', समाश्रितं। तृतीयेष्टकारूपस्य तेजसः 'प्रतिष्ठा' आश्रयः। एवमुत्तरत्रापि योज-

भ्राजोऽसि। देवानां धामामृतम्। अमर्त्यस्तपोजाः। त्वयी-
दमन्तः। विश्वं यच्चं विश्वं भूतं विश्वꣳ सुभूतम्। विश्वस्य
भर्त्ता विश्वस्य जनयिता। तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम्। प्र-
जापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद" ॥ २१ ॥
इति। 'ओजः', बलहेतुरष्टमो धातुः। 'सहः' शत्रूणामभि-
भवनं। 'बलं' शरीरशक्तिः। 'भ्राजः' कान्तिः। हे एकविंशेष्टके
त्वं ओजःप्रभृतीनां स्वरूपभूतासि। तथा 'देवानाममृतं धाम'
विनाशरहितं स्थानमसि, 'अमर्त्यः' मरणरहितो देवः। स च
'तपोजाः', तपसा हि देवत्वं लभ्यते। तादृशो देवस्त्वमसि। यद्य-
प्योजःप्रभृतीनि नपुंसकानि, तथाप्यमर्त्य इत्येतस्य पुंलिङ्गत्वात्
तदनुसारेण भर्त्तेत्यादिपुंलिङ्गव्यवहारः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

(१) इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः। द्वितीयतृती-
यचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होममन्त्रा उच्यन्ते। यदुक्तं सूत्र-
कारेण। 'चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया अपरं
चतुर्गृहीतमन्नपत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः' इति। तत्रास्मिन् द्वितीये
शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह। "त्वमग्ने रुद्रो असुरो

इति। हे 'अग्ने' त्वं 'रुद्रः', घोरातनुयुक्तः, 'असुरः' शत्रूणां निरसिता। 'दिवः' द्युलोकस्य, 'महः' उत्सवरूपः। हविर्द्वनेनोत्सवकारित्वात्। त्वं 'मारुतं शर्द्धः' मरुतां सम्बन्धि बलं, बलत्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति। अतः 'पृच ईशिषे' मरुद्भिः सम्पृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि। किञ्च त्वं 'शङ्गयः' सुखं प्राप्तः, वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैः 'यासि'। किञ्च पोषकस्त्वं 'नुत्मना' स्वयमेव, 'पासि'। कान्, 'विधन्तः' हविषा परिचर्यान् विधन्ते यजमानान्। अस्याग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः। तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते। त्रिंश च त्रयश्च गणिनो रुजन्त इति। तथाविधाः हे 'देवाः', 'देवेषु', 'अयध्वं' अन्योऽन्यमाश्रयध्वं, मदनुग्रहाय परस्परं प्रीतियुक्ता भवन्त्वित्यर्थः। सामान्याकारेण सङ्क्षेपोक्तं पुनर्विशेषाकारेण प्रपञ्च्यते। त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां मध्ये एकैकस्य त्रयो मूर्त्तिविशेषाः। तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्त्तिविशेषाः 'प्रथमाः', इत्युच्यन्ते। द्वितीयस्य देवस्य मूर्त्तिविशेषाः 'द्वितीयाः', हे प्रथमदेव 'द्वितीयेषु' देवेषु, 'अयध्वं' द्वितीयैर्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवन्तु। एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंशान्तेषु योजनीयं। ते एते मुख्यदेवाः 'त्रिरेकादशाः' त्रिगुणिता एकादशसङ्ख्याकाः लोकत्रयवर्त्तिनः। तथा च मन्त्रान्तरमाम्नातं। ये देवादिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्थेति। ते च त्रिविधा अपि पुनः 'त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः' अवान्तरमूर्त्तिभेदादेकैकस्य मूर्त्तित्रयमित्येवं त्रिग-

स्थिताखयस्त्रिꣳशत्सङ्ख्याकाः भवन्ति। तावन्तो हे देवाः 'उत्तरे भवत' उत्कृष्टा भवत। तद्देवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते। उत्तरमुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः' स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः। उत्तरे उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्विकमूर्त्तिविशेषा येषान्ते 'उरवर्त्मानः', अतएव रुद्रस्य मूर्त्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाम्नातं। अथो ये अस्य सत्त्वानोहं तेभ्योकरं नम इति। अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः। तथाविधा हे देवाः 'यत्कामः' यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहं 'इदं' द्रव्यं, 'जुहोमि', तत्फलं 'मे' मदर्थे, 'समृध्यतां' समृद्धं भवतु। युष्मत्प्रसादादयं 'भूर्भुवःस्वर्लोकत्रये 'रयीणां पतयः' धनस्वामिनः, 'स्याम', स्वाहुतमिदमस्तु॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः।

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः। तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते। "अग्नावि[illegible] सजोषसा। इमा वर्द्धन्तु वाङ्गिरः। द्युम्नैर्वाजेभिरागतम्[illegible] राज्ञी विराज्ञी। सम्राज्ञी स्वराज्ञी। अर्चिः शोचिः। तपो[illegible] हरो भाः। अग्निः सोमो बृहस्पतिः। विश्वे देवा भुवन[illegible] गोपाः। ते सर्वे सङ्गत्य। इदं मे प्रावता वचः। वसवꣳ स्याम[illegible] पतयो रयीणाम्। भूर्भुवः स्वः स्वाहा" ॥ १ ॥ इति।

हे 'अग्नाविष्णू', 'सजोषसा' परस्परं मयापि सह समानप्रीती, 'वां' युवां, 'इमा गिरः' मदीयास्तुतिरूपा वाचः, वर्द्धयन्तु' परितोषयन्तु। युवामपि 'द्युम्नैः', धनैः, 'वाजेभिः' अन्नैश्च सह, 'आगतं' इह कर्म्मणि समागतं। राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः। 'राज्ञी' राजमाना। 'विराज्ञी' विशेषेण राजमाना। 'सम्राज्ञी' सम्यग्राजमाना। 'स्वराज्ञी' आभरणदीपादिभिरनपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना। 'अर्च्चिः' ज्वालाभिमानिनी, 'शोचिः' कान्त्यभिमानिनी देवता। 'तपः' सन्तापशक्तिः। 'हरः' पापहरणशक्तिः। 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः। अग्न्यादयः प्रसिद्धाः। ते सर्व्वे 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः, 'तस्मै' मया सम्बध्य, 'मे' मदीयं, 'इदं' प्रार्थनारूपं, 'वचः', 'प्रावत' प्रकर्षेण रक्षत। वयमित्यादि पूर्व्ववत्॥

इति तृतीयोऽनुवाकः।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

(१) तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः। यथा महाचयने शतरुद्रीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति। तदूर्द्ध्वमन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोप्यस्ति। तद्वचाप्यन्नहोमार्थो मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते। "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि। अनमीवस्य शुष्मिणः। प्र प्रदातारं तारिषः। ऊर्ज्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। अग्ने पृथिवीपते। सोम वीरुधां पते।

त्वष्टः समिधां पते। विष्णवाशानां पते। मित्र सत्यानां पते। वरुण धर्म्मणां पते॥ १॥ मरुतो गणानां पतयः। रुद्र पशूनां पते। इन्द्रौजसां पते। बृहस्पते ब्रह्मणस्पते। आरुचा रोचेऽहं स्वयम्। रुचा रुरुचे रोचमानः। अतीत्यादः स्वराभरेह। तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय। वयं स्याम पतयो रयीणां। भूर्भुवः स्वः स्वाहा" ॥ २ ॥ इति। हे 'अन्नपते' अन्नस्य पालकाग्ने, 'नः' अस्मभ्यं, 'अन्नस्य', भागं 'देहि'। कीदृशस्य। 'अनमीवस्य' आरोग्यहेतोः, 'शुष्मिणः' बलहेतोः, 'प्रदातारं' प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं, मां 'प्रतारिषः' प्रकर्षेण तारय, दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु। 'नः' अस्मदीयं, 'द्विपदे' मनुष्याय, 'चतुष्पदे' पशवे च, 'ऊर्जं धेहि' क्षीरादिरसं सम्पादय। अग्न्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां पालकाः। तादृशा हे देवाः भवदनुग्रहात् 'अहं', 'स्वयं' एव परनैरपेक्ष्येण, 'रुचा' दीप्त्या, 'रोचे' सर्व्वतो दीप्ये। तथा स्वयं 'रोचमानः' दीप्यमानः, 'रुचा' स्वकीयया दीप्त्या, 'रुरुचे' परानपि प्रकाशयामि। हे अग्ने 'अदः' मानुषसुखं 'अतीत्य', 'इह' अस्मिन् कर्म्मणि, 'स्वराभर' स्वर्गसुखमानय। 'तस्मिन्योनौ' तथाविधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते स्थाने, 'प्रजनौ' प्रजोत्पत्तिहेतौ, 'प्रजायेय' पुत्रादीनुत्पादयेय। वयमित्यादि पूर्व्ववत्।

इति चतुर्थोऽनुवाकः।

इत्युपसञ्जहार। ज्वालारूपाः 'जिह्वाः', 'सप्त'। तथा चाथर्वणि-का आमनन्ति। काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा॥ इति पुरुषयो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्-सम्पादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः अग्नो रूपं कृत्वा यदस्यत्वे तिष्ठ इत्यादयः समाम्नाताः। 'प्रियाणि', 'धाम' स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्र्याख्यानि सोमयागेन वह्निधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि। 'होत्रा' होतृ प्रमुखा वषट्कर्त्तारः। होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः तादृशाः। सप्तस-मिधादियुक्तस्त्वं 'अनुविद्वान्' आहवनीयस्थानान्यनुक्रमेण आ-मन्, 'सप्त', 'योनीः' आहवनीयादिस्थानानि, 'घृतेन', सर्व्वतः पूरय। इयं प्राची दिग् दृश्यते, तस्या दिशः 'अग्निर्देवता', अग्निर्हि तां दिशं पालयति। एवं सति 'यः' शत्रुः, मां 'एत-स्याः', दिशः सकाशात्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'सः', शत्रुः, 'दिशां', देवानां च मध्ये प्राक्दिक्पालकं 'अग्निं', 'देवं', 'ऋच्छतु' प्राप्नोतु, सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयिष्यतीत्य-भिप्रायः। एवं दक्षिणादिषु योज्यं। इयं दिगित्यनेनाधरा दिक् प्रदर्श्यते। 'अदितिः' भूमिः, तस्या दिशः 'देवता'। पर-सो दिगित्यनेन सर्व्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्व्वदिक्समष्टिरूप इत्युच्यते। सच 'पुरुषः' महीयान् 'कामान्', समृद्धान् करोतु। योऽयंप्राणवायुर्मुखनासिकावर्त्ती सोऽयं दर्शनश्रवणभावादन्यः।

उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वात् 'आम्टविः', हे 'प्राण', 'असावेहि' तादृशो भूत्वा समागच्छ। अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावात् 'वधिरः'। उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वात् 'क्रन्दयितः' हे अपानवायो तादृशः सन् आगच्छ। तयोः प्राणापानदेवयोः प्रसादात् 'अहं', 'उषसं' उषसन्देनन्दिनवर्त्तिनं उषःकालं, 'अशीय' प्राप्नुयां। स एवार्थः स्पष्टीक्रियते। हे 'असो' प्राण, 'अहं' 'ज्योतिरशीय' प्रकाशं प्राप्नुयां, न कदाचिदप्यन्धकारं। किञ्च हे 'असो' प्राण, 'अहं' त्वत्प्रसादात् 'अपः' वृष्टिजलादिकं 'अशीय' प्राप्नुयां। वयमित्यादि पूर्व्ववत्॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः।

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

(१) पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्रोऽभिहितः। षष्ठे तूपस्थानादिमन्त्रा अभिधीयन्ते। तत्र बौधायनः। अथाग्निमभिमृशति। यत्तेऽचितमिति। पाठस्तु। "यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्ने। यत्त ऊनं यदु तेऽतिरिक्तम्। आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु। विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु। चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने। एतावाꣳश्चासि भूयाꣳश्चास्यग्ने" इति। हे 'अग्ने', 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'अचितं' चयनकाले विस्मृतं। 'ते' तव सम्बन्धि, 'यदु' यदपि अङ्गं, 'चितं' अविस्मरणेन चयनं कृतं। किञ्च 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'ऊनं' मन्त्रादि-

विकलं, 'ते' तव, 'यद्' यदप्यङ्गं, 'अतिरिक्तं', 'तत्' सर्व्वमङ्गं, 'आदित्याः', देवाः 'अङ्गिरसः', महर्षयश्च, 'चिन्वन्तु' यथा-शास्त्रश्चयनं कुर्वन्तु। 'विश्वे' सर्व्वे, 'देवाः', 'ते' त्वदीयां, 'चितिमापूरयन्तु'। हे 'अग्ने', त्वमनेन प्रकारेण 'चितश्चासि' अस्माभिरादौ चितोऽसि, पश्चाद्देवैः 'सञ्चितश्चासि' सम्यक् चितोऽसि, एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यावान् सम्पद्यते, हे 'अग्ने', त्वं 'एतावान्' अपि 'असि', फलतः 'भूयान्', अपि 'असि'।

(१) कल्पः। लोकं पृणेति लोकं पृणा उपदधातीति। ते एते द्वे ऋचौ। तत्र प्रथममाह। "लोकं पृण छिद्रं पृण। अथो सीद शिवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः। अस्मिन् योनावसीषदन्॥ १॥ तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद" इति। हे इष्टके 'लोकं' चयनार्थे प्रदेशे पूर्व्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं, 'पृण' पूरय। तथा 'छिद्रं पृण' द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय, अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः। 'अथो' अपि च, 'त्वं', 'शिवा' शान्ता सती, 'सीद' अवतिष्ठस्व। 'इन्द्राग्नी', 'बृहस्पतिः', चेत्येते देवाः 'अस्मिन् योनौ' स्थाने, त्वां 'असीषदन्' सादितवन्तः। तथेन्द्रादिदेवतया अङ्गिरोभिरिवोपहितासती 'ध्रुवासीद' स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ॥

(२) अथ द्वितीयमाह। "ता अस्य सूददोहसः। सोमँ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन्देवानां विशः। त्रिष्वारोचने दिवः तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद" इति। दिवो रोचने स्वर्गस्य

'रोदसी', 'अन्तः' विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये, 'चित्रभानुः' विचित्ररश्मिः, 'यः', 'दीदाय', इत्यन्वयः। यद्वा चित्रभानुमिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयं॥

(६) अथ तृतीयामाह। "मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम्। अग्निꣳ होतारं परिभूतमं मतिम्। त्वामर्भस्य हविषः समानमित्। त्वां महो वृणते नरो नान्यं त्वत्" इति। हे चितिरूप त्वां 'अग्निं', त्वमाप्नोति शेषः। कीदृशं, 'मेधाकारं' ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारः तं, 'विदथस्य' यज्ञस्य, 'प्रसाधनं' प्रकर्षेण साधनभूतं, 'होतारं' देवानामाह्वयितारं, 'परिभूतमं' शत्रूणामतिशयेन तिरस्कर्त्तारं, 'मतिं' मननीयं, 'अर्भस्य' अल्पस्य, अपि 'हविषः', 'समानमित्' सदृशमेव, न ह्येतावद्धविः स्वीकरोति न त्वल्पमित्येवं वैषम्यं, 'नरः' मनुष्या यजमानाः, सर्व्वेच 'महः' महनीयं, 'त्वां', 'वृणते' सम्भजन्ते, 'त्वदन्यं', कञ्चिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं 'न वृणते'॥

(७) अथ चतुर्थीमाह। "मनुष्वं त्वा निधीमहि। मनुष्वत्समिधीमहि। अग्ने मनुष्वदङ्गिरः॥१॥ देवान् देवायते यज" इति। हे 'अग्ने', त्वां 'मनुष्वं निधीमहि', यथा कथञ्चिन्मनुष्यं बन्धुं सहायं वा कचिदिस्रम्भेण स्थापयामः तथा त्वामप्यस्मिन् कर्म्मणि विस्रम्भेण स्थापयामः। तथा 'मनुष्वत्' कस्मिंश्चिन्मनुष्य इव, त्वयि विस्रब्धाः सन्तः त्वां 'समिधीमहि' सम्यक् प्रज्वालयामः। हे 'अङ्गिरः' अङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने, 'मनुष्वत्' मनुष्य इतिमिव, 'देवायते' देवानात्मन इच्छते यजमानाय, 'देवान्', 'यज' पूजय॥

(८) अथ पञ्चमीमाह। "अग्निर्हि वाजिनं विशे। ददाति विश्वचर्षणिः। अग्नी राये स्वाभुवम्। स प्रीतो याति वार्यम्। इषꣳ स्तोतृभ्य आभर" इति। विश्वचर्षणयो मनुष्या यस्यासौ 'विश्वचर्षणिः' सर्व्वमनुष्योपकारकः। 'अग्निर्हि' अयमग्निः खलु, 'विशे' प्रजायै, 'वाजिनं' अन्नं, 'ददाति'। अयं 'अग्निः', 'राये' धनार्थं, यजमानानां धनदानाय, ,स्वाभुवं' सुष्ठु सर्व्वतो भूमिं, प्राप्तवानिति शेषः। 'सः' अग्निः, 'प्रीतः', सन् 'वार्यं' वरणीयं यजमानं, 'याति' प्राप्नोति। हे अग्ने 'स्तोतृभ्यः' यजमानेभ्यः, 'इषं' अन्नं, 'आभर' सम्पादय॥

(९) कल्पः। चात्वालात् पुरीषमाहृत्य पृष्टो दिवीति वैश्वानर्य्यर्चाचितावध्यूहति साचितिर्भवतीति। पाठस्तु। "पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां। पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश। वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः। स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्" ॥ ७॥ इति। पृष्ट इत्यत्र सकारलोपः छान्दसः। अयमग्निर्दिवः 'पृष्टः' आदित्यरूपेणावस्थितः। 'पृथिव्यां' इह, पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः। तथा फलपाककारी सन् 'पृष्टः' सम्बन्धः। सर्व्वा अपि 'ओषधीः' 'आविवेश'। 'वैश्वानरोऽग्निः', 'सहसा' बलेन, 'पृष्टः' सम्बन्धः, 'सः' तादृशः, 'नः' अस्मान्, 'दिवारिषः' हिंसकान्, 'पातु'। 'नक्तं' रात्रावपि, 'सः', अस्मान् 'पातु'॥

इति षष्ठोऽनुवाकः।

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

(१) षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः। एतावता नाचिकेत-चयनस्यापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः। अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्मणमभिधीयते। तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतोपासनमभिधीयते। "अयं वाव यः पवते। सोऽग्निर्नाचिकेतः। स यत्प्राङ् पवते। तदस्य शिरः। अथ यद्दक्षिणा। स दक्षिणः पक्षः। अथ यत्प्रत्यक्। तत्पुच्छम्। यदुदङ्। स उत्तरः पक्षः ॥ १ ॥ अथ यत्संवाति। तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च। अथो सम्पदेवास्य सा" इति। 'अयं वाव', प्रत्यक्षतो दृश्यमान इव, 'यः' वायुः, 'पवते' सञ्चरति। 'सः' अयं पूर्व्वोक्तनाचिकेताग्निदेवस्वरूपः। 'सः' वायुः, प्राग्दिगभिमुखः सञ्चरतीति 'यत्', 'तदस्य' नाचिकेताग्नेः, शिरःस्थानीयं, अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि सञ्चरतीति 'यत्', सोयं पक्षाकारस्य नाचिकेताग्नेः 'दक्षिणपक्षः'। 'अथ', प्रत्यङ्मुखः सञ्चरतीति 'यत्', 'तत्', पुच्छस्थानीयं। अनन्तरं उत्तराभिमुखं सञ्चरतीति 'यत्', 'सः', अयं 'उत्तरः पक्षः'। 'अथ', 'संवाति' सम्भूय सर्व्वत्र प्रसरतीति, 'यत्', 'तत्', 'अस्य' अग्नेः, सङ्कोचो विकासश्च। अपिच येयं शिरआदिकल्पना 'सा' इयं, 'अस्य' अग्नेः, 'सम्पदेव' ध्यानार्थं सम्पादनमेव। एवं सम्पाद्य ध्यायेदित्यर्थः ॥

(२) अथ पूर्व्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य समानं फलं दर्शयति। "सर्व्व्ँ ह वा अस्मै स कामः पद्यते। यत्कामो यजते। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति।

ऽस्य भाति" इति। अपि च 'यथा', लोके 'रुक्मः' सौवर्णाभरणविशेषः। उत्कर्षेणाग्नौ 'तप्तः', सन् स्वनिष्ठां कालिकां परित्यज्य विस्पष्टं भासेत्। 'एवमेव', 'सः' हिरण्यभाता, शरीरकान्त्या कीर्त्त्या च लोकद्वये प्रकाशते॥

(६) अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं दर्शयति। "उरवो ह वै नामैते लोकाः। येऽवरेणादित्यम्। अथ हैते वरीयाꣳसो लोकाः। ये परेणादित्यम्। अन्तवन्तꣳ ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति। योऽवरेणादित्यम्। अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति। यः परेणादित्यम्" इति। द्विविधाः स्वर्गलोकाः आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाश्च। तत्र 'आदित्यमवरेण' आदित्यादर्वाञ्चः, 'ये लोकाः' स्वर्गविशेषाः। ते सर्व्वेऽपि 'उरवः' विस्तीर्णाः, इति 'नाम' प्रसिद्धं। अथ 'ये' स्वर्गलोकाः, 'आदित्यं परेण' आदित्यलोकात् पुरस्तात्, वर्त्तन्ते। 'एते', 'वरीयांसः' अतिशयेन विस्तीर्णाः। एवं सति 'यः' पुमान्, आदित्यादर्वाञ्चं लोकं प्राप्नोति। 'एषः' पुमान्, 'अन्तवन्तं' विनाशयुक्तं, 'क्षय्यं' परस्परमेकैकापेक्षया क्षयार्हं, तादृशं 'लोकं', प्राप्नोति। यस्त्वादित्यात् पराञ्चं प्राप्नोति। 'एषः' पुमान्, 'अनन्तमपारं' आतानवितानाभ्यामवसानरहितं, 'अक्षय्यं' भोग्यवस्तुक्षयरहितं, 'लोकं' प्राप्नोति॥

(७) एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चितवतस्तदुपासकस्य चोपरितनलोकप्राप्तिफलं दर्शयति। "अनन्तꣳ

ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते।
य उ चैनमेवं वेद" इति॥

(८) आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्त्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यायुः-क्षयहेतुभूतकालपारतन्त्र्याभावं दृष्टान्तेन दर्शयति। "अथो यथा रथे तिष्ठन् पक्षसी पर्य्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते। एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते। नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उ चैनमेवं वेद"॥ ४॥ इति। अत्युन्नतस्य रथस्योपरिवर्त्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयोरधोभागे पुनः पर्यावर्त्तमाने 'पक्षसी' उभे चक्रे, स्वस्मादत्यन्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति। एवमसौ ब्रह्मलोके वर्त्तमानः पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुःक्षपणाय पुनः पुनः पर्यायवर्त्तमाने 'अहोरात्रे', स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति। 'यो नाचिकेतमग्निं चिनुते', यश्चोपास्ते उभयविधस्य 'अस्य', 'लोकं', 'अहोरात्रे', 'न', प्राप्नुतः। ब्रह्मलोके हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रवर्त्ततः किन्तु कल्पमात्रमेकमहः तस्मादितरलोकेष्विव 'नास्य', आयुः क्षीयते॥

इति सप्तमोऽनुवाकः।

अथ अष्टमोऽनुवाकः।

(१) सप्तमे नाचिकेताग्न्युपासनं पञ्चाकारवायुदेवताविषयमुक्तं। अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युराहित्यमुपाख्यानेन दर्शयति। तत्रादौ नाचिकेतसः प्रश्नं दर्श-

भार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयं 'अनाश्वान्' भोजनर-हितः, निवासं कुरु। तावता समागत्य 'सः' यमः, 'यदि', 'त्वां', प्रति हे 'कुमार कति रात्रीः', इहोषितवानिति 'पृच्छेत्'। तदानीं 'तिस्रः', 'इति' एवं, सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि। ततः प्रथमदिने 'किं', भुक्तवानसि इत्येवं पृष्टः सन् त्वदीयां 'प्रजां', भक्षितवानस्मि 'इति' एवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि। अतिथिर्यदि समागत्य भोजनरहितो वसति चेत्। तस्य गृहस्वामिन एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण तस्य प्रजाक्षयो भवतीत्येत-च्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति। एवं द्वितीय-तृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुकृतक्षयञ्चासूचयत्॥

(५) तदेवं वाग्देवतया शिक्षितो नचिकेतास्तथैव चका-रेत्येतद्दर्शयति। "तं वै प्रवसन्तं जगाम। तस्य तिस्रो रा-त्रीरनाश्वान् गृह उवास। तमागत्य पप्रच्छ। कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति। तिस्र इति प्रत्युवाच॥ २॥ किं प्रथमाꣳ रात्रिमाश्ना इति। प्रजान्त इति। किं द्वितीयामिति। पशूꣳ-स्त इति। किं तृतीयामिति। साधुकृत्यान्त" इति। पूर्व-वद्व्याख्येयं॥

(६) एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु मूर्खः। तस्मात् सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं सत्कारञ्चकार तं दर्शयति। "नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच। वरं वृणीष्वेति" इति। उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानि-

आभरणरूपेणान्नादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां 'प्रियतमं', यस्मात् 'हृदयञ्चं' प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदयसम्बन्धं, तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तं। उक्तरीत्या चेतने प्रविष्टस्य हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य 'यस्मै' चेतनाय पुरुषाय, 'तां' हिरण्यरूपां, 'दक्षिणां', स्वयं 'अनेष्यत्', तमेव चेतनं पुरुषं प्रतिग्रहीतारमन्विष्य तदानीं नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्वकीयायैव दक्षिणहस्ताय 'तां' हिरण्यरूपां दक्षिणां, नीतवान्। नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां, 'दक्षिणां', 'दक्षाय' कार्य्यसमर्थाय, 'प्रतिगृह्णामीति', एवं वदन् स्वयमेव 'तां' दक्षिणां, 'प्रत्यगृह्णात्', ततः प्रजापतिः, 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'अदक्षत' कार्य्यसमर्थो अभूत्। अन्योऽपि 'यः' पुमान् एवं, हिरण्यवृत्तान्तं 'वेद' स एव 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'दक्षते' कार्य्यसमर्थो भवति॥

(१२) प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्तेनापि प्रशंसति। "एतद्ध स्म वैतद्विद्वाꣳसो वाजश्रवसा गोतमाः। अप्यनूह्यायां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति। उभयेन वयं दक्षिणामय एव दक्षिणां प्रतिग्रहीष्येति। तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य। दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य। य एवं वेद। प्र ह्यान्यं क्षीणाति च" इति। अन्नदाननिमित्तकीर्त्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवाः, तस्य पुत्राः 'वाजश्रवसः'। ते च 'गोतमाः' तद्गोत्रोत्पन्नत्वात्तादृशा महर्षयः। तत् 'एतत्' दक्षिणामाहात्म्यं, विजानन्त 'अनूह्यायां अपि', 'दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति'। द्विविधा दक्षिणा, प्रत्यक्षमेव दत्ता अनुद्दिष्टा चेति। अग्निष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददाती-

समर्द्धयति" इति। 'एके' महर्षयः, 'एष' नाचिकेतः, 'अग्निः', उत्तरवेदितुल्य 'इति' एवं, 'वदन्तः', निरूढादि 'पशुबन्ध एव' कर्मणि, 'उत्तरवेदि'देशे 'तं', एतं नाचिकेताग्निं, 'चिन्वते'। सोऽयं पूर्व्वः पक्षो न तु सिद्धान्तः। 'तत्' तस्मात्, तथा न कुर्य्यात्'। यदि कुर्य्यात् तदानीं 'एतमग्निं', 'कामेन', 'व्यर्धयेत' सोमयागादिफलेन वियोजयेत्। 'सः' 'अग्निः' 'कामेन', वियोजितः सन् 'एनं' यजमानं, फलेन वियोजयति। तस्मात् पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयागे 'एवैनं चिन्वीत'। अथवा सोमयागेष्वपि 'यत्र' गवामयनादौ, अतिबहवः 'बाहुतयोराह्वयेरन्', तत्र 'एतमग्निं', चिन्वीत। एवं सत्येतमग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं करोति। 'सः' च समृद्धः, 'एनं' यजमानमपि, फलेन 'समर्द्धयति'॥

(२) सैव फलसमृद्धिरुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्च्यते। तत्र प्रजालाभः स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं दर्शयति। "अथ हैनं पुरर्षयः। उत्तरवेद्यामेव सचियमचिन्वत। ततो वै तेऽविन्दत प्रजाम्। अभि स्वर्गं लोकमजयन्। विन्दत एव प्रजाम्। अभि स्वर्गं लोकं जयति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति। 'पुरा', केचित् 'ऋषयः', 'एनं' नाचिकेताग्निं 'सचियं' सत्रसम्बन्धिनं, कृत्वा, उत्तरवेदिदेश एव 'अचिन्वत'। 'ततः', तेषां फलसिद्धिर्जाता। एवमन्यस्यापि भवति॥

(३) द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति। "अथ हैनं वायुर्ऋद्धिकामः॥ २॥ यथान्युप्तमेवोपदधे। ततो वै स

एतामृद्धिमार्ध्नोत्। यामिदं वायुर्ऋद्धः। एतामृद्धिमृध्नोति यामिदं वायुर्ऋद्धः। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैन-मेवं वेद" इति। वायुदेवः समृद्धिं कामयमानः 'एनं' नाचिकेताग्निं, 'यथान्युप्तमेवोपदधे' पशुबन्धसोमादावुत्तरवेदि-र्न्युप्ता भवति, तामेतां न्युप्तामनभिक्रम्य यथान्युप्तं उत्तर-वेदिमिवोपस्थान एवेत्यर्थः। तचोपधाय 'सः' वायुः, पुरातनां 'एतां' वक्ष्यमाणसदृशीं, धनादि'समृद्धिं' प्राप्तवान्। कासौ व-क्ष्यमाणेति सोच्यते। 'ऋद्धः' सर्व्वभोगसमृद्धः, 'वायुः' स्वेच्छासञ्चाररूपां 'यां' समृद्धिं, 'इदं' अस्मात् प्रत्यचं यथा भवति तथा, प्राप्नोति, तामेवं स्वेच्छासञ्चाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः। अन्योपि यजमानस्त्विन्धान उपासीनो वायुं समृद्धिं स्वातन्त्र्य-सञ्चरणां 'इदं' अस्मत्प्रत्यचं यथा भवति तथा प्राप्तवान्। एता-मेव समृद्धिं प्राप्नोति। सर्व्वत्र स्वतन्त्रो भवति। न तु पर-तन्त्र इत्यर्थः॥

(४) पशुफलार्थं कञ्चित् प्रकारविशेषं विधत्ते। "अथ हैनं गोबलो वार्ष्णः पशुकामः। पाङ्क्तमेव चिक्ये। पञ्च पु-रस्तात्॥ २॥ पञ्च दक्षिणतः। पञ्च पश्चात्। पञ्चोत्तरतः। एकां मध्ये। ततो वै स सहस्रं पशून् प्राप्नोत्। प्र सहस्रं पशूनाप्नोति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति। वृष्णेः पुत्रो 'वार्ष्णः', 'गोबलः' नामतः, स च पशून् कामयमानः 'एनं' नाचिकेताग्निं, 'पाङ्क्तमेव चिक्ये' पञ्चसङ्ख्यो-पेतमेव यथा भवति तथा चितवान्। तत् कथमिति तदुच्यते।

दितवान्। यत् तु 'ज्यैष्ठ्यं' प्राप्तव्यं फलमुक्तं, तत् त्रिविधं। कुला-चारसम्पन्ना 'माता', तादृशः 'पिता', 'पुत्रः', च इति। तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यं लक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणं। 'उपस्थः' इन्द्रियशक्तिः। 'योनिः' स्त्रीलिङ्गं, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानं अतः फलरूपयोर्ज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात् त्रिगुणचयनसाध्यत्वं युक्तं। प्रजापतिवदन्योपि तत्फलं प्राप्नोति॥

(६) केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते। "अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः। ऊर्द्ध्वा एवोपदधे। ततो वै स ज्यैष्ठ्य-मगच्छत्॥ ६॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति। 'ज्यैष्ठ्यं' वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं' कामय-मानः'इन्द्रः','एनं' नाचिकेताग्निं, चिन्वन् प्रथमामिष्टकामुपधाय तत ऊर्ध्वं द्वितीया ततोप्यूर्ध्वं तृतीयां इत्येवं 'ऊर्ध्वाः' एव इष्टका उपधाय तेन 'ज्यैष्ठ्यं' श्रेष्ठत्वं, प्राप्तवान् एवमन्योपि प्राप्नोति॥

(७) स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते। "अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः। प्राचीरेवोपदधे। ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमज-यत्। अभिस्वर्गं लोकं जयति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति। स्वर्गं कामयमानः 'आदित्यः', प्रथ-मामिष्टकामुपधाय ततः प्राचीं द्वितीयां ततोपि प्राचीं तृतीया-मित्येवमिष्टका उपधाय 'एनं नाचिकेताग्निं' चितवान्। 'ततः', 'सः' आदित्यः,'स्वर्गं', लोकं, आभिमुख्येन प्राप्नोत्। एवमन्यो-ऽपि प्राप्नोति। तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च वोधा-यनेन स्वीकृतं। अथ यदूर्ध्वां पश्चात् कोण्याः प्रभृत्यूर्ध्वा

आरभ्य माहवनीयावकाशादथ यदि प्राचीः स्वयमाहवनीयावकाशात् प्रभृति प्राचीरिति ॥

(८) अथ तेजआदित्यप्राप्त्यर्थे प्रयोगे किञ्चिद्विशेषं विधत्ते। "स यदीच्छेत्॥ ७॥ तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति। प्राङ्होतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत्। येयं प्रागाद्यशस्वती। सा मा प्रोर्णोतु। तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति। तेजस्व्येव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति" इति। यो नाचिकेतमग्निं चिनुते। 'स यदि', तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत। तदानीं यजमानः 'होतुः', धिष्ण्या समीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्मात् 'धिष्ण्यात्', आरभ्याहवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन् 'सर्पेत्' उत्क्रम्यैव गच्छेत्। मन्त्रस्यायमर्थः। 'येयं' देवता 'यशस्वती' यशोयुक्ता सती, 'प्राक्' प्राङ्मुखोपगच्छति 'सा' देवता, 'मां', तेजोयशोब्रह्मवर्चसैः 'प्रोर्णोतु' आच्छादयतु, इति। तथा सत्येतैर्युक्त एव 'भवति'॥

(९) विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य किञ्चिद्विशेषं विधत्ते। "अथ यदीच्छेत्। भूयिष्ठं मे श्रद्दधीरन्। भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति। दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति स्रुवेणोपहत्याहवनीये जुहुयात्॥ ८॥ भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्दधते। भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति" इति। सर्व्वे प्राणिनः 'मे' मह्यं 'भूयिष्ठं' अत्यधिकं, 'श्रद्दधीरन्' विश्वासं प्राप्नुयुः। ऋत्विजश्च 'भूयिष्ठाः' अतिबहुलाः, 'दक्षिणाः' 'नयेयुरिति', यः कामयते स पुमान् दक्षिणानयनकाले स्रुवेणाज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्या-

द्विमन्त्रेण 'आहवनीये जुहुयात्' । मन्त्रस्यायमर्थः । हे अद्धादक्षिणाभिमानी देवते 'प्राच्ये हि' प्राङ्मुखा सती, समागच्छतं । द्विवक्तिः श्रद्धादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाभिमुख्यार्थं । 'इति' शब्दो हेत्वर्थं । यस्मादागता तस्मात् प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता सती सा द्विविधा देवता 'आज्यस्य वेतु' इदमाज्यं पिबतु। तदर्थमिदं स्वाहुतमिति अनेन होमेनास्मिन् यजमाने सर्व्वेऽप्यत्यधिकं विश्वासङ्कुर्वन्ति 'दक्षिणाः', अतिवत्सलाः ऋत्विजः 'नयन्ति' ॥

(१०) अथ सर्व्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते । "पुरीषमुपधाय । चितिक्लृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निं प्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्वमग्ने रुद्र इति । शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः" ॥ ९॥ इति । उपहितानामिष्टकानां सर्व्वासामुपरिष्टाद्दिवीत्यनया वैश्वानर्य्यर्चा 'पुरीषं' पांशुं, 'उपधाय', यत्ते चितं अग्ने देवाꣳ इहावहेत्यादिभिः 'चितिक्लृप्तिभिः', नामभिर्ऋग्भिस्तां चितिं हस्तेन 'अभिमृश्य', तस्यां चितौ 'अग्निं प्रणीय', समिद्भिः 'उपसमाधाय', त्वमग्ने रुद्रेत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैः 'चतस्र आहुतीः', जुहुयात् । महाग्नौ यः शतरुद्रीयमन्त्रः यश्च वसोर्धारामन्त्रः तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू इत्यनुवाकद्वयं अन्नपत इत्यनेनानुवाकेन 'अन्नहोमः', कार्य्यः । सप्त ते अग्न इत्ययमनुवाको विश्वप्रीसञ्ज्ञकः विश्वं प्रीणयतीति 'विश्वप्रीः' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः। दशमे तत्प्रशंसाभिधीयते। तत्रादाविष्टकाः प्रशंसति। "यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति। इमं तया लोकमभिजयति। अथो या अस्मिंल्लोके देवताः। तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। यां द्वितीयामुपदधाति। अन्तरिक्षलोकं तयाभिजयति। अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः। तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। यां तृतीयामुपदधाति। अमुं तया लोकमभिजयति॥ १॥ अथो या अमुष्मिंल्लोके देवताः। तासाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। अथो या अमूरितरा अष्टादश। य एवामी उरवश्च वरीयाꣳसश्च लोकाः। तानेव ताभिरभिजयति" इति। लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवानां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति। तथा तपोऽसि तेजोऽसीत्याभ्यां द्वितीयतृतीयामन्त्राभ्यां उपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोके जयादिकमवगन्तव्यं। तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया 'अमूः इष्टकाः' अष्टादशसङ्ख्याकाः। ताभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादर्वाञ्चः उरून् लोकान् पराञ्चः 'वरीयांसश्च', लोकानभिजयति॥

(२) इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनस्य वेदनस्य प्रशंसति। "कामचारो ह वा अस्मैषु च वरीयःसु च लोकेषु भवति। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते। य उचैनमेवं वेद" इति। नाचिके-

पश्यामि। तुभ्यं भरन्ति ये देवाः। पूर्वं देवा अपरेण प्राणा-पानौ। हव्यवाहꣳ स्विष्टम्" ॥ १ ॥ इति। अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य हविषस्तुभ्यमग्ना इति पुरोनुवाक्या, अग्याम तमिति याज्या। एतच्चोभयं संहितायां त्वमग्ने रुद्र इत्य-च व्याख्यातं। आशायै चरुमित्यस्य हविषः आशानां त्वाशा-पालेभ्य इति पुरोनुवाक्या, विश्वा आशा मधुना सꣳसृजामी-ति याज्या। एतच्चोभयं पुनर्न इन्द्रमघवेत्यनुवाके व्याख्यातं। अनुमत्यै चरुमित्यस्य हविषः अनुनोद्यानुमतिरिति पुरोनु-वाक्या, अन्विदनुमते इति याज्या। एतच्चोभयमिदं वामास्ये इत्यनुवाके व्याख्यातं। कामाय चरुमित्यस्य हविषः कामो भूतस्य भव्यस्येति पुरोनुवाक्या, कामस्तदग्रे समवर्त्तता इति याज्या। एतच्चोभयं जुष्टोदमूना इत्यनुवाके व्याख्यातं। ब्रह्म-णे चरुमित्यस्य हविषो ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति पुरो-नुवाक्या, पिता विराजामृषभो रयीणामिति याज्या। एत-च्चोभयमहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यत्र व्याख्यातं। यशसे चरु-मित्यस्य हविषो यशो रायो यश ईशे वसूनामिति पुरोनु-वाक्या, अयं यशो वर्धतां गोभिरश्वैरिति याज्या। एतच्चोभयं यशो राय इत्यनुवाके व्याख्यातं। अद्भ्यश्चरुमित्यस्य हविषो आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति पुरोनुवाक्या, आदित्पश्या-म्युत वा शृणोमीति याज्या। एतच्चोभयं हिरण्यवर्णा इत्यनु-वाके व्याख्यातं। अग्नये बलिमते चरुमित्यस्य हविषः, तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठेति पुरोनुवाक्या, यो देवो अनमयद्-

॥ १ ॥ इति। पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत्। किन्तु 'तिरोऽभवत्'। 'ते' च देवाः, स्वर्गलोकान्वेषणा-र्थं 'प्रजापतिं', प्रार्थितवन्तः। स च प्रजापतिः 'यज्ञक्रतुभिः', अन्विष्य तल्लोकं नालभत। यूपवन्तो यज्ञक्रतवः तैरलब्ध्वा पुन-स्तल्लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान्। यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चत इत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्, तद्युक्तैः क्रतुभि-रलाभः, इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावात् लाभो युक्तः। अन्वेषणसा-धनत्वादिष्टिनाम सम्पन्नं। अत्र होष्टीनामेष्टामायसाधनत्वं श्रुत्या विवक्षितं, किं लिप्समाणं वस्तु आगमनाभिरित्येतावा-नर्थो विवक्षितः। तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य 'ताः', आमेष्टयः, इत्येताद्दृशं नाम वक्तव्यं। तथापि तदामर-क्षरत्वेन गोपयित्वा परोक्षमनुस्वामाकाररहिताभिष्टय इत्येवं नाम प्रकटीकृत्य तेन 'परोक्षेण', नाम्ना सर्वे 'देवाः', व्यव-हरन्ति। लोकेपि 'देवाः', पूज्याः पुरुषाः 'परोक्षनामप्रिया इव', दृश्यन्ते। देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्य-न्ति। किन्तु हे तातः, हे पितः, इत्यादिरमुख्यनामभिः तुष्टा भवन्ति ॥

(२) एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते। "तमब्रुव-न्। प्रजापते आशया वै स्मस्यसि। अहमु वा आशाऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्याशा भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-सीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-पत्। आशायै चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्या-

(३) तामाशामनु स्वर्गमलभत, अस्यामिष्टावुपहोमान् विधत्ते। "सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहाशायै स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ २ ॥ इति। यो यजते 'सोऽत्र', षडुपहोमान् जुहुयात्॥

(४) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते। "तं कामोऽब्रवीत्। प्रजापते कामेन वै श्राम्यसि। अहमु वै कामोऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यः कामो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। कामाय चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्यो हवा अस्य कामो भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उचैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहा कामाय स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा" ॥ ३ ॥ इति। निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणं, आशा। अनिश्चितस्यापेक्षा कामः। तस्य कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादः तमारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो ग्रन्थो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः। तत ऊर्ध्वं य एवं वेदेत्यन्तो विधिः। ततोऽप्यूर्ध्वमुपहोमाः। एवं सर्व्वं द्रष्टव्यं॥

(५) अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते। "तं ब्रह्माऽब्रवीत्। प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि। अहमु वै ब्रह्मास्मि। मां नु यजस्व। अथ ते ब्रह्मण्वान् यज्ञो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः। तदभिमानीदेवोपि 'यज्ञ' श-ब्दाभिधेयः। तदनुग्रहरहितो यज्ञोऽनृतः। तत्सहितः सत्यः। अन्यत् पूर्व्ववत्॥

(७) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते। "तमापोऽब्रवीत्। प्रजा-पतऽस्मु वै सर्व्वे कामाः श्रिताः। वयमु वा आपः स्मः। अस्मा-सु यजस्व। अथ त्वयि सर्व्वे कामाः श्रयिष्यन्ते। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अग्निस्वरम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्मिन् सर्व्वे कामा अश्रयन्त। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सर्व्वे ह वा अस्मिन् कामाः श्रयन्ते। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहाद्भ्यः स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा"॥१॥ इति। 'आपः' जलाभिमानिन्यो देवताः। आपोऽब्रुवन् इत्ये-तदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्व्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः सन्तीति भगवान् वादरायण उत्तरमीमांसायां सूचयामास। अभि-मानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति। तास्तादेवताः 'तं' प्र-जापतिं इदमब्रुवन्। हे 'प्रजापते', 'सर्व्वे', अपि भोगाः 'अप्सु', 'आश्रिताः'। ओषधिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात् सर्व्व-भोगानां च तत्फलाधीनत्वात्। तासामपामप्स्वाभिभूता दे-वता वयमेव, अतोऽस्मत्परितोषमन्तरेण भोगाभावात् 'अस्मासु', एव त्वं यज 'त्वयि सर्व्वकामाः', आश्रिता भविष्यन्ति।

'स्वर्गं', चान्विष्य लप्स्यस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अन्देवता हृष्टवति प्रजापतौ 'सर्व्वे कामाः', आश्रिताः। एवमन्यस्मिन्नप्याश्रयन्ते ॥

(८) अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते। "तमग्निर्बलिमानब्रवीत्। प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्व्वाणि भूतानि बलिं हरन्ति। अहमु वा अग्निर्बलिमानस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सर्व्वाणि भूतानि बलिं हरिष्यन्ति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अग्नये बलिमते चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्मै सर्व्वाणि भूतानि बलिमहरन्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सर्व्वाणि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ ७ ॥ इति। 'बलिमान्' पूजावान्, तस्मै 'बलिमतेऽग्नये', सर्व्वे प्राणिनः पूजां सम्पादयन्ति ॥

(९) सप्तमीमिष्टिं विधत्ते। "तमनुवित्तिरब्रवीत्। प्रजापते स्वर्गं वै लोकमनुविवित्ससि। अहमु वा अनुवित्तिरस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यानुवित्तिर्भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्। अनुवित्त्यै चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यानुवित्तिरभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्या ह वा अस्यानु-

वित्तिर्भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये कामाय स्वाहानुवित्त्यै स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ ८ ॥ इति। अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया क्रियया सेयं क्रिया अनुवित्तिः, तदभिमानिनी देवतापि 'अनुवित्तिः', इत्युच्यते। सा देवता प्रजापतिं 'अब्रवीत्', हे 'प्रजापते', त्वं 'स्वर्गं लोकं', 'अनुविवित्ससि' अन्विष्य वेत्तुं लब्धुमिच्छसि, तदभिमानिन्याः मम यागेन त्वदीयानुवित्तिक्रिया 'मत्या' फलपर्यवसायिनी, 'भविष्यति'। एतेषूक्तेषु पर्यायेस्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपसेमाश्च प्रथमपर्यायवत् व्याख्येयाः ॥

(१०) तदेवं कर्म्मावयवभूता इष्टयः पृथग् विहिताः। अथेष्टिसङ्घातरूपं कर्म्म विधत्ते। "ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः। दिवः श्येनयोऽनुवित्तयो नाम। आशा प्रथमाꣳ रक्षति। कामो द्वितीयाम्। ब्रह्म तृतीयाम्। यज्ञश्चतुर्थीम्। आपः पञ्चमीम्। अग्निर्बलिमान् षष्ठीम्। अनुवित्तिः सप्तमीम्। अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति। कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति। य एताभिरिष्टिभिर्यजते। य उ चैना एवं वेद। तासत्विष्टि। पष्ठौहीवरां दद्यात्। कꣳसश्च। स्त्रियै चाभारꣳ समृद्ध्यै" ॥ ९ ॥ इति। या इष्टयः पूर्व्वमभिहिताः 'ता एताः', सप्तसङ्ख्याकाः स्वर्गलोकस्य 'द्वारः' इव प्राप्तिसाधनभूताः तासाञ्च दिवःश्येन य इत्येतन्नाम-

रोऽनुवाक्यामाह। "तपसा देवा देवतामग्र आयन्। तपसर्षयः स्वरन्वविन्दन्। तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः। येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति" इति। यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूपमस्ति तदिदं 'विश्वं', 'येन' तपसा, 'परिभूतं' सर्व्वतो व्याप्तं, तेन 'तपसा', 'देवाः' इन्द्रादयः सर्वे, देवत्वं 'अग्रे' सृष्ट्यादौ, प्राप्ताः, पूर्व्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः। तथा 'ऋषयः' वसिष्ठनारदाद्याः, पूर्व्वानुष्ठितेन 'तपसा', स्वर्गमन्वविन्दन् लब्धवन्तः। वयमपीदानीमनुष्ठितेन 'तपसा' यागादिरूपेण, 'सपत्नान्' शत्रून्, 'प्रणुदाम', प्रकर्षेणापसारयामः। कीदृशान् सपत्नान्, 'अरातीः' अस्मभ्यं दातव्यस्य धनस्यादातॄन्॥

(२) तत्रैव याज्यामाह। "प्रथमजं देवꣳ हविषा विधेम। स्वयम्भु ब्रह्म परमं तपो यत्। सएव पुत्रः स पिता स माता। तपो ह यक्षं प्रथमꣳ सम्बभूव" इति। योऽयं तपोभिमानी देवः स 'प्रथमजः'। तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे तपसः प्रथमजत्वमाम्नायते। सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति। स तपो तप्यतेति। तादृशं तपोदेवं 'यक्ष', 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम। यत् 'स्वयम्भु' स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं, 'ब्रह्म', 'परमं' सृष्टिकारणरूपं, 'तपः', सम्पन्नं 'सएव' तपोदेवः, पुत्रपितृमात्रादिरूपेणाविर्बभूव। किञ्च 'तपो ह' तप एव, 'प्रथमं', 'यक्षं' पूज्यं, 'सम्बभूव'। सर्व्वोपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपोनुष्ठाय पश्चात् फलं लभते। तस्मात् प्रशस्तमिदं तपः॥

(३) अथ श्रद्धायै चरुमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह।

"श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते। श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी॥ १॥ सा नो जुषाणोपयज्ञमागात्। कामवत्सामृतं दुहाना" इति। येयमास्तिक्यरूपा 'श्रद्धा', तयैव 'देवः' सर्व्वोऽपीन्द्रादिदेवः, 'देवत्वं', प्राप्नोति। श्रद्धारहितस्य तपआदेर्निरर्थकत्वात्। तथा च स्मर्यते,

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इहेति॥

अतः श्रद्धादेवी 'लोकस्य' सर्व्वस्य, 'प्रतिष्ठा' आश्रयः। 'सा' देवी, 'जुषाणा' प्रीयमाणा, 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञं', 'उपागात्' प्राप्नोतु। कीदृशी श्रद्धा, 'कामवत्सा' फलकामनैव वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्सा, अत एव 'अमृतं', फलं, 'दुहाना' दोग्ध्री,। श्रद्धालुर्हि यत् फलं कामयते तत् सिध्यत्येव॥

(४) तत्रैव याज्यामाह। "श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य। विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा। ताꣳ श्रद्धाꣳ हविषा यजामहे। सा नो लोकममृतं दधातु। ईशाना देवी भुवनस्याधिपत्नी" इति। 'श्रद्धाख्या' देवी 'ऋतस्य' सत्यस्य परमार्थस्य ब्रह्मणः,सकाशात्। 'प्रथमजा' आदावेवोत्पन्ना। अत एव 'विश्वस्य भर्त्री' सर्व्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री। 'जगतः', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः,श्रद्धाहीनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वा व्यवहारस्य फलपर्यवसायित्वाभावात्, 'तां' एतां, 'श्रद्धां' देवीं, वयं 'हविषा', 'यजाम' पूजयामः। 'सा' श्रद्धा देवी, 'नः' अस्माकं, 'अमृतं' अ-

विनाशं, 'लोकं', सम्पादयतु। या हि 'देवी', यस्मात् 'भुवनस्य', 'पत्नी' पालयित्री, तस्मात् 'ईशाना' अस्माकं लोकं सम्पादयितुं समर्था॥

(५) अथ सत्याय स्वाहेत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह। "आगात्सत्यꣳ हविरिदं जुषाणम्। यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनस्य विश्वे। तस्मै विधेम हविषा घृतेन॥ २॥ यथा देवैः सधमादं मदेम" इति। यत् 'सत्यं' सत्यवदनाभिमानिदेवतास्वरूपमस्ति, तत् 'जुषाणं' प्रीतियुक्तं सत्, 'इदं' अस्माभिर्दीयमानं, 'हविः', प्रति 'आगात्' आगच्छत्। अस्मात् सत्याख्याद्देवस्वरूपात् 'विश्वे' सर्व्वे, 'देवाः', 'भुवनस्य', 'जज्ञिरे'। सत्यं हि परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्व्वस्य जनकं। 'तस्मै' सत्याय देवाय घृतयुक्तेन 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम। 'यथा' येन प्रकारेण वयं 'देवैः', युक्ताः 'सधमादं मदेम' एकत्र हर्षं प्राप्नुयामः॥

(६) तत्रैव याज्यामाह। "यस्य प्रतिष्ठोर्व्वन्तरिक्षम्। यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनस्य सर्व्वे। तत्सत्यमर्हदुपयज्ञं न आगात्। ब्रह्माहुतीरुपमोदमानम्" इति। 'यस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'उरु' विस्तीर्णं, 'अन्तरिक्षं', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, सर्व्वगतत्वादन्तरिक्षव्यापित्वं युक्तं। 'यस्मात्' सत्याद्ब्रह्मणः, 'सर्व्वे देवा भुवनस्य जज्ञिरे', 'तत्', सत्याख्यं 'अर्हत्' पूजायुक्तं परं ब्रह्म, अस्मदीयाः 'ब्राह्मणीः', उपेत्य 'मोदमानं', सत् मदीयं 'यज्ञं', 'उपागात्', उपागच्छत्॥

(७) अथ मनसे स्वाहेत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह।

स्तावं दर्शयति। "देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत्। ते प्रजापतिमब्रुवन्। प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत्। तमन्विच्छेति। तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत्। तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत्। तमिष्टिभिरन्वैच्छत्। तमिष्टिभिरन्वविन्दत्। तदिष्टीनामिष्टित्वम्। एष्टयो ह वै नाम। ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः" ॥ १ ॥ इति। द्वितीयानुवाकवत् व्याख्येयं ॥

(२) सामान्येन सर्वासामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानं उपहोमविधानञ्च दर्शयति। "तं तपोऽब्रवीत्। प्रजापते तपसा वै आस्थिः। अहमु वै तपोऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यं तपो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत्। तपसे चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्यꣳ ह वा अस्य तपो भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ २ ॥ इति। अत्रेष्टौ तपोऽसाधारणदेवत्य अग्निरनुमतिश्च पुरस्तादुपरिष्टाच्च सर्वेष्टिसाधारणदेवते। वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्तब्राह्मणवद् व्याख्येयं ॥

(३) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते। "तꣳ श्रद्धाब्रवीत्। प्र-

आपते श्रद्धया वै आस्यसि। अहमु वै श्रद्धास्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत्। श्रद्धायै चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्या ह वा अस्य श्रद्धा भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ ३ ॥ इति ॥

(४) अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते। "तꣳ सत्यमब्रवीत्। प्रजापते सत्येन वै आस्यसि। अहमुवै सत्यमस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यꣳ सत्यं भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति। स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत्। सत्याय चरुम्। अनुमत्यै चरुम्। ततो वै तस्य सत्यꣳ सत्यमभवत्। अनु स्वर्गं लोकमविन्दत्। सत्यꣳ ह वा अस्य सत्यं भवति। अनु स्वर्गं लोकं विन्दति। य एतेन हविषा यजते। य उ चैनदेवं वेद। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा। अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा। स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते। "तं मनोऽब्रवीत्। प्रजापते मनसा वै आस्यसि। अहमु वै मनोऽस्मि। मां नु यजस्व। अथ ते सत्यं मनो भविष्यति। अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति।

भिरिष्टिभिर्यजते। य उ चैना एवं वेद। तास्वन्विष्टि। पष्ठौहीं वरां दद्यात् कᳫसञ्च। स्त्रियै चाभारᳫ सम्हत्य"॥ ७॥ इति। अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्व्वेपि याभिरिष्टिभिः ताः 'अपाद्याः'। अन्यत् सर्व्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयं। 'ता वा एताः' उक्ता द्विवः स्वेनयोऽपाद्याश्च द्विविधाः, अन्तःप्रयोज्या बहिःप्रयोज्याश्चेति। समस्तस्य चातुर्होत्रचयनस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतः। बहिस्तु स्वर्गकामेन चातुर्होत्रात् पृथगेव प्रयोक्तव्यः॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः।

(१) चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोभिहिताः। पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिधीयते। तत्रादौ चातुर्होतृमन्त्रान् प्रशंसति। "ब्रह्म वै चतुर्होतारः। चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्म्मितः। नैनᳫ शप्तम्। नाभिचरितमागच्छति। य एवं वेद" इति। ये एते 'चतुर्होतृ'सञ्ज्ञका मन्त्राः ते 'ब्रह्म वै' परब्रह्मस्वरूपा एव, सर्व्वजगत्सृष्टिहेतुत्वात्। दशहोतृचतुर्होतृपञ्चहोतृषड्ढोतृसप्तहोतृमन्त्राः सर्व्वेऽपि चतुर्होतृशब्देनैवोच्यन्ते। एतेषां मन्त्राणां जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयप्रपाठकरूपे होतृमन्त्रब्राह्मणे बहुधा प्रपञ्चितं। एतेभ्यः 'चतुर्होतृभ्यः', सर्व्वोऽपि 'यज्ञोधिनिर्मितः', एतदपि तत्रैवोक्तं।

प्रीयप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्व्वेषां व्यवहारो-स्त्विति वरन्ददौ। तथा च तत्राम्नातं। त्वं वै मे नेदिष्ठं हूतः प्रत्यश्रौषीः। त्वयैनानाख्यातार इति। तस्मान्नु हैनांश्चतुर्होतार इत्याचक्षत इति। तदेतत् ‘चतुर्होतृत्वं’, तच्च प्रपञ्चितत्वादत्र सङ्गृहीतं। यत् तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात् ‘पञ्चहोतृत्वं’, तदत्र प्रपञ्च्यते। चित्तिस्रुगित्यादिमन्त्राणां दशहोतॄणां मध्ये वाचस्पतिहोतृत्वेनाम्नातः। वाक्पतिर्होतेति तस्मिन्ननुवाके समाम्नानात्। तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये पृथिवीर्होतेत्याम्नातः। पञ्चहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये अग्निर्होतेत्याम्नातः। षड्ढोतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्घोतेत्याम्नातः। सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याम्नातः। चतुर्होतृसञ्ज्ञकानां सर्व्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्व्वकाण्डोक्तवरप्रदाने चतुर्होतृत्वं। अतोऽक्तपञ्चविधहोतृसद्भावेन पञ्चहोतृत्वं च। ‘सर्व्वा ह्यस्मै’ इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थं॥

(२) पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान् प्रशंसति। “एषा वै सर्व्वा विद्या। एतद्भेषजम्। एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसायनिः स्रुतिः॥ २ ॥ एतान्वोऽध्येत्यच्छदिर्दर्शे यावत्तरसम्। स्तरेति। अनपत्रवः सर्व्वमायुरेति। विन्दते प्रजाम्। रायस्पोषं गौपत्यम्। ब्रह्मवर्चसी भवति” इति। येयं होतृमन्त्रविद्या ‘एषा’, एव ‘सर्व्वविद्या’, अनयैवापेक्षितस्य फलस्य लभ्यत्वात्। ‘एतत्’ एव मन्त्रजातं, ‘भेषजं’ सर्व्वानिष्टनिवारकं। ‘एषा’ विद्या, पञ्चानुवाकरूपत्वात् ‘पङ्क्तिः’। सा च ‘स्वर्गस्य

माश्रितवान् सर्य्यो च स्वर्गं च प्राप्तवान्, एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(६) एवं बहुधा मन्त्रान् प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते। "एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः। एतैरायुष्कामः। प्रजापशु-कामो वा" ॥ ४ ॥ इति। आयुरादिकामोऽग्निचयनेऽधि-कारी ॥

(७) कर्मविधाय तदंशरूपामुपधानविशेषान् विधत्ते। "पु-रस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदं। हृदयं यजुषी पत्न्यौ च। दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम्। पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम्। उत्तरतः प्राञ्चꣳ षड्ढोतारम्। उपरिष्टात् प्राञ्चꣳ सप्तहोतारम्। हृदयं यजूꣳषि पत्न्यश्च। यथावकाशं ग्रहान्। यथावकाशं प्रतिग्रहाँल्लोकं पृणाश्च। सर्व्वा ह्यस्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥ स देवमग्निं चिनुते" इति। चितिः स्रुगित्यादिमन्त्रसङ्घो दशहोता, तन्मन्त्रोपधेया-प्रीष्टका दशहोतेत्युच्यते। दशहोतृरूपामिष्टकां पूर्व्वस्यां दिश्यु-दगपवर्गमुपदध्यात्। सुवर्णं घर्ममित्याद्यनुवाको हृदयसञ्ज्ञकः। तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात्। अग्निर्यजुर्भिः स-वितास्तोमैः इन्द्र उक्थामदैरित्याद्यनुवाकोक्तानि मन्त्राणि यजुर्नामकानि, तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते। ते 'यजुषी' द्वे उपदध्यात् ॥ सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसञ्ज्ञकाः, तन्म-न्त्रैरुपधेया अपि 'पत्न्यः'। ते अपि द्वे उपदध्यात् ॥ तदेवं दश-होतृमन्त्रैरष्टकाः, हृदयमन्त्रेणैका, यजुर्मन्त्राभ्यां देवपत्नी-

मन्त्राभ्यां द्वे, इत्येतावतीः पूर्व्वस्यां दिशि 'यावत्पदं' उपदध्यात्। 'पदं' उपधानस्थानं, तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्व्वोपधानमवसानं भवेत्। एतच्च सर्व्वं बौधायनः सूत्रमुदाजहार। ब्रह्मचित्तस्य प्रश्निद्धं स्वेचकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव नानाचयेषा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीचीर्दश्रेष्टका उपदधाति, चित्तिः स्रुक्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । चित्तमाज्यतया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदेति द्वन्द्वमेष्टकामुपदधाति। स्रुवर्ण्णं धर्म्मं परिवेदनमित्यनुद्रुत्य दैवैः समानयोग आत्मा सनामामित्यन्तो चतुरिष्टके उपदधात्यग्निर्यजुर्भिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद। सविता स्तोमैस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदेत्यथ पत्नीष्टके उपदधाति। सेनेन्द्रस्य तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद। सेना बृहस्पतेस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदेत्येवं पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्यां दिशि पृथिवी होतेत्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैस्तत्र इष्टकामन्तरभाविन्या इदयमन्त्रैष्टका मन्त्राभ्यां चर्तुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात्। प्रतीच्यां दिश्यग्निर्होतेत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृचक्रैः चतस्र इष्टकाः पूर्व्ववत्तदन्तरभाविभिः इदययजुःपत्नीमन्त्रैरेष्टकाः उदगपवर्गमुपदध्यात्। तदुत्तरस्यां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षड्ढोतृमन्त्रैः षड्ष्टकाः पूर्व्ववत्तदन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैरन्तरिष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात्। उपरिष्टादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते। अन्तरिक्षस्योपधानयोग्यताभावात्। चतुर्द्धदिग्गध्या मध्यदेशे महाहविर्होतेत्यादिभिः सप्तहोतृमन्त्रैः

सञ्ज्ञेष्टकाः पूर्व्ववत् तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैः हृदययजुःपत्नी-
हृष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात्। एतदेव विवक्षित्वा दक्षिणादि-
चतुर्दिक्षु तेन हृदयं यजूंषि पत्नञ्चेत्याम्नातं। सर्व्वेष्वेतेषु
होतृमन्त्रानुवाकेषु अन्तिमभागाः याजमाने विधेनामन्त्रित्या-
दयोग्रहमन्त्रास्तैरुपधेयाः, इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसञ्ज्ञकाः।
तान् सर्व्वान् यथावकाशमुपदध्यात्। देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यामित्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रह-
मन्त्राः तैरुपधेया, इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः। लोकं
पृणेति मन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकं 'पृणाः', प्रतिग्रहाँल्लोकं
पृणाश्च यथावकाशमुपदध्यात्। एवमुपधाने सत्यस्य यजमानस्य
सर्व्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च
भवन्ति। ततोऽयं देवैस्र सहितमग्निं चितवान् भवति॥

(८) अस्य चयनदेशस्येयत्तां विधत्ते। "रथसम्मितश्चेतव्यः।
वज्रो वै रथः। वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यꣳ स्तृणुते। पदः
सम्मितश्चेतव्यः। एतावान्वै रथः। यावत्पदः। रथसम्मितमेव
चिनुते" इति। रथस्य यावद्देशोपेक्षितः, तावति देशे चय-
ने सति 'रथसम्मितो' रथतुल्यः, अग्निर्भवति, रथो हि वज्रस्य तृ-
तीयांशत्वात्। वज्ररूपरथः हतोयमिति श्रुतेः। अतः पापरूपं
शत्रुं 'वज्रेणैव' हिनस्ति। 'पदः' शब्देन रथैकभागवर्त्ति चक्रमु-
च्यते। चक्रपरिमिते देशे 'चेतव्यः'। न चैवं सति रथसम्मितत्वं वि-
हन्यते। चक्रं यावदस्ति तावानेव रथस्य मुख्योऽंशः। अतश्चक्र-
सम्मितत्वेन रथसम्मित एव भवति॥

(९) एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषं दर्शयति। "इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति। अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥ अन्तरिक्षमुक्थ्येन। स्वरतिरात्रेण। सर्व्वान् लोकानहीनेन। अथो सत्रेण" इति। एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः। भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते। चयनयुक्तेनोक्थ्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः। चयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः। अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्व्वकामप्राप्तिः ॥

(१०) चयनस्य दक्षिणां विधत्ते। "वरो दक्षिणा। वरेणैव वरꣳ स्पृणोति। आत्मा हि वर" इति। 'वरः'शब्देन गौरभिधीयते। गौर्वै वर इत्यापस्तम्बेनाभिधानात्। सा हि वर इति श्रुतेश्च। एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति। श्रेष्ठ 'आत्मा', सर्वस्य भोग्यस्य तच्छेषत्वात्। ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ॥

(११) पक्षान्तरमाह। "एकविꣳशतिर्दक्षिणा ददाति। एकविꣳशो वा इतः स्वर्गो लोकः। प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥ असावादित्य एकविꣳशः। अमुमेवादित्यमाप्नोति" इति ॥ भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्तलोकाः। ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधः। तथा सति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः। सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति। अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्रकृष्टं स्वर्गमाप्नोति। द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोकाः असावा-

दित्य एकविंश इति श्रुतेः। आदित्यस्यैकविंशत्वात् सङ्ख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ॥

(१२) पक्षान्तरं विधत्ते। "शतं ददाति। शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" इति। यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः। तथा गवां शतेनायुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ॥

(१३) पक्षान्तरं विधत्ते। "सहस्रं ददाति। सहस्रसम्मितः स्वर्गो लोकः। स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" इति। स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात् 'स्वर्गस्य' सहस्रसम्मितत्वं। अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः। त एते पक्षाः शक्त्यनुसारेण विकल्पिताः ॥

(१४) एवं पक्षान्तरं विधत्ते। "अग्निष्टकं दक्षिणा ददाति। सर्वाणि वयाꣳसि ॥ ८ ॥ सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुध्यै" इति। एकैकामिष्टकामग्निरित्यर्थे 'अग्निष्टकं' इति शब्दः, प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया। तासु गोषु 'सर्वाणि वयाꣳसि' सम्पादनीयानि। वयोविशेषाश्चापस्तम्बेन दर्शिताः। एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयाꣳसीति। तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तदङ्गीकाराय च भवति ॥

(१५) इष्टका सङ्ख्यया सङ्ख्येयानां गवामलाभे पक्षान्तरद्वयं विधत्ते। "यदि न विन्देत। मन्थानेतावतो दद्यादोदनान्वा। अश्नुते तं कामम्। यस्मै कामायाग्निश्चीयते" इति। यदि दरिद्रो गास्तावतीर्न लभेत। तदा यावत्य इष्टकाः 'एताव-

तः' 'मन्थान्' 'ओदनान्वा' 'दद्यात्'। क्षीरादौ द्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो 'मन्थः' एतद्दानेनापेक्षितं 'कामं' प्राप्नोति ॥

(१६) वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते। "पष्ठौहीमन्तर्वतीं दद्यात्। सा हि सर्वाणि वयाꣳसि। सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुद्ध्यै" ॥ ८ ॥ इति। 'तु'शब्दो विकल्पनिवृत्त्यर्थः। चतुर्वर्षा गौः 'पष्ठौही', सा च 'अन्तर्वती' गर्भिणी। तस्यां दत्तायां 'सर्वाणि वयाꣳसि' दत्तानि भवन्ति। एकशाव-नादीनां तत्र सम्भवात्। तत्र सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै स्वीकाराय च भवति ॥

(१७) द्रव्यान्तरं विधत्ते। "हिरण्यं ददाति। हिरण्यज्योतिरेव सुवर्गं लोकमेति" इति। हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ 'हिरण्यज्योतिः'। तादृशो भूत्वा 'सुवर्गं' प्राप्नोति ॥

(१८) द्रव्यान्तरं विधत्ते। "वासो ददाति। तेनायुः प्रतिरते" इति। वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वं, चतुष्कं बोधायनेन वेदिं विविमीते वेदिं तृतीये यजेतेति विज्ञायते। तत्र सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात् प्रक्रमात् तृतीयांशः स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विविमीत इति ॥

(१९) तदेतद्विधत्ते। "वेदिं तृतीये यजेत। त्रिषत्याहि देवाः। स सत्यमग्निश्चिनुते" इति। सौमिकवेद्यास्तृतीयांशे चयनं कृत्वा तत्र 'यजेत', अंशत्रये त्रिसङ्ख्या विद्यते। तथा च सङ्ख्या सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति। अत एव तत्र यथा-

जायते । त्रिराव । त्रिपत्याहि देवाः इति । त्रिक्रेयति । त्रिपत्यहि देवा इति । तस्मात् तृतीयभागेन सत्या सहितोऽग्निस्थितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यनृतं वैकल्पं भवतीत्यर्थः । पूर्व्वमेनमेव लोकं पशुबन्धेनेत्यादिना पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतद्वचनमभ्युपगतं, तत्र पशुबन्धपत्त एव वेदितृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति । तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेष्विति । 'तदेतत्' ब्राह्मणं वेदित्रितीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न ब्रूयात् ॥

(१०) यज्ञसभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते । "यो ह वै चतुर्होतृननुसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥ तृप्यति प्रजया पशुभिः । उपैनꣳ सोमपीथो नमति । एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बहुविदः । तेभ्यो यद्दक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टꣳ स्यात् । अग्निमस्य वृञ्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । स्विष्टमेवैतत् क्रियते । नास्याग्निं वृञ्जते" ॥ ११ ॥ इति । चतुर्होतृमन्त्राणामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं प्रापणीया इति 'यो वेद' । स 'प्रजया पशुभिः' च तृप्यति सोमपानफलमपि 'एनं' 'उपनमति' । के चतुर्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभायामुपविष्टा, 'बहुविदः' वेदशास्त्राभिज्ञाः, 'ब्राह्मणाः' एव ते चतुर्होतृदेवाः । 'तेभ्यो' दक्षिणाया अदाने अनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म 'दुरिष्टं स्यात्' ।

'अस्य' यजमानस्य, एतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः। तस्मात् स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वये न भवतः॥

(२१) इष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते। "हिरण्येष्टको भवति। यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा सम्मितम्। तेजो हिरण्यम्" इति। हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोयं 'हिरण्येष्टकः'। त्रिष्वङ्गुलिपर्वसूत्तममग्रमङ्गुलिपर्वं यावद्भवति तावदिष्टकायाः परिमाणं। तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं भवति। 'हिरण्यं' च तेजोरूपत्वात् प्रशस्तं॥

(२२) तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते। "यदि हिरण्यं न विन्देत्। शर्करा अक्ता उपदध्यात्। तेजो घृतम्। स तेजसमेवाग्निं चिनुते" इति। घृतस्य तेजोरूपत्वात् तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः स 'तेजो' भवति॥

(२३) अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते। "अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा। वीर्येण वा एष व्यृध्यते। योऽग्निं चिनुते॥ यावदेव वीर्यम्। तदस्मिन् दधाति" इति। सौत्रामणीसंहितायां स्वादीं त्वेत्यनुवाकेन ब्राह्मणे निरूढस्य सुषुवाणस्य यत्रिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता। सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गत्वेनानुष्ठेया यद्वा मैत्रावरुणा मिथा तदङ्गत्वेनानुष्ठेया तदनुष्ठानेन यद्वीर्यं चयनेन विनष्टं तत् पुनः सम्पादितं भवति॥

सञ्ज्ञाता देवमायया। सर्व्वास्ताः” इति। ‘पांसवः’ परमाणवः। ते च मनुष्यादिभिः सङ्ख्यातुमशक्यत्वात् ‘देवमायया’ परमेश्वरमायया दुर्घटकारिण्या, ‘सञ्ज्ञाता’ यावन्तो भवन्ति, ताः सर्व्वा इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह। “यावन्त ऊषाः पशूनाम्। पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः। सर्व्वास्ताः” इति। ‘पशूनां’ गवादीनां पुष्टिकारित्वेन पुष्टिरूपाः। ‘पृथिव्यां हिताः’ अवस्थिताः। ‘ऊषाः’ क्षारमृद्विशेषा, ‘यावन्तः’ सन्ति ताः सर्व्वा इत्यादि ॥

(५) अथ पञ्चममाह। “यावतीः सिकताः सर्व्वाः। अ-प्स्वन्तश्च या श्रिताः। सर्व्वास्ताः” इति। जलमध्ये भूम्यां वा अवस्थिताः ‘सिकताः’ ॥

(६) अथ षष्ठमाह। “यावतीः शर्कराः घृत्यै। अस्यां पृथिव्यामधि ॥ २ ॥ सर्व्वास्ताः” इति। दार्ढ्यार्थं ‘पृथिव्यां’ उपर्यवस्थिताः क्षुद्रपाषाणाः ॥

(७) अथ सप्तममाह। “यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम्। प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः। सर्व्वास्ताः” इति। भूमेरुपरि ‘प्रतिष्ठासु’ दृढस्थलीषु अवस्थिताः ‘अश्मानः’ प्रौढाः पाषाणाः ॥

(८) अथाष्टममाह। “यावतीर्वीरुधः सर्व्वाः। विष्ठिताः पृथिवीमनु। सर्व्वास्ताः” इति। ‘पृथिवीमनु’प्राप्य तत्र तत्र विशेषेणावस्थिता ‘वीरुधः’ वल्ल्यः ॥

(९) अथ नवममाह। “यावतीरोषधीः सर्व्वाः। विष्ठिताः पृथिवीमनु। सर्व्वास्ताः” इति ॥३॥ ‘ओषधीः’ व्रीह्यादयः ॥

(१०) अथ दशममाह। "यावन्तो वनस्पतयः। अस्यां पृथिव्यामधि। सर्व्वास्ताः" इति। 'वनस्पतयः' अश्वत्थपनसा-दयः॥

(११) अथैकादशमाह। "यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्व्वे। आरण्याश्च ये। सर्वास्ता" इति। गवाश्वादयः 'ग्राम्याः' उष्ट्रा-दयः 'आरण्याः'॥

(१२) अथ द्वादशमाह। "ये द्विपादश्चतुष्पादः। अपाद उदरसर्पिणः। सर्वास्ताः" इति। 'द्विपादः' मनुष्याः पक्षिणश्च। 'चतुष्पादः' गवादयः। पादरहिता, उदरेणैव गच्छन्तः। सर्प-जलूकादयः॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह। "यावदाञ्जनमुच्यते॥ ४॥ दे-वत्रा यच्च मानुषम्। सर्वास्ता" इति। 'देवत्रा' देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयं 'आञ्जनं' यावत्, 'उच्यते'। यदपि 'मानुषं' मनु-ष्यैः प्रक्षेपणीयं, त्रिककुत् पर्वतादिजन्यं 'आञ्जनं'॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह। "यावत् कृष्णाय सꣳ सर्वम्। देवत्रा यच्च मानुषम्। सर्वास्ता" इति। 'देवत्रा' देवलोके कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि 'मानुषं' च, कुठा-रादि॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह। "यावल्लोहायसꣳसर्व्वम्। दे-वत्रा यच्च मानुषम्। सर्वास्ताः" इति। 'लोहायसं' ताम्रजन्यं पात्रं॥

(१६) अथ षोडशमाह। "सर्व्वꣳ सीसꣳ सर्व्वं त्रपु। देवत्रा

रो यश्च श्रीयते। सर्व्वास्ताः" इति। अन्तरिक्षसञ्चारिणः सूर्य-रश्मयः 'मरीचयः', घनीभावरहितो जलपरमाणुसमूहोऽधः-पतः 'नीहारः' ॥

(८) अथाष्टममाह। "सर्व्वा विद्युतः सर्व्वास्तनयित्नूः। ह्रादिनीर्यश्च श्रीयते। सर्व्वास्ताः" इति। 'विद्युतः' चञ्चलप्रभाः, 'स्तनयित्नवः' मेघाः, 'ह्रादिन्यः' गर्जनानि, यदपि 'श्रीयते' अश्मन्यादिरूपेणाधःपतति ॥

(९) अथ नवममाह। "सर्व्वाः स्रवन्तीः सरितः। सर्व्व-मप्सु चरञ्च यत्। सर्व्वास्ताः" इति ॥ ३ ॥ 'स्रवन्तीः' 'सरि-तः' गोदावर्यादयः। 'अप्सु चरं' मत्स्यादिकं ॥

(१०) अथ दशममाह। "याश्च कूप्या याश्च नाद्याः स-मुद्रियाः। याश्च वैशन्तीरुतप्रासचीर्याः। सर्व्वास्ताः" इति। कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः। कूप्याद्याः 'प्रास-चीः' प्रकर्षेण समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ॥

(११) अथैकादशमाह। "ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः। याश्च वर्षन्ति वृष्टयः। सर्व्वास्ताः" इति। 'जीमूता' मेघाः, 'उत्ति-ष्ठन्ति' ऊर्द्ध्वं घनीभूतास्तिष्ठन्ति, 'वृष्टयो वर्षन्ति' भूमौपतन्ति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह। "तपस्तेज आकाशम्। यदा-काशे प्रतिष्ठितम्। सर्व्वास्ताः" इति। 'तपः' सन्तापः, 'तेजः' प्रकाशः, 'आकाशं' अवकाशः, यदप्यन्यदन्धकारादिकं, 'आकाशे प्रतिष्ठितं' ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह। "वायुं वयाꣳसि सर्व्वाणि।४॥

मन्तरिक्षचरञ्च यत्। सर्व्वास्ताः” इति। ये ‘वायुः’ ये च सर्व्वे पक्षिणः। ‘यच्च’ अन्यद्यक्षराक्षसादिकं ‘अन्तरिक्षचरं’॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह। “अग्निꣳ सूर्य्यं चन्द्रम्। मित्रं वरुणं भगम्। सर्व्वास्ताः” इति। अग्न्यादयः देवताविशेषाः॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह। “सत्यꣳ श्रद्धां तपो दमम्। नाम रूपञ्च भूतानाम्। सर्व्वास्ता इष्टकाः कृत्वा। उप कामदुघा दधे। तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद” इति॥ ५॥ ‘भूतानां’ प्राणिनां सम्बन्धीनि सत्यवचनादीनि॥

इति सप्तमोऽनुवाकः।

अथ अष्टमोऽनुवाकः।

(१) सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः। तदभ्यन्तरलेखायां उपधानमन्त्रा अष्टमेऽभिधीयन्ते। यदुक्तं बोधायनेन। अथाभ्यन्तरलेखायामुपदधाति सर्व्वान् दिवꣳ सर्व्वान् देवान् दिवि इति। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। “सर्व्वान् दिवꣳ सर्व्वान् देवान् दिवि। यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम्। सर्व्वास्ता इष्टकाः कृत्वा। उप कामदुघा दधे। तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद” इति। कृत्स्नमपि द्युलोकं तस्मिन्नवस्थितान् ‘सर्व्वान्’ अपि ‘देवान्’ अन्यदपि तस्य लोकस्यान्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं, ‘सर्व्वास्ता इष्टकाः कृत्वा’ इति पूर्व्ववत॥

ता न भवन्ति। किन्तु शुक्ल कृष्णपक्षरूपेण विश्लेषाकारा ये ते 'केवलाः' 'अर्द्धमासाः' ॥

(८) अथाष्टममाह। "सर्व्वानृतून्त्सर्व्वान्मासान्। संवत्सरञ्च केवलम्। सर्व्वास्ताः" इति। युगरूपेण सङ्घीभावं अप्राप्य प्रभवविभवादि विश्लिष्टाकारेणैव विवक्षितः। केवलः संवत्सरः ॥

(९) अथ नवममाह। "सर्व्वं भूतꣳ सर्व्वं भव्यम्। यच्चातोऽधिभविष्यति। सर्व्वास्ता इष्टकाः कृत्वा। उप कामदुघा दधे। तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद" इति ॥ ४ ॥ 'भूतं' अतीतं, 'भव्यं' वर्त्तमानं, 'अतः' उभयस्मात्, 'अधि' उपरि, 'यद्भविष्यति' त्रिविधकालवर्त्तिजगद्रूपाः, ताः सर्व्वाः 'कामदुघा' 'इष्टकाः' कृत्वा उपदधे इष्टके 'तेनर्षिणा' मन्त्रदर्शिना, 'तेन ब्रह्मणा' मन्त्रेण तया त्वदभिमानिन्या 'देवतया' उपहिता त्वमङ्गिरोभिः उपहिते च निश्चला अत्र तिष्ठ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः।

अथ नवमोऽनुवाकः।

(१) अभ्यन्तरलेखाया मुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः। नवमे ब्रह्मणा पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते। यदुक्तं बोधायनेन। दक्षिणाकाले ब्रह्मासदस्यासीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे ध्रुवां प्राचीमहतोर्दिगुच्यते इति ऋचुपचोऽर्द्धर्चशो ब्राह्मणे वाक्यशस्तस्मा

अध्वर्युः प्रतिगृणात्योऽ ब्रह्मन्। ऋतं ब्रह्मन् सत्यं ब्रह्मन् इति। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। "ऋचां प्राची महती दिगुच्यते। दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम्। अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची। साम्नामुदीची महती दिगुच्यते" इति। ऋगभिमानिदेवतानां प्राचीदिक्प्रियेत्यभिज्ञैः 'उच्यते', अत एव सा दिक् 'महती'। यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणादिक्प्रिया, सा च पाररहिता अतिविस्तीर्णा। अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीचीदिक्प्रिया। सामाभिमानिदेवतानां उदीचीदिक्प्रिया, सा च 'महती' गुणैरभ्यधिका। एताश्चतुर्वेदाभिमानिदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते। एतच्छन्दोगा अपि वा आदित्यो देवो मध्वित्यस्यां मधुविद्यायां बहुप्रपञ्चेनामनन्ति ॥

(२) अथ द्वितीयमाह। "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इति। 'दिवि' वर्त्तमान आदित्यो देवः, 'पूर्वाह्णे' काले ऋग्देवताभिः सह गच्छति। 'अह्नः' मध्यमे भागे यजुर्वेद देवतायाः समीपे अवतिष्ठते। 'अस्तमयकाले' सामवेददेवतया पूज्यते। तदेवं त्रिभिर्वेदैरभियुक्तः 'सूर्यः' सर्व्वदा गच्छति ॥

(३) अथ तृतीयमाह। "ऋग्भ्यो जाताᳫ सर्वशो मूर्त्तिमाहुः। सर्व्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् ॥ १ ॥ सर्व्वं तेजः सामरूप्यᳫ ह शश्वत्। सर्व्वᳫ हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्" इति।

सत्यवदनं 'विश्वसृजः' अनुष्ठितवन्तः। तदेव 'सत्यं' एषां विश्वसृजां होत्राख्यर्त्विग् आसीत्॥

(७) अथ सप्तममाह। "अमृतमेभ्य उदगायत्। सहस्रं परिवत्सरान्। भूतꣳ ह प्रस्तोतैषामासीत्। भविष्यत् प्रति चाहरत्" इति। यदेतत् 'अमृतं' देवैः पेयं पीयूषं तदेतत् 'एभ्यः' विश्वसृड्भ्यः सहस्र, सङ्ख्याकान् 'परिवत्सरान्', उद्गाता-भूत्वा औद्गात्रमकरोत्। यत् 'भूतं' अतीतकालस्वरूपं, तत् 'एषां' विश्वसृजां प्रस्तोत्राख्यर्त्विग् 'आसीत्'। यत् तु 'भविष्यत्'कालरूपं तत् प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहराख्य-सामांशगानरूपं कर्म्म अकरोत्॥

(८) अथाष्टममाह। "प्राणो अध्वर्य्युरभवत्। इदꣳ सर्वꣳ सिषासताम्॥ २॥ अपानो विद्वानावृतः। प्रतिप्रातिष्ठदध्वरे" इति। 'इदं' 'सर्व्वं' कृत्स्नमेतत् सत्रं 'सिषासतां' अनुपर्यन्तं कर्त्तुमिच्छतां विश्वसृजां, 'प्राणः' वायुरेव 'अध्वर्य्युरभवत्'। योऽयं 'अपान'वायुः, 'विद्वान्' प्रयोगाभिज्ञः, सोऽयं 'आवृतः' साकल्येन आर्त्विज्यार्थं वृतः सन्, 'अध्वरे' सोमयागे, स्वयं प्रति-प्रस्थाता भूत्वा 'प्रतिप्रातिष्ठत्' प्रतिप्रस्थातृकर्म्म अकरोत्॥

(९) अथ नवममाह। "आर्त्तवा उपगातारः। सद-स्या ऋतवोऽभवन्। अर्द्धमासाश्च मासाश्च। चमसाध्वर्य्यवोऽभ-वन्" इति। 'आर्त्तवाः' तत्तदृतुयोग्याः पदार्थाः 'उप-गातारः' 'अभवन्'। सामगेषु गायत्सु तदुत्साहार्थं हो इति शब्दमुच्चारयन्तः 'उपगातारः', ये तु वसन्तादयः 'ऋतवः', ते

'सदस्याः' यज्ञसदस्यवस्थिता बहुविधा ब्राह्मणाः कर्मोपदेष्टारः, 'अभवन्'। चतुर्विंशतिः 'अर्द्धमासा' द्वादशमासायमसैर्होतारः 'चमसाध्वर्युसंज्ञका 'अभवन्'॥

(१०) अथ दशममाह। "अंशुं सद्ब्रह्मणस्तेजः। अच्छावाकोऽभवद्यशः। ऋतमेषां प्रशास्तासीत्। यद्विश्वसृज आसत" इति। ॥ ४ ॥ विश्वसृजां यत् 'तेजः' तद्ब्राह्मणाच्छंस्याख्यऋत्विग्भूत्वा अंशुसम्बन्धिशास्त्राणि 'अशंसत्'। विश्वसृजां सम्बन्धि यत् 'यशः', तत् 'अच्छावाकाख्यऋत्विग्' 'आसीत्'। विश्वसृजां सम्बन्धियदृताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामृत्विजां प्रशास्त्राख्यऋत्विग् 'आसीत्'॥

(११) अथैकादशमाह। "ऊर्जा राजानमुदवहत्। ध्रुवगोपः सहोऽभवत्। ओजोभ्यष्टौद्ग्रावृणः। यद्विश्वसृज आसत" इति। या इयं 'ऊर्ग्' विश्वसृजां सम्बन्धोरसः, सोऽयं 'राजानमुदवहत्' आसन्दीरूपेण सोममूर्द्धं धृतवान्। यदेषां 'सहः' बलं तत् 'ध्रुवगोपनामकः' भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकः 'अभवत्'। 'विश्वसृजः' 'यदोजः' सामर्थ्यं 'आसत' सम्पादितवन्तः तत् 'ओजः' ग्रावस्तदाख्यऋत्विग्भूत्वा अभिषवहेतूनां ग्रावणस्तुतिमकरोत्॥

(१२) अथ द्वादशमाह। "अपचितिः पोत्रीयामयजत्। नेष्ट्रीयामयजत्त्विषिः। आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम्। श्रद्धा हैवायजत्स्वयम्" इति। येयं विश्वसृजां 'अपचितिः' पूजा सेयं पोत्राख्यऋत्विग्भूत्वा पोतृसम्बन्धिनीं याज्यां पठितवान्। या च विश्वसृजां 'त्विषिः' दीप्तिः, सेयं नेष्ट्राख्यऋत्विग्भूत्वा नेष्टृस-

मन्निर्गो याज्यामपठत्। या विश्वसृजां 'श्रद्धा' सा 'स्वयं' आग्नीध्राख्यऋत्विग्भूत्वा 'आग्नीध्रात्' निमित्तभूतात् यत् 'सत्यं' अवश्यानुष्ठेयं कर्म्म तत् 'विदुषी' सत्ती 'अयजत्' याज्यामपठत्॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह। "इरा पत्नी विश्वसृजाम्। आकूतिरपिनड्ढविः॥ ५॥ इध्मꣳ ह क्षुच्चैभ्य उग्रे। तृष्णा चावहतामुभे" इति। येयं 'इरा' अन्नभूता सेयं 'विश्वसृजां' 'पत्नी' बभूव। येयं 'आकूतिः' एषां सङ्कल्परूपा सेयं 'हविः' 'अपिनट्' दासीभूत्वा पेषणमकरोत्। या 'क्षुत्' या च 'तृष्णा' ते उभे उग्ररूपे सत्यौ 'इध्मं' 'आहवतां' भारेण समानीतवत्यौ॥

(१४) अथ चतुर्द्दशमाह। "वागेषाꣳ सुब्रह्मण्यासीत्। छन्दोयोगान् विजानती। कल्पतन्त्राणि तन्वाना हः। अङ्गानि सर्व्वशः" इति। येयं 'एषां' विश्वसृजां 'वाक्' सेयं सुब्रह्मण्याख्या देवता 'आसीत्', तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्यऋत्विग् अपि 'आसीत्'। कीदृशी 'सुब्रह्मण्या'। 'छन्दोयोगान्' 'विजानती', गायत्र्यादिच्छन्दसां सम्बन्धिविशेषान् विजानती, तथा 'कल्पतन्त्राणि' कल्पेषु प्रोक्तान् प्रयोगविशेषान्, 'अहः' 'संस्थाः' अग्निष्टोमाद्यादिरूपान् सर्व्वात्मना 'तन्वाना' विस्तारयन्ती॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह। "अहोरात्रे पशुपाल्यौ। मुहूर्त्ताः प्रेष्या अभवन्। मृत्युस्तदभवद्धाता। शमितोग्रो विशां पतिः" इति॥६॥ यावेतौ अहोरात्राख्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां पशूनां पालकौ सम्पन्नौ। ये च मुहूर्त्ताख्याः कालविशेषाः ते

SANSCRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	*Reduced Price.*
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Véda, with the commentary of Mádhava Áchárya, edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	4 0 0	2 8 0
The Bṛihad Áranyaka Upanishad, with the commentary of S'ankara Áchárya, and the Gloss of Ánanda Giri, edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18. (*Out of Print.*)		
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Complete in XI. Fasciculi, Nos. 27, 38 and 135.	3 0 0	1 1[illegible]
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Áchárya, and the Gloss of Ánanda Giri, edited by Dr. E. Röer. Complete in 7 Fasc. Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25. (*Out of Print.*)		
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasciculi Nos. 78 and 181.		1 [illegible]
The Taittiriya, Aittaréya and Swetás'watara Upanishads, with commentary, &c. Complete in 3 Fasc. Nos. 22, 33, and 34. (*Out of Print*).		
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Máṇḍukya Upanishads, with commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Complete in 6 Fasc. Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31. (*Out of Print.*)		
The Taittiríya, Aitareya, S'wetás'watara, Kena, I's'á, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Máṇḍukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Complete in 2 Fasc. Nos. 41 and 50.	0 0 0	1 [illegible]
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer. Complete in 2 Fasc. Nos. 32 and 35. (*Out of Print.*)		
The Sáhitya-Darpaṇa, by Viswanátha Kavirája, with English Translation by J. A. Ballantyne, L.L. D. Complete in 5 Fasc., Nos. 36, 37, 53, 54, 55 and 212. (*Out of Print.*)		
Chaitanya Chandrodaya Náṭaka of Kavikarṇapura, edited by Bábu Rájendralál Mitra. Complete in 3 Fasc. Nos. 47, 48 and 80.	3 0 0	1 1[illegible]
Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with Náráyaṇa's commentary, edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasc. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124.	12 0 0	12 [illegible]
Sánkhya-Pravachana-Bháshya, edited by Fitz-Edward Hall, M. A. Nos. 94, 97 and 141. (*Out of Print.*)		
Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy, by Mádhaváchárya, edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Complete in 2 Fasc. Nos. 63 and 142. (*Out of Print.*)		
The Súrya-Siddhánta, with its Commentary the Gúḍhártha Prakás'aka, edited by Fitz Edward Hall, M. A. Complete in 4 Nos. 79, 105, 115 and 146. (*Out of Print.*)		
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary, edited by F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasc. Nos. 116, 130, 148.		1 1[illegible]
The Elements of Polity, by Kámandakí with Commentary by Pandit Ram Narayan Vidyaratna, edited by Bábu Rájenralála Mitra. Complete in 2 Fasc. Nos. 19 and 179, ..		1 [illegible]
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...		[illegible]
The VEDÁNTA SU'TRA. Commenced by DR. RÖER, and completed by Paṇḍita Rámanáráyaṇa Vidyáratna. Complete in 13 Fasc. Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...		[illegible]

"विश्वमेवानु प्रजायते। ब्रह्मण: सायुज्यꣳ। सलोकतां यन्ति। एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यम्। सार्ष्टिताꣳ समानलोकतां यन्ति। य एतदुपयन्ति। येचैनत् प्राहुः। येभ्यश्चैनत् प्राहुः" इति॥ ८॥ 'ये' मनुष्याः 'एतत्' सहस्रसंवत्सरसत्रं 'उपयन्ति' अनुतिष्ठन्ति, 'ये' च अध्यापकाः एतद्ब्राह्मणजातं 'प्राहुः'। 'येभ्यः' च शिष्येभ्यः एतद्ब्राह्मणजातमाहुः, एताननुष्ठातॄनध्यापकान् शिष्यांश्च 'अनु'सृत्य 'विश्वं' 'प्रजायते'। तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्त्तारः अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्त्तारः शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठान-प्रकारान्तरं विदित्वा तथानुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्त्तारः तदेवं साक्षात् परम्परया वा तान् सर्व्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते। किञ्च देहपातादूर्द्ध्वं 'ब्रह्मणः' चतुर्मुखस्य, 'सायुज्यं' तादात्म्यं, 'सलो-कतां' समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति। किञ्च 'एतासामेव' आदित्यानां 'देवतानां', 'सायुज्यं' तादात्म्यं, 'सार्ष्टितां' समानै-श्वर्य्योपेतत्वं, 'सलोकतां' समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति। तत्र कर्म्मानुष्ठानात् तृप्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः। यदेतद्दर्शपौर्णमासादि सहस्रसंवत्सरान्तं कर्म्मजातमुक्तं, तत्र सर्व्वस्य वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्य्यवसानार्थञ्च हर्षविदां परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्ते पठति ओमिति। अतएव महर्षय आहुः——

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्म समाधिना इति ॥

अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

सहस्रसंवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोचितः ॥
तदायुर्वोऽथवाऽष्टूर्द्धिप्रतानामुतमासगा ।
वत्सरोक्तिस्तदादस्रात्रिषु दिनेषु वा ॥
आद्योदीर्घायुषः सत्वात् नृणामेवाधिसम्भवे ।
द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥
कृत्स्नकर्त्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्य्योऽर्थासम्भवे सति ।
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सन्ति यदि ॥
षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।
सहस्रमासानाधानादूर्द्धं चेदस्तु सप्तमः ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादशरात्रय इति श्रुतेः ।
न रात्रिष्वह्नश्शब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥
त्यारभ्यात्त्रिवृदादुक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमह उच्यते ॥
नाहः सत्रः ततोऽहः सु गौणी संवत्सराभिधा ।
तस्मादिष्यतत्र सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चा-

ब्रत एकविंशाः। विश्वसृजाᳫं सहस्रसंवत्सरं इति। तत्र स-हस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुः सद्भावादित्याद्यः पक्षः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, इत्या-दिविधानात् मनुष्याणामेव आहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनां इति चेत्। तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणां अधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः। रसचारीणामपुष्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वं इति चेत्। तर्हि एकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सम्-भूय सम्भवात् कुलाधिकारः, तृतीयः पक्षोऽस्तु, कुलकर्तुः फलं भवति। न च पितृपुत्रादिषु एकोऽपि कृत्स्नं करोति तस्मात् नास्ति फलं इति चेत्। तर्हि सत्रविधायकवचनबला-देव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु। नहि अस्य वचनस्य कोऽर्थः सम्भवति तद्बाधकप्रमाभावात्, न च कल्पयितुं शक्यते, सम्भाविनायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृ-त्तानां दैवात् म्रियमाणानां तत् तत् सत्रविधिवशात् आयु-र्वृद्ध्यदर्शनात् इति चेत्। तर्हि प्रत्यपद्यायत इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वं अङ्गीकृत्य सार्द्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यते इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु। चतुर्विंशति परमाः सत्रमासीरन् इति वचनात् अभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत्। तर्हि यो मासः स संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्र-मासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु। अष्टमे वत्सरे उपनीतो द्वादश-

वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि-
माद्धीत तस्मात् आधानादूर्द्ध्वमस्यायूंषि न सन्ति सहस्रं मासा
इति चेत्। तर्हि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति वचनात्
संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः तथा सति रात्रीणां द्वा-
दश सहस्राणि सम्पद्यन्ते। तासु च रात्रिषु षष्ट्युत्तरशतत्र-
यदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत् संवत्सरेभ्य
ऊर्द्ध्वमासचतुष्टयं भवति। तावत् परिमितं आयुराधाना-
दूर्द्ध्वमपि सम्भवति इति सप्तमः पक्षोऽस्तु। संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादशरात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः
किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात् सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत्। एवं तर्हि संवत्सरशब्दोऽपि दिनपर इति अष्टमः
पक्षोऽस्तु। तथा सति त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं भवति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः
स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन् अहनि यागरूपे
लक्षणया वर्त्तन्ते, अन्येषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात्, नतः
ग्रन्थे क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः, तैश्च शब्दैः सामा-
नाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्त्त-
ते। त्रिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तानि अहानि
इत्युक्तं भवति। तस्माद्विश्वसृजां ऋषीणां इदं सत्रं सहस्रदिनं
इति राद्धान्तः॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्दिद्यायोगीन्द्र-श्रीविद्यातीर्थमुनीश्वरापरावतार-श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ९ ॥

॥*॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥*॥ समाप्तञ्च काण्डम् ॥*॥

संवत् १८५१ आश्विन शुक्ल १ गुरौ तद्दिने लिखितं ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्रम्।

प्रथमप्रपाठके नक्षत्रेष्ट्युक्तिः।

१ अनुवाके देवनक्षत्रयाज्यानुवाक्याकथनम्।

---

२ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिगतयाज्यानुवाक्योक्तिः।

३ अनुवाके चान्द्रमसादीष्टियाज्यानुवाक्याकथनम्।

४ अनुवाके देवनक्षत्रेष्टिविधानम् ।

---

५ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिविधिः।

---

६ अनुवाके चन्द्रमायुष्यादिप्रापकेष्टिविधिः।

द्वितीयप्रपाठके दर्शयागविधिः।

१ अनुवाके वत्सापाकरणम्।

विषयः पृष्ठे।

२ अनुवाके बर्हिराहरणम्।

विषयः पृ॰।

३ अनुवाके अमावास्यारात्रिकर्त्तव्यदोहोक्तिः।

---

५ अनुवाके व्रीहितुषापनयनार्थोऽवघातः ।

---

६ अनुवाके तण्डुलपेषणम्।

---

७ अनुवाके कपालोपधानम् ।

---

८ अनुवाके कपालेषु पुरोडाशश्रपणम् ।

---

८ अनुवाके वेद्युक्तिः।

---

१० अनुवाके प्रोक्षण्याद्यासादनादिकृत्यम्।

तृतीयप्रपाठके पौर्णमासेष्टिः।

१ अनुवाके आज्यहविर्ग्रहणम्।

---

२ अनुवाके आज्यहविर्ग्रहणप्रैषः ।

विषयः। पृष्ठे।

---

३ अनुवाकेपि आज्यहविर्ग्रहणशेषः।

---

४ अनुवाके आज्याधिश्रयणोक्तिः ।

३ अनुवाकेपि आज्यहविर्ग्रहणशेषः।

विषयः। पृष्ठे।

---

४ अनुवाके आज्याधिश्रयणोक्तिः।

---

५ अनुवाके आज्यावेक्षणं यहणञ्च।

---

६ अनुवाके इध्मवर्हिःपूर्वकहविरासादनम्।

विषयः। पृष्ठे।

विषयः। पृष्ठे।

विषयः। पृष्ठे।

१० अनुवाके पत्नीविषयकमन्त्रोक्तिः ।

११ अनुवाके उपवेषपरित्यागः।

विषयः। पृष्ठे।

इति तृतीयप्रपाठकः।

चतुर्थप्रपाठके नरमेधपशुकथनम्।

१ अनुवाके ब्राह्मणादिनरपशूक्तिः।

२ द्वितीये अनुवाके सूतादिनरपशूपाख्यानम्।

३ अनुवाके कौलालादिनरपशुनिर्द्धारणम्।

४ अनुवाके जारादिनरपशुकथनम्।

५ अनुवाके कैवर्त्तादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
नदीसून्यस्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कैवर्त्तनिषादादिपुरुषपशुबलिदानोक्तिः	३१०

---

६ अनुवाके कुब्जादिनरपशुनिर्देशः ।

कार्य्यविनाशप्रहर्षाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुब्जवामनादिपुरुषपशुबलिदाननिरुक्तिः	३११

---

७ अनुवाके चौर्यतात्पर्ययुक्तादिनरपशुकथनम् ।

अतिवीरहत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं चौर्यतात्पर्ययुक्त-परदोषसूचकादिपुरुषपशुबलिदानकथनं	३१२

---

८ अनुवाके इन्धनाहर्त्रादिनरपशुनिर्देशः ।

भाप्रभाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं इन्धनाहर्त्रभिप्रज्वालककर्त्रादिपुरुषपशुबलिदानप्रस्तावः..	३१३

---

९ अनुवाके गजपालकादिनरपशुकथनम् ।

गतिविशेषवेगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं गजपालकाश्वपालकादिपुरुषपशुबलिदानप्रपञ्चः	३१४

---

१० अनुवाके लोहकारादिनरपशुविस्तारः ।

११ अनुवाके यमप्रस्वादिनरपशुकथनम् ।

१२ अनुवाके मत्स्यग्राह्यादिनरपशुविवेकः ।

१३ अनुवाके देशराजवार्त्ताकथनशीलादिनरपशुविनियोगः ।

१४ अनुवाके अतिनिकृष्टजातियुक्तादिनरपशुकथनम् ।

३ काण्डे ५ प्रपाठके इष्टिहौत्रमन्त्रकथनम्।

१ अनुवाके होतृजप्यसामिधेनीमन्त्रोक्तिः।

२ अनुवाके अवशिष्टैकादशसामिधेनीमन्त्रप्रपञ्चः।

२ अनुवाके प्रयाजविषयकमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

३ अनुवाके आप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः ।

४ अनुवाके पर्यग्निकरणीयानामृचामुक्तिः ।

५ अनुवाके मैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

६ अनुवाके अध्रिगुप्रैषकथनम् ।

७ अनुवाके स्तोकविषयकमैत्रावरुणानुवचनोक्तिः ।

७ प्रपाठके अच्छिद्रकाण्डकथनं।

१ अनुवाके दर्शपौर्णमासयागविषयकप्रायश्चित्तोक्तिः।

विषयः। पृष्ठे।

---

४ अनुवाके ऐष्टिकयागीययजमानमन्त्रोक्तिः।

विषयः।　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　पृष्ठे।

विषयः। पृष्ठे।

---

५ अनुवाके अनुक्तदर्शपौर्णमासाङ्गीभूतकतिपयमन्त्रोक्तिः।

---

६ षष्ठेऽनुवाके चतुर्थपञ्चमानुवाकानुक्ता इष्टिमन्त्राः।

विषयः । पृष्ठे ।

---

७ अनुवाके सोमाङ्गभूता दीक्षाङ्गमन्त्राः ।

---

८ अनुवाके पशुविषयमन्त्रोक्तिः।

---

९ अनुवाके अभिषवादिविषयमन्त्रोक्तिः।

१० अनुवाके प्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः।

K

११ अनुवाके दार्भिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः।

१२ अनुवाके यजमानजपार्थमन्त्रोक्तिः।

१३ अनुवाके ऋजीषप्रोक्षणकथनम्।

१४ अनुवाके अवभृथादिषेचनमन्त्रोक्तिः।

८ प्रपाठके चिराचाश्वमेधस्य प्रथमदिनकृत्यम्।

१ अनुवाके यजमानसंस्कारकथनं।

२ अनुवाके ब्रह्मौदनोक्तिः।

३ अनुवाके अश्वबन्धनम्।

---

४ अनुवाके रशनाबद्धाश्वस्यावगाहनोक्तिः।

---

५ अनुवाके अश्वप्रोक्षणोक्तिः ।

६ अनुवाकेऽश्वशरीरपतितबिन्दुमन्त्रणम् ।

७ अनुवाके अध्वर्युकर्तृकाश्वप्रोक्षणम्।

विषयः। पृष्ठे।

८ अनुवाके अश्वचरिताश्वरूपयोर्होमः।

९ अनुवाके अश्वनामवाचनायुक्तिः।

१० अनुवाके दीक्षाभिधानम्।

---

११ अनुवाके वैश्वदेवमन्त्रव्याख्या।

---

१२ अनुवाकेऽश्वचरणकाले देवयजनदेशे कर्त्तव्ये-ष्टिचयोक्तिः।

---

१३ अनुवाके उखास्थाग्न्युपस्थानमन्त्रव्याख्योक्तिः ।

---

१४ अनुवाके अन्नहोमोक्तिः ।

---

१५ अनुवाके अन्नहोमप्रकारविशेषोक्तिः ।

---

१६ अनुवाके पूर्वोक्तानुवाकस्य विस्तरेण व्याख्या ।

---

१७ अनुवाके अश्वमेधमन्त्रानुवाकव्याख्या।

---

१८ अनुवाके अश्वमेधानुवाकावशिष्टव्याख्या।

---

१९ अनुवाके यूपप्रयोगाभिधानं ।

---

२० अनुवाके यूपस्थापनादिनिरूपणं ।

---

२१ अनुवाके चेतव्याग्न्यादिविशेषोक्तिः ।

---

२२ अनुवाके अश्वमेधद्वितीयदिनकर्त्तव्यवहिष्पव-
मानविशेषोक्तिः।

---

२३ अनुवाके अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोजनं।

९ प्रपाठके रोहितादिपश्वालम्भनं ।

१ अनुवाके रोहिताद्यष्टादशपश्वालम्भोक्तिः ।

२ अनुवाके चातुर्मास्यपशुप्रयोगकथनं ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. Bibliotheca Indica.

Sanskrit Works complete.

Old Series, Nos. 1 *to* 211, *demi* 8vo.

	RS.	AS.
The first two Lectures of the Sañhitá of the Ṛig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	2	8
Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. Complete in 12 Fasciculi, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120 and 124,	7	8
Chaitanya Chandrodaya Náṭaka, by Kavikarṇapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 47, 48 and 80, ...	1	14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 116, 130 and 148, ...	1	14
The Márkaṇḍeya Puráṇa. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183, ...	4	6
Vedánta Sutras or Aphorisms of the Vedánta, with the Commentary of Sáñkara and the Gloss of A'nanda Giri. Edited by Paṇḍita Rámanárayana Vidyáratna, 2 to 13 Fasciculi, Nos. 89, 172, 174, 178 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201, ...	7	8
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 19, 179 and 206, ...	1	14

New Series, Nos. 1 *to* 85, *demi* 8vo.

	RS.	AS.
The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyáṇa. Edited by Paṇḍita Rámanáráyaṇa Vidyáratna. Complete in 10 Fasciculi, Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90 and 93, ...	6	4
The S'añkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapaṇchánana, in 3 Fasciculi, Nos. 46, 137 and 138, ...	1	14
Vais'eshika Dars'ana, with the Commentaries of S'añkara Mis'ra, &c. Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapaṇchánana. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 4, 5, 6, 8 and 10, ...	3	2

RS. AS.

The Nyáya Dars'ana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana. Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapanchánana. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 56, 67 and 70, ... 1 14

Páli Grammar, by Káccháyana, Edited by Dr. F. Mason, 1 4

The Das'a-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 12, 24 and 82, ... 1 11

The Aphorisms of S'áṇḍilya, with the commentary of Svapnes'vara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasciculus, No. 11, ... 0 10

The Nárada Pancharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 4 Fasciculi, Nos. 17, 25, 34 and 75, ... 2 8

The Kaushítaki-Bráhmaṇa-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 19 and 20, ... 1 4

The Kávyádars'a of S'rí Daṇḍin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavágís'a. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41, ... 3 2

The Sáṅkhya Sára of Vijnána Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, No. 83, ... 0 10

The Brihat Sañhitá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, Complete in 7 Fasciculi, Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73, ... 4 6

The Maitrí Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., Published 3 Fasciculi, ... 1 4

The Gopála Tapini. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyábhushaṇa, No. 183, ... 0 10

The Grihya Sútra of A'svaláyana, with the commentary of Gárgyanáráyaṇa, edited by A'nandachandra Vedántavágis'a. Nos. 102, 132, 143 and 164, ... 2 8

Sanskrit Works in progress.

Old Series, Nos. 1 *to* 221, *demi* 8vo.

The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ákya Sinha. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 5 Fasciculi, Nos. 51, 73, 143, 144 and 145,... 3 2

The Taittiríya Bráhmaṇa of the Black Yajur Veda with the commentary of Sáyana. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 23 Fasciculi, Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220 and 221, 13 12

Taittiriya Sañhitá. Edited by Dr. E. Röer and E. B. Cowell, M. A. Published 22 Fasciculi, Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202, 203, 218, 219 and 221, ... 13 12

New Series, Nos. 1 *to* 198, *demi* 8vo.

The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 9 Fasciculi, Nos. 60, 74, 88, 97, 130, 144, 159, 169 and 203, ... 5 0

RS. AS.

The Nukhbat-al Fikr wa Nuzhat-al Nazr Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 1 Fasciculus, New Series, No. 37, — 0 10

The Conquest of Syria, commonly ascribed to Wáqidí. Edited with notes by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in two Vols., being Nos. 59, 66, 96, 98, 102, 103, 164, 168 and 187, ... — 5 10

Futúh-ul-Shám, an account of the Moslem Conquests in Syria by Mír Isma'íl. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 4 Fasciculi, being Nos. 56, 62, 84 and 85, ... — 2 8

The Maghází of Wáqidí. Edited by A. von Kremer. 5 Fasciculi, Nos. 110, 112, 113, 121 and 139, ... — 3 2

Suyúṭí's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Qorân. 10 Fasciculi, ... — 8 0

Arabic Works in progress, royal 8vo.

Biographical Dictionary of Persons who knew Muhammad. Published 20 Fasciculi, at 12 annas each, ... — 15 0

Persian Works, complete, demi 8vo.

Táríkh i Fírúz-Sháhí of Ziá-i Baraní. Edited by Sayyid Ahmad Khán. Complete in 7 Fasciculi, ... — 4 6

Táríkh i Baihaqí of Mas'úd. Edited by the late W. H. Morley. Complete in 9 Fasciculi, ... — 5 10

The Muntakhab-ut-Tawáríkh. Edited by Maulawí Ághá Ahmad 'Alí. Vols. I. II. and III. complete, ... — 9 6

Wís o Rámín, an ancient Persian poem. Edited by Maulawí Ághá Ahmad 'Alí. 5 Fasciculi, ... — 3 2

Ṭabaqát-i Náçirí. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. 5 Fasciculi, ... — 3 2

Iqbálnámah-i-Jahángírí by Mu'tamid Khan. Edited by Maulawis 'Abd ul Hai and Ahmad 'Ali. 3 Fasciculi, New Series, Nos. 77, 78 and 79, ... — 1 14

The Álamgír Námah by Muhammad Kázim ibn i Muhammad Amín Munshí. Edited by Maulawís Khádim Husain and Abdu-l Hai. 12 Fasc. at 0-10, ... — 7 8

The Pádisháh Námah by Abd-al-Hamíd Láhaurí. Edited by Maulawís Kabír-ud-dín Ahmad and 'Abdur-Rahím. 18 Fasciculi, at 0-10, ... — 11 4

Persian Works in progress, demi 8vo.

The Muntakhab ul-lubáb of Kháfí Khán, edited by Maulawi Ghulám Qádir and Kabír-ud-dín Ahmad. P[illegible]shed 16 Fasciculi, ... *in pr*[illegible] ... — 10 0

The Maásir i 'Álamgírí by Musta'idd Khá[illegible] Maulawí Ághá Ahmad 'Alí. Published 1[illegible]

Persian Works in progress, [illegible]

The Áín-i-Akbarí by Abul Fazl i Mubárik [illegible] Edited by H. Blochmann, M. A. Publ[illegible] Fas[illegible] with plates, at Rs. 1-4 each, ...

	RS.	AS.
The Farhang i Rashídí, a critical Persian Dictionary by Mullá 'Abdurrashíd of Tattah. Edited by Maulawí Zulfaqár 'Alí. Published 1 Fasc., ...	1	4

Persian Works in progress, royal 8vo.

	RS.	AS.
Sikandarnámah i Bahrí by Nizámí. First Fasc. edited by Dr. A. Sprenger and Ágá Muhammad Shustarí. Fasc. II. edited by M. Ághá Ahmad 'Alí, ...	2	0

English Translations from Persian Works in progress.

	RS.	AS.
The Áín i Akbarí of Abul Fazl i Mubárik i 'Allámí, by H. Blochmann, M. A. Published 4 Fasciculi, with 17 plates, Nos. 149, 158, 163 and 194, ...	7	0

B. MISCELLANEOUS.

	RS.	AS.
One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, ...	750	0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.		
Asiatic Researches, from Vols. VI. to XII. and Vols. XVII. to XX., each at, ...	10	0
Ditto ditto Index, ...	5	0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, by ditto ditto, 1856, ...	3	0
——— of the Sanscrit Books and MSS. of the Asiatic Society, ...	1	0
——— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, ...	1	0
——— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M. D., F. R. S and H. S....	2	0
——— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jnr.	3	0
——— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., ...	3	0
Fatáwa i 'Álamgírí, 2nd Vol. 759 pages, 3rd Vol. 565 pages, 6th Vol. 667 pages, royal 4to., per Vol., ...	8	0
Harivañsa, 563 pages, royal 4to., ...	3	0
Iṣṭiláhát i Çúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo., ...	0	12
Jawámi'ul 'ilm ir Riází, 168 pages with 17 plates, 4to., ...	2	0
Khazánat ul 'ilm, 694 pages, 4to., ...	4	0
Mahábhárata, Vols. 3rd and 4th, royal 4to. (& Index,) ...	40	0
Rájatarangini, 440 pages, 4to.	4	0
Sharáyatu-l Islám, 631 pages, 4to.	4	0
Táríkh-i Nádirí, ...	3	0
Csoma's Tibetan Grammar, ...	8	0
——— ——— Dictionary, ...	10	0
Anísul Musharrihín, 541 pages complete, 4to.... ...	3	0
Vedánta-Sára, translated by Dr. E. Röer, ...	0	8